

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ВІДКРИТИЙ МІЖНАРОДНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ «УКРАЇНА»
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА УПРАВЛІННЯ**

На правах рукопису

ЗАГУРСЬКА СВІТЛАНА МИКОЛАЇВНА

УДК 141.7: 316.346(043.3)

**ФЕНОМЕН ВЛАДНИХ КОМУНІКАЦІЙ В ГЕНДЕРНОМУ
КОНТЕКСТІ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидата філософських наук

Науковий керівник
доктор філософських наук,
професор, завідувач кафедри філософії
Київського університету
імені Бориса Грінченка
І.М. Ломачинська

Біла Церква – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН ЯК ОБ’ЄКТ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	11
1.1 Огляд наукових досліджень проблеми	11
1.2 Комунікаційна спрямованість владних відносин в соціально-філософському вимірі.....	23
Висновки до розділу 1.....	45
РОЗДІЛ 2. РЕАЛІЗАЦІЯ ВЛАДНИХ КОМУНІКАЦІЙ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	47
2.1. Комунікаційні засади владних відносин в системі лідерства	47
2.2. Особистість і маса в соціально-комунікаційній системі суспільства.....	70
Висновки до розділу 2.....	84
РОЗДІЛ 3. ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЛАДНИХ КОМУНІКАЦІЙ.....	85
3.1. Особливості реалізації гендеру в соціокультурному середовищі.....	85
3.2. Соціально-комуникативні стратегії гендерної поведінки.....	120
3.3. Гендерні стереотипи владних комунікацій в їх ментальному контексті...	130
Висновки до розділу 3.....	147
ВИСНОВКИ.....	149
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	152

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасна соціально-філософська спрямованість наукових досліджень, зумовлена постмодерною трансформацією традиційних дослідницьких концептів, актуалізує переосмислення світоглядних підходів гендерної проблематики, з необхідністю її реалістичного відображення у сучасному глобалізаційному соціокультурному просторі. Переосмислення усталених підходів до гендерних проблем зумовлене не лише необхідністю реального формування практики суспільної толерантності, але й зміни стилю мислення, з визнанням нових альтернатив – у владі, ідеології, культурі.

Актуальність проблематики дослідження викликана необхідністю переосмислення традиційної маскулінної риторики влади, зумовленої пануванням риторичного насилля, самонасолодою від безмежної влади як принципу буття, що диктує аморальність владного монологу.

Концептуалізація гендерного контексту владних відносин зумовлена необхідністю подолання застарілих ідеологем ототожнення філософії гендеру лише з боротьбою за рівні права жіночої статі, що виключає осмислення гендерного дискурсу влади на релігійно-культурному рівні.

Означене питання є актуальним для формування проблематики подальших соціально-філософських досліджень гендеру в інформаційно-комунікаційному контексті, адже становлення гендерної ідеології відбувається на взаємоперетині філософського, соціально-політичного, релігійно-культурного знання, що зумовлює необхідність міждисциплінарних досліджень з актуалізацією уваги на етико-аксіологічному змісті осмислення проблеми іншого у гендерному дискурсі влади.

Дослідження гендерного виміру владних комунікацій диктує необхідність його подальшого аналізу у просторі культурних смислів, адже патріархатна цивілізаційна система в умовах глобалізаційного інформаційного суспільства артикулює позицію сили не лише на локальному рівні – щодо певної статі як

об'єкту впливу, але й на глобальному рівні – щодо ідеології егалітарних суспільств, породжуючи глобальні етнорелігійні та етнокультурні конфлікти сучасності. Означені аспекти додатково актуалізують тему дисертаційного дослідження, розширюючи можливості її подальшої соціально-філософської рефлексії.

Стан наукової розробки проблеми. Теоретичне обґрунтування питань влади, її ознак та властивостей розкривались у працях Платона, Аристотеля, Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, І. Канта, Г. Гегеля, К. Маркса, М. Вебера, Х. Арндт, П. Бурдьє. На теологічному характері влади зосереджувались Августин Аврелій, Василь Великий, Тома Аквінський, М. Лютер тощо. На психологічних засадах реалізації владних відносин акцентували увагу Т. Адорно, Г. Лебон, Ф. Ніцше, Г. Тард, З. Фрейд.

Сучасна українська соціально-філософська думка представлена спектром досліджень, що розкривають різні аспекти владних відносин. Серед них вирізняються наукові розробки О. Александрової, М. Гаврилова, І. Галяс, О. Горбаня, В. Губич, В. Жарких, В. Зінченка, О. Краснокутського, Я. Паська, Д. Товмаша, М. Тура, О. Шевченко та ін.

Актуалізації діалогічного напрямку соціально-комунікаційної проблематики сприяли М. Бубер, М. Бахтін, Е. Гуссерль, Е. Левінас, Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, Е. Фромм, М. Хайдеггер, К. Ясперс.

Актуальними для аналізу предмета дисертаційного дослідження стали праці російських дослідників теорії комунікації – М. Василика, Н. Гоноцької, М. Кагана, В. Конецької, А. Леонтьєва, А. Соколова, І. Снеткова, П. Мусієць тощо, та українських науковців – В. Бебика, В. Ільганаєвої, Г. Почепцова, М. Препотенської та інших.

Комунікаційні засади реалізації владних відносин у системі лідерської владної взаємодії розкриті на основі дослідження сучасних теоретиків лідерства – Б. Гаррета, Р. Джойнера, П. Друкера, Ф. Кардела, Ф. Карлофа, Дж. Кузеса, С. Ливайна, Д. Максвелла, А. Маслоу, А. Менегетти, М. Мескона. Серед

українських вчених акцентовано увагу на наукових розробках Є. Кузнецової, І. Ломачинської, О. Логвиненко, А. Пахарєва.

У дослідженні гендерного дискурсу влади використано категоріальний апарат гендерної теорії, представлений у зарубіжній науковій думці (С. де Бовуар, А. Девіс, Ф. Джеймс, К. Хорні тощо). На актуалізації гендерного дискурсу наголошують Р. Барт, Ж. Делез, Ф. Еріксон, М. Фуко, К. Юнг.

Активно здійснюють гендерні дослідження і у російській науковій думці (Т. Бендас, Д. Воронцова, Ю. Гусєва, О. Здравомислова, І. Клецина, І. Кон, В. Макарова, Л. Ожигова, П. Румянцева, Л. Семенова, А. Тьомкіна тощо).

У вітчизняній науковій думці актуальність гендерної проблематики підкреслюється у працях І. Бондарєвської, О. Горошко, І. Жеребкіної, С. Жеребкіна, Є. Іванової, І. Лебединської та ін.

Питанням історичного та соціально-філософського осмислення сутності феномену гендеру присвячені дисертаційні дослідження українських науковців – М. Беги, О. Власової, Т. Власової, Н. Гапон, К. Карпенко, О. Кісь, І. Корольової, К. Откович, О. Стяжкіної, Ю. Стребкової.

Стратегії соціально-комунікаційних аспектів гендерних відносин стали предметом наукової уваги у О. Горошко, Ю. Маслової, Т. Рудюк, А. Чантурія, О. Чорба.

На соціально-психологічних засадах реалізації проблем гендеру в українському суспільстві наголошують І. Найдовська, В. Новицька, Л. Пампуха, Т. Хавлін, Н. Хамітов тощо. Роль політичної культури у реалізації гендерної політики розкрито у дослідженнях І. Андронової, О. Венгер, Н. Грицяк, Г. Даудова, О. Катан, Н. Ковалішиної, Д. Коновалова, І. Лазар, К. Левченко, І. Стадник.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини Україна» у межах теми наукового дослідження «Трансформаційні процеси соціальних комунікацій в Україні в умовах

євроінтеграції» (№ державної реєстрації 01120003041). У межах даної теми автором підготовлено підрозділ «Гендерні особливості владних комунікацій», в якому проведено теоретико-методологічне дослідження проблем соціальної зумовленості гендерної специфіки владних комунікацій, зосереджено увагу на питаннях соціального змісту гендерних стереотипів, гендерних ролей та гендерної диференціації суспільства, а також взаємовпливі гендерних факторів і комунікативних чинників в аспекті соціалізації особистості.

Тему затверджено вченою радою Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (протокол № 2 від 12 квітня 2010 року).

Об'єктом дослідження є владні комунікації.

Предметом дослідження є соціально-філософський аналіз гендерного дискурсу влади у соціально-культурному вимірі.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є визначення сутності феномену владних комунікацій у гендерному контексті.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- дослідити становлення феномену влади як суспільного інформаційно-комунікаційного архетипу в історії філософської думки;
- визначити комунікаційні засади владних відносин у системі соціальної взаємодії;
- розкрити статусно-рольові особливості реалізації владних комунікацій;
- здійснити аналіз сутності гендеру як домінантного чинника реалізації владних відносин у суспільстві;
- охарактеризувати гендерну зумовленість владних відносин у соціально-філософському контексті;
- окреслити соціально-культурну спрямованість гендерної соціально-рольової диференціації;
- акцентувати увагу на комунікаційну спрямованість ретрансляції гендеру в соціумі.

Методи дослідження: Теоретико-методологічну основу дослідження складає поєднання принципів логічного, історичного та компаративного

підходів, які дають змогу розкрити основні етапи соціально-філософського осмислення феномену владних комунікацій в їх гендерному контексті. Основні методологічні принципи, на які спиралась автор, – принципи об'єктивності та неупередженості, принцип критичного осмислення опрацьованого матеріалу, принцип логічної послідовності викладу та аргументованості основних положень.

Для розкриття сутності суспільства загалом та індивіда зокрема як цілісної інформаційної системи застосовано системний підхід, У процесі аналізу проблеми використано сукупність наукових методів, що застосовуються у гуманітарних та соціальних науках, серед яких: порівняльно-історичний (при дослідженні сутнісних особливостей владних комунікацій на різних історичних етапах з урахуванням специфіки їх реалізації), структурно-функціональний (при аналізі структури та функцій владних комунікацій у гендерно зумовленій соціальній системі суспільства), а також аналіз і синтез, аналогій та узагальнення, порівняльний методи наукового дослідження.

У своїй сукупності методи, які автор використала в процесі написання роботи, набули характеру взаємного доповнення, особливого поєднання з іншими пізнавальними принципами, прийомами, процедурами, що дало можливість проаналізувати гендерну специфіку владних комунікацій.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в наступному:

вперше :

– в осмисленні сутності гендеру соціум усвідомлюється як інформаційно-комунікаційна система, у межах якої формується гендерна ідеологія на основі архетипів суспільної свідомості, сформованих у межах конкретної релігійно-культурної традиції; у системі владних відносин, що домінує у патріархатних суспільствах, забезпечувати реалізацію влади як примусу може лише маскулінний тип комунікації, а у суспільствах з егалітарною ідеологією, де у системі владних відносин переважає лідерство, – андрогінний тип комунікаційної взаємодії;

– доведено, що гендерні стереотипи патріархатного суспільства формуються як на біологічному рівні (як відчуття органічної переваги над фізично слабшою статтю) так і соціально – як результат архетипів суспільної свідомості, що формуються релігійно-культурною традицією суспільства, в результаті переходу від етнорелігій до світових релігій, а гендерна ідеологія постає системою реалізації влади за допомогою засобів суспільного владного впливу – примусу, права, авторитету тощо.

встановлено та обґрунтовано:

– владні відносини постають як гендерно марковані не лише на міжособистісному рівні, але й у просторі культури конкретного соціуму. Утвердження онтологічної відмінності чоловічого і жіночого, що найбільш властиве християнській та мусульманській традиціям (де проголошується ідея божественного походження влади), формує підґрунтя для утвердження патріархатної ідеології та домінування маскулінного в культурі;

– гендерний дискурс влади диктує комунікативні моделі поведінки, що репрезентуються за допомогою системи кодів і втілюються у вигляді гендерного дисплея, що формується за принципом соціальної ідентичності. У результаті суспільної міфологізації, що домінує у патріархатній ідеології, жінка втрачає право бути суб'єктом комунікації, перетворюючись на її об'єкт, що в подальшому визначає систему владних відносин у суспільстві.

– у формуванні гендерної ідеології епохи глобалізованого інформаційного суспільства дискурс мас-медіа виконує дві основні функції – орієнтуючу та маніпулятивну, підтримуючи ті гендерні стереотипи, які забезпечують адекватне функціонування системи владних відносин у конкретному соціально-культурному просторі; динаміка інформаційно-комунікаційних процесів зумовлює два взаємонаправлені вектори формування гендерних ідеологій: міжособистісна та групова комунікація формує підґрунтя для утвердження егалітарної ідеології, водночас, масова комунікація засобами мас-медіа нав'язує віртуальну реальність з домінуванням патріархатної ідеології.

дістали подальшого розвитку:

– стратегії трансформації індивідуальної свідомості у масову свідомість в аспекті владних комунікацій, в яких за основу береться пропагандистське повідомлення, побудоване за маскулінним принципом;

– комунікативні стратегії реалізації «андроґінного» типу соціостатевих владних відносин, як найбільш ефективні щодо національного контексту гендерних стереотипів, зумовлені оцінкою андроґінного типу комунікативної особистості як найбільш стійкого до самореалізації.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Основні положення розширюють і поглиблюють знання про сутність владних комунікацій, їх структурно-функціональні особливості, специфіку реалізації владних комунікацій з урахуванням гендерного контексту їх соціальної реалізації. Отримані наукові результати поглиблюють теоретичні дослідження в галузі соціальної філософії та мають науково-теоретичне і навчально-методичне значення.

Матеріали наукової роботи можуть бути використані при розробці нормативних курсів з дисциплін соціально-філософської проблематики.

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, висновки та пропозиції, сформульовані у дисертації, належать особисто авторці і відображають її внесок у формування сутності феномену владних комунікацій у гендерному контексті. У праці у співавторстві з д. філос. н. проф. І.М. Ломачинською (Київський університет імені Бориса Грінченка автору належить матеріал щодо розробки дослідження проблеми формування гендерних особливостей владних комунікацій. У колективній монографії (Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна») автору належить матеріал щодо розробки проблеми гендерної культури як сукупності статево-рольових цінностей у суспільних сферах буття.

Дисертаційна робота є завершеною, самостійною науковою працею в якій викладено авторський підхід до проблеми владних комунікацій у гендерному контексті.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційної роботи пройшли апробацію на: XIV міжнародній науково-практичній конференції «Інтеграція України в європейський соціально-правовий, інформаційний та фінансовий простір: проблеми науки та практики» (м. Біла Церква, 2012 р.); XII міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі» (м. Київ, 2012 р.); XV міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційні технології у вищій освіті України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (м. Біла Церква, 2013 р.); XV міжнародній науково-практичній конференції «Удосконалення інформаційно-ресурсного забезпечення освіти і науки в умовах інтеграції» (м. Біла Церква, 2014 р.); XVII міжнародній науково-практичній конференції «Удосконалення інформаційно-ресурсного забезпечення освіти і науки в умовах інтеграції» (м. Біла Церква, 2016 р.); XVI міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі у світлі реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю» (м. Київ, 2016 р.).

Публікації. зміст дисертації висвітлено автором у 18 публікаціях, з яких – 2 монографії (у співавторстві), 2 статті у зарубіжних виданнях, 5 статей – у фахових виданнях, визначених ВАК України, 9 – публікації у наукових журналах та матеріалах наукових конференцій.

Структура та обсяг зумовлена специфікою об'єкта аналізу та логікою дослідження, що випливає з поставленої мети й відповідних головних завдань, необхідних для її досягнення. Структурно дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які об'єднують 7 підрозділів, висновків та списку використаних джерел, що включає 290 назв. Обсяг основного тексту дисертації складає 151 сторінку та 27 сторінок списку використаних джерел. Загальний обсяг тексту – 178 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН ЯК ОБ'ЄКТ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1 Огляді наукових досліджень проблеми

Сучасна наукова думка представлена широким спектром досліджень, присвячених осмисленню соціально-філософського змісту феномену владних комунікацій у їх гендерному контексті. Це й зумовило групування джерел та літератури у кілька блоків, що уможлиблює їх комплексний аналіз.

Перші з них утворюють праці методологічного характеру. Це наукові публікації, монографії, присвячені аналізу владних відносин загалом, в яких розглядаються питання змісту владних відносин, їх структурно-функціональної спрямованості та особливостей їх реалізації у системі лідерської комунікативної взаємодії. До другого блоку належать дослідження теоретичного та практичного спрямування, присвячені питанням соціально-філософського осмислення проблеми владних комунікацій. До третього блоку увійшли наукові доробки з гендерної проблематики.

Аналіз літератури, присвяченої дослідженню проблеми владних відносин, з нашої точки зору варто представити в історичній ретроспективі. Так основоположні дослідження сутності політичного контексту владних відносин представлені у Платона [76; 197], Аристотеля [8; 76], Н. Макіавеллі [159], Ж. Бодена [26], Т. Гоббса [54], Дж. Локка [148], Ш. Монтеск'є [174], Ж.-Ж. Руссо [205], Цицерона [246].

В епоху Середньовіччя проблема реалізації владних відносин отримує яскраво виражений метафізичний характер. В цей час ініціюється формування доктрин, які мають на меті розкрити онтологічні основи буття феномену влади, проводяться перші спроби розглянути сутність влади в контексті філософії історії. Зокрема, на теологічному характері влади зосереджувались Августин Аврелій [23], Василь Великий [207], Тома Аквінський [224], М.Лютер [156].

У німецькій філософії Нового часу (І. Кант [109], І. Фіхте [229], Г. Гегель [48; 49]) проблема реалізації владних відносин отримує нові аспекти розгляду, зокрема, формуються гносеологічні рамки проблеми, які надають змогу методологічно коректно досліджувати владу в її історичному аспекті. І. Кант визначив гносеологічні межі філософії влади та потенційні можливості її морального змісту, а Г. Гегель і І. Фіхте застосували діалектичний підхід, розглядали проблему владних відносин з позицій її становлення і розвитку. Причому у трансформаційних процесах влади вони вбачали не лише негативний, але і позитивний зміст.

У представників марксизму соціально-філософський дискурс стосовно сутності влади отримав політико-економічний контекст. На психологічних засадах реалізації владних відносин акцентували увагу Ф. Енгельс [80], З. Фрейд [232; 233], Ф. Ніцше [181; 182; 183], Г. Лебон [138], Г. Тард [221; 222], Т. Адорно [3]. Соціальний зміст владних відносин розкрито у М. Вебера [32; 33], В. Парето [193].

В ХХ ст. аналіз владних відносин здійснюється в контексті аналізу тоталітарного дискурсу Х. Арндт [7], критики соціальної і політичної реальності П.Бурдьє [30], філософської концепції пошук сенсу Ж. Делез [66], пошуку засобів контролю політичної влади К. Поппер [199], нового політичного антагонізму Э. Тоффлер [225], ролі філософії для громадянського суспільства Дж. Маклін [281].

У сучасній українській соціально-філософській думці питанням різних аспектів реалізації владних відносин присвячені дослідження О. Александрової [4], В. Андрущенко [230], Ю. Беха [22], М. Гаврилова [42], О. Горбаня [56], В. Зінченко [96; 97], О. Краснокутського [129], Я. Паська [194; 195], М. Тура [226], Н. Хоми [104; 105], О. Шевченко, [250] Д. Шевчука [251] тощо.

Отже, традиція інтерпретації влади у термінах індивідуальної чи колективної волі своїми коріннями сягає античної епохи. Арістотель визначає два типи влади – політичну та панівну, вказуючи, що «влада господаря і влада державного мужа не тотожні за своєю природою. Одна – влада над вільними за

природою, інша – влада над рабами» [76, с. 445]. У нього люди поділяються на тих, хто за своєю суттю керує, і тих, хто кориться. Перш за усе ті, хто має душевні якості. Тут у Аристотеля вирізняється два аспекти. Ті, хто мають відповідні душевні якості, природно покликані керувати або коритися. Ті ж, хто відрізняється від інших завдяки певним розумовим здібностям, що відсутні у інших, – від природи покликані керувати іншими. Далі він говорить як Соломон: а дурний нехай служить мудрому... Такі люди від природи – раби, і для них краще, коли ними керуватимуть мудрі, що переважають їх розумом і розсудливістю» [224, с. 51]. Тобто, означеною тезою підтверджується думка про те, що і підкорення і панування – однаково необхідні умови існування людського суспільства. Вони мають здійснюватися не лише за фізичними або становими перевагами, а і за розумовими здібностями та «красою душі».

Означені принципи існування соціуму із відповідним теологічним забарвленням можна прослідкувати у західній патристиці. Зокрема, у Августина Аврелія [1] суспільство побудовано на основі моральних норм та суспільного договору, що громадян являються обов'язковими для виконання.

Дослідження владних відносин епохи Відродження змінюють акценти із сакрального до світського владного правління. У Н. Макіавеллі влада має світський характер і необхідна для стримування егоїстичної природи людини [159]. Ідеологом реформування теологічних владних відносин виступав Ж. Боден, який вимагав сильної влади, яка змогла б захистити закон та свободу совісті. Він зазначив, що головною ознакою влади держави є її суверенітет. Водночас, влада не обмежується державницькими інституціями, вона може бути і сімейною, адже сім'я – основа держави [26, с. 303-306].

У доктринах європейського лібералізму знайшли своє відображення раціоналістичні погляди на джерела, природу та функції влади. Зокрема, у Т. Гоббса [54] реалізація владних відносин здійснюється шляхом суспільного договору про делегування влади і обмеження природних прав. Комплексне дослідження владних інституцій здійснив Г. Гегель у «Філософії права» [49]. Перехід до нових форм побудови державного устрою філософ визначає як

перехід від насильництва до свободи, від сили до права, від свавілля до розумних засад. Згідно Г. Гегеля у державі побудованій за такими принципами всі повноваження (індивідуальні та загальні) набувають легітимності й правомірності, а взаємовідносини опосередковуються правом.

Поняття влади було систематично проаналізовано у соціології М. Вебера [32], який ввів поняття легітимності панування. М. Вебер виявляє глибинні чинники владних відносин і способи їх реалізації. Він визначає такі основні риси лідера як пристрасть, тобто орієнтація на справу та самовіддача, почуття відповідальності, здатність реально оцінювати дійсність і дотримуватися відповідної дистанції щодо речей та людей. Підсумовуючи численний історичний досвід у політичній царині, Вебер зазначає, що основною умовою існування держави є відносини, які передбачають панування людей над людьми, що спирається на легітимне (тобто таке, що вважається легітимним) насильство як засіб. Ф. Ніцше [183] одним із перших рушійною силою історії назвав волю до влади, визнавши при цьому лідерський потенціал вродженою ірраціонально-інстинктивною силою, що властива лише окремим індивідам, які володіють надлюдськими здібностями. Т. Адорно у «Дослідженні авторитарної особистості» [3] вказує на маскулінний характер авторитарного типу управління. Зокрема, принцип домінування він визначає як наслідок «Едипова комплексу» З. Фрейда, який може бути притаманний тільки особам чоловічої статі. В психодинаміці авторитарного характеру частково реалізується рання агресивність, що направляється на тих, з ким індивід себе не ідентифікує (в соціальному чи статево-рольовому плані). Італійський соціолог В. Парето [193] вперше вводить у світову науку поняття владної еліти, і в «циркуляції еліти» він бачить основну рушійну силу суспільного розвитку.

В дослідженні владного комунікативного впливу на формування масової свідомості суттєве значення мають праці Г. Лебона та Г. Тарда. Так, згідно з Г. Лебоном [138] натовп являє собою своєрідний живий організм, де кожна окрема особистість втрачає свою індивідуальність та здатність раціонально мислити і підпадає під вплив емоцій, проголошуваних харизматичним лідером. В

такій ситуації, індивід, у більшості випадків не усвідомлює своїх вчинків, становиться частиною захопленого ідеєю натовпу і у нього, як у загипнотизованого, одні властивості зникають, інші досягають крайнього ступеня напруги.

Про ефективність комунікативного управління масовою свідомістю стверджує і Г. Тард: «достатньо однієї іскри пристрасті, кимсь кинutoї задля електризування цієї суміші, щоб викликати у ній щось на зразок раптової, мимовільно створеної організації. Незв'язність перетворюється у зв'язок, шум у голос, і тисячі об'єднаних людей перетворюються незабаром у одну істоту, у безіменного і страшного звіра, який із нездоланною напругою йде до мети» [221, с. 166]. Г. Тард пояснював походження суспільства розвитком соціально-комунікативної діяльності у формі наслідування. Мова, релігія, ремесло, держава – це продукти творчості індивідів – новаторів, яких стало наслідувати суспільство.

Для осмислення сутності владних відносин значний науковий масив складають дослідження, присвячені осмисленню проблеми лідерства. Серед них виділяються праці зарубіжних вчених П. Друкера [77], Б. Карлофа і С. Седерберга [122], Д. Куазеса і Б. Познера [133], С. Лівайна і М. Крома [145], Д. Максвелла [160], А. Маслоу [165], російських А. Зуб і С.Г. Смирнова [100], Е. Кудряшової [132] та вітчизняних вчених С. Кузнецової [132], О. Логвиненко [147], А. Пахарєва [196] та ін.

Враховуючи той факт, що саме в системі лідерської взаємодії комунікативний вплив постає визначальним фактором реалізації владних відносин, означені дослідження складають базове підґрунтя для подальших досліджень означеної проблематики. Зокрема, відомий фахівець в галузі менеджменту П. Друкер [77] акцентує увагу на функціонально-рольовій взаємодії лідерів та послідовників, зазначаючи, що лідери є каталізаторами змін; які наділяють своїх послідовників повноваженнями, а лідерство являє собою процес пов'язаний із визначенням мети (сповненого значущості напрямку руху) та формуванням найоптимальнішої стратегії її досягнення. Відповідно, ефективно управлінське лідерство породжує ефективну управлінську роботу. А.Д. Максвелл [160] зосереджує увагу на психолого-комунікативній взаємодії

лідерів та послідовників. Разом з тим обидва дослідники підтверджують, що вплив лідера ґрунтується не на офіційній владі чи традиції, а на тому, як його розуміють та сприймають послідовники. Сутність лідерства полягає у психологічному впливі на душі його послідовників, який, в свою чергу, походить від знання лідером звичаїв, традицій, цінностей та організаційної культури, групи.

На мобілізаційній функції лідерства наголошують Д. Кузес та Б. Познер [133], які визначають лідерство як мистецтво стимулювати послідовників до активної діяльності, щоб ті хотіли досягти спільних цілей і прагнень. Особливий наголос робиться на бажанні послідовників внести свій вклад у загальну справу та прагненні лідерів мотивувати підлеглих на дії. Лідери створюють для послідовників бачення мети та заряджають їх енергією. Відповідно лідерство полягає у створенні загальної мети і втіленні певних цінностей, формуванні оточення, у якому цю мету можливо реалізувати. На формуванні правильної комунікативної стратегії взаємодії лідерів і послідовників наголошують шведські дослідники Б. Карлоф та С. Седерберг [122]. Вони зазначають, що вдале ведення бізнесу не забезпечує автоматичного успіху, необхідно ще вміти впливати на людей (зокрема, на споживачів), і саме це забезпечується оперативним лідерством. Основне завдання лідерів полягає в тому, щоб працювати на майбутнє, тобто створювати таку систему цінностей, які мають позачасовий характер. Вони виступають не тільки генераторами нових ідей, але й стратегами їх конкретного втілення.

Сучасні дослідники лідерства в забезпеченні ефективних стратегій акцентують увагу не на силовому вирішенні проблеми, а, передусім, на якісній комунікативній взаємодії, наявності у лідера комунікативної компетентності, що забезпечує спільне вироблення найбільш ефективних стратегій реалізації поставленої мети. Зокрема, американські дослідники С. Лівайн та М. Кром [145] зазначають, що в сучасне комунікативне суспільство для успішної діяльності у бізнесі чи благодійності потребує нового типу лідера, який може не лише керувати, але й здатний виробити нові ідеали та нову систему цінностей, що

сприяє реалізації творчого потенціалу більшості підлеглих. Вони стверджують, що в майбутньому найбільшого успіху досягнуть організації, які очолюють здібні і талановиті лідери, що здатні ефективно спілкуватись і мають вплив на підлеглих як у межах організації так і поза нею.

Для аналізу проблеми владних комунікацій значний інтерес представляють дослідження, присвячені особливостям адаптації лідера в сучасного інформаційного середовища, зумовленого активним інформаційним тиском на особистість, задля вироблення найбільш ефективної стратегії комунікативної взаємодії. Зокрема, Х. Клевеленд визначає п'ять основних умов ефективного лідерства – «інтелектуальна цікавість до нової інформації; істинний інтерес до думок і прагнень оточення, визначення стратегії взаємодії з ними; здатність до імпровізації у визначенні напряму досягнення мети; здатність до ризику; уміння навчатися на невдачах» [273, с. 73]. Таким чином, розглянуті вище наукові праці є загальним методологічним підґрунтям нашого дослідження.

Другий блок досліджень складають теоретичні та практичні дослідження, що присвячені аналізу соціально-комунікативної проблематики. В ньому теоретичне обґрунтування реалізації різних аспектів владних комунікацій представлено у дослідженнях А. Бебеля [13], Т. ван Дейка [31], Ю. Хабермаса [278], Р. Якобсона [263].

Важливий внесок в соціально-філософські дослідження діалогічного напрямку соціально-комунікаційної проблематики внесли М. Бахтін [12], М. Бубер [29], Е. Гуссерль [63], Е.Фромм [235], У. Еко [258], К.Ясперс [265] та деякі ін. Проблемами дискурсу займалися К.-О. Апель [267], Ж. Дерріда [274], М. Фуко [236] тощо. Зокрема, М. Фуко, розглядаючи проблему суб'єкта, акцентує увагу на мікропрактиках влади, виділяючи в означеному контексті такі категорії аналізу, як поняття тіла, сексуальності, тілесності, статі (зокрема, жіночої статі як об'єкта практик маргіналізації, обмеження і контролю).

У сучасній соціальній філософії велика увага приділяється пошукам засад суспільної інтеграції. Так, комунікативна теоретична та практична філософія (Р. Барт [11], Ю. Габермас [41], Г. Гадамер [43]) звертається до проблеми

ефективності інтерсуб'єктивної комунікації, вважаючи комунікативне взаєморозуміння основою справжньої інтеграції суспільства. Р. Барт [11] показує, що стереотипні моделі соціальної поведінки можуть відбивати не стільки реальні соціальні явища, скільки інтереси певної особистості або групи, й тим самим набувати політичного виміру.

У дослідженні сутності статусно-рольової взаємодії владних комунікацій базовими стали праці російських дослідників теорії комунікації – М. Василика [190], Н. Гоноцької [55], М. Кагана [106], В. Конецької [124], А. Леонтьєва [141; 142; 143], П. Мусієц [177], А. Соколова [211] тощо, та українських науковців – А. Артеменка [9], В. Бебика [14], В. Ільганаєвої [103], І.М.Ломачинської [150], Г. Почепцова [198], тощо. Зокрема, А. Соколов [211, с. 10] зазначає, що комунікація – це спосіб формування людської особистості, оскільки тільки в процесі взаємодії з іншими людьми відбувається соціалізація індивіда та розвиток його здібностей. На значенні культури комунікації у соціально-філософському вимірі наголошується у дослідженнях С. Денисюка [68], В. Жарких [81], І. Сайтарли [206].

Підход, при якому комунікація розглядається в основному під кутом зору взаємин між комунікантами (близьке трактування – інтеракціоністський) представлений у радянській психолінгвістиці, наприклад з точки зору А.А. Леонтьєва: «не передача інформації, а взаємодія з іншими людьми як внутрішній механізм життя колективу є вирішальною» [142]. У науковій думці дискусійним залишається питання про співвідношення комунікації і спілкування. Зокрема, А. Леонтьєв розглядає означені поняття загалом як тотожні: «Комунікація (спілкування) є не стільки процес зовнішньої взаємодії ізольованих осіб, скільки спосіб внутрішньої організації і внутрішньої еволюції суспільства як цілого, це процес, за допомогою якого тільки і може здійснюватися розвиток суспільства» [141 с. 21]. Проте такий підхід страждає від ряду недоліків, серед яких особливо виділяється фіксація лише одного напрямку потоку інформації – від комуніканта до реципієнта і розглядається лише формальна сторона комунікації: – як інформація передається, тоді як в

реальних умовах людського спілкування інформація ще і формується, уточнюється, розвивається. У результаті багато вітчизняних вчених приходять до висновку, що спілкування як комунікативний процес може розглядатися лише в тій мірі, в якій воно характеризує психологічний контакт, зв'язок, повідомлення індивідів, які перебувають у безпосередній взаємодії.

У М. Кагана комунікація постає як компонент спілкування. Розглядаючи комунікацію під цим кутом, необхідно відзначити, що суть її зводиться, перш за все, до інформаційного обміну між учасниками взаємодії. Разом з комунікацією в даному випадку звичайно виділяють ще два компоненти спілкування: інтеракцію як взаємодію учасників і перцепцію як сприйняття і взаєморозуміння партнерів по спілкуванню. Водночас, підкреслюється, що у спілкуванні немає відправника і одержувача повідомлень – є співбесідники, співучасники загальної справи. Виходячи з цього, М.С. Каган [106 с. 143-149] робить висновок про монологічність комунікації і діалогічність спілкування. Цієї ж позиції дотримується і П. Мусієц, зазначаючи, що комунікація – один з компонентів процесу спілкування, соціально зумовлений тип міжсуб'єктної взаємодії, суть якого зводиться до обміну інформацією з метою досягнення взаєморозуміння комунікантів [177, с. 30].

Характерним для радянської психолінгвістики було, крім того, тлумачення комунікації (спілкування) як особливої мовної діяльності. Його основою послужили дослідження в області загальної теорії діяльності, здійснені в ранній радянській психології (Л. Виготський, Л. Лурія, А.Н. Леонтьєв).

Комплексне дослідження соціологічних аспектів комунікації представлено у В. Конецької [124]. Яка з метою відображення сутнісних рис комунікації визначає таку її особливість як конституювання значень шляхом формування спільності уявлень для двох і більше суб'єктів на основі їхньої взаємної угоди або як інтерсуб'єктивний процес. Н. Гоноцька [55] при дослідженні предмета теорії комунікації виділяє її аксіологічний аспект. Загалом, такий багатоаспектний підхід з урахуванням вимог сучасної науки представляється доцільним, оскільки він дозволяє глибше проникнути в суть предмету

дослідження, встановити багатопланові зв'язки між його істотними характеристиками і виявити їх причинно-наслідкові відносини, додавши теорії пояснювальну силу. У сучасній українській соціально-філософській думці комунікаційні аспекти аналізу соціальної реальності розкриті у дисертаційних дослідженнях С. Балініченко [10], В. Губича [61], Д. Товмаша [223], А. Чантурія [247], О. Чорби [248] та деяких інших авторів.

Третій блок досліджень, що формують наукове підґрунтя роботи, склали наукові доробки з гендерної проблематики, а саме праці: Дж. Батлер [271], Т. Бендас [16; 17], Ш. Берна [20], В. Бруггера [270], К. Брюгелса [269], О. Варги [288], О. Воронцова [39], Н. Грицяк [60], Гусевої [62], А. Девиса [65], І. Клециної [116; 117; 118], І. Кона [121], Д. Майєрса [157], М. Пірен [51], С. Сулейман [286] Р. Трумбаха [287] Н. Ходорова [272] та багатьох інших. Зокрема, Дж. Батлер [271] виступає з критикою феміністського розуміння гендеру як своєрідної «соціальної надбудови» над біологічною статтю, що закріплює патріархальні відносини владних відносин, основані на жіночому підкоренні і чоловічому пануванні. Вона наводить парадокс, що усвідомлення домінанти біологічної сутності статі над її соціальною сутністю закріплює існуючу різницю між чоловіками та жінками, водночас, апелюючи до неї як до передумови свого існування. Д. Коновалов акцентує увагу на тому, що гендер є культурним механізмом, який виробляє «природність», «додискурсивність» статі. «Умовами роботи гендера є система обов'язкової гетеросексуальності, яка легітимує практики суб'єктивації індивіда (що їх виробляє і відтворює гендер), інтерпретуючи їх як “природні” статеві відносини» [125, с. 4].

Варто зазначити, що увага до проблем гендерної соціалізації породжена феміністичними ідеями, що інтенсивно розповсюджуються у всьому світі. Результати наукових пошуків у галузі гендерної соціалізації дозволяють зробити висновки, що особливості чоловічої і жіночої статевої ролі ідентифікації специфічно відображаються на становищі особистості у суспільстві, її особистісному та професійному становленні. Так, Ш. Берн [20, с. 34] зазначає, що в соціально-психологічній думці досить довгий час відмовлялись

визнавати гендер як частину одного з найскладніших діалектичних протиріч, що визначають взаємодію індивідуумів у соціумі. Розуміння про протилежності чоловічого і жіночого першопочатків зустрічається в традиціях і міфах всіх суспільних устроїв та закріплена нормами їх соціальних інститутів. Але факт тілесної відмінності чоловіків і жінок ще не свідчить про те, що саме вона є фундаментальною основою їх відмінностей. Крім конституціональної сторони ці відмінності відображаючи те, що у означену історичну епоху вважається властивим чоловіку, а що жінці мають і соціокультурний контекст.

Індикаторами гендерних властивостей поведінки індивіда служать соціальні очікування, ролі і конвенціональні критерії статевої відповідності. Ухвалення позиції, за якою біологічна стать не є основною причиною психологічних властивостей поведінки і соціальних ролей, дає можливість реконструювати та переосмислити «Я-образи» і життєві сценарії, що нав'язуються системою статеворольових уявлень. Такий підхід дозволяє чоловікам і жінкам по іншому оцінити свої здатності, визначити перспективи життєтворчості, розуміти і використовувати особливості дії гендерних факторів на суспільні процеси, активізувати особисті можливості для вибору суб'єктивних шляхів самореалізації і оптимізації відносин.

Сталі гендерні уявлення і стереотипи примушують чоловіків і жінок як суб'єктів міжстатевої взаємодії будувати модель поведінки, за якої їх взаємовідносини набувають асиметричності, що проявляється в домінуванні або залежності. Тому при проведенні гендерних досліджень важливо зрозуміти необхідність і проаналізувати закономірності формування інших форм міжстатевої взаємодії. Як зазначає Л. Ожигова [185, с. 256-264], гендерні стереотипи часто породжують занадто спрощене уявлення про людину, формують певні очікування та позбавляють переваг, пов'язаних з пізнанням конкретної особистості.

В сучасний період теоретичні дослідження з проблем гендеру підкріплені значним масивом практичних досліджень психологів, що знаходять своє втілення у методичних розробках з гендерної проблематики [116]. Можемо

зазначити, що значним внеском такого типу практичних досліджень у розвиток гендерної проблематики є накопичення і аналіз емпіричних фактів про відмінності в психологічних характеристиках чоловіків і жінок, а також активне привернення уваги суспільства до змін, що відбулися в системі розуміння статевої ролі відмінностей.

З позиції Д. Майєрса [157], фундаментальною основою гендерної теорії є уявлення про те, що традиційно означувані як «природні» відмінності між статями мають під собою не біологічні, а соціальні корні і формуються у під впливом соціальних інститутів, що репрезентують прийняті суспільством уявлення про ролі чоловіків і жінок. І. Кон [121, с. 763-770] вважає, що і стать, і гендер є системами умовних позначень, які формують певну систему відносин між індивідами, їх відношення до різних проявів сексуальності, а також визначають форми представлення себе іншим людям в різних ситуаціях соціальної взаємодії.

Сучасна українська наукова думка представлена спектром досліджень, присвячених гендерній проблематиці. Гендерний підхід в аналізі суспільного статусу жінок українського суспільства (в історичній ретроспективі) застосували О. Кісь [115] та О. Стяжкіна [219]. Гендерний підхід в українській філософській антропології представлено роботами І. Жеребкіної [82], С. Жеребкіна [83], О. Здравомислової [95], Н. Хамітова [239] тощо. Соціально-філософські напрями досліджень репрезентації гендеру зосереджуються, переважно, на питаннях ментальності, духовності та культури. З цього напрямку варто відмітити дисертаційні дослідження М. Беги [15], І. Стадник [217], Ю. Стребкової [218].

Ключовою категорією дослідження Ю. Стребкової є поняття гендерної системи, яка нерозривно пов'язана з соціальною структурою та функціями суспільної ролі. Авторка зазначає, що «конкретно-історичні умови визначають сукупність зв'язків та закономірності взаємодії гендеру як невід'ємного складника соціальної стратифікації із іншими структурними елементами соціуму. Гендерна складова є жорстко прив'язаною до панівної у суспільстві ідеології, гендерні чинники зрощені з системою суспільної ієрархії та заторкають

фундаментальну проблему співвідношення біологічного та соціального у людині» [218, с. 5]. І. Стадник відмічаючи значення автентичної гендерної свідомості для відродження української ментальності зазначає, що удосконалення категорії гендера, як аналітичного інструмента, відкрило нові можливості для дослідження суспільства і культури. На її думку «стать стає культурною метафорою, яка передає відношення між духом та природою» [217, с. 13]

Гендерний вимір екологічної комунікації розглядається у дисертаційному дослідженні К. Карпенко [113, с. 26], у якій евристичний потенціал гендерного виміру проявляється в тому, що його актуалізація і у філософському дискурсі і у масовій свідомості суспільства допомагає зрозуміти необхідність побудови реальних партнерських взаємовідносин між чоловіками і жінками. Адже у сучасному суспільстві виникає все більше умов для повного або часткового звільнення жінки від рутинних домашніх обов'язків і забезпечення нових можливостей для вільного вибору життєвих перспектив у представників різних статей.

Констатуючи безсумнівний внесок вище розглянутих праць, варто зазначити, що проблема комунікаційних засад реалізації влади, як ключової причини гендерної нерівності, представленої у різних формах, як в системах соціальних відносин, так і у культурі загалом, залишилася поза увагою соціально-філософських традицій.

1.2. Комунікаційна спрямованість владних відносин у соціально-філософському вимірі

В умовах активного розвитку суспільно-політичного та економічного життя українського суспільства, зумовленого трансформацією владних відносин та пошуком нових духовних та суспільних орієнтирів, по-новому переосмислюється проблема влади та способи її реалізації.

Аналіз термінології, присвяченої владній проблематиці, представлений у довідково-енциклопедичних виданнях, дозволяє зробити висновок, що феномен

влади в класичних філософських концепціях трактується переважно «як особливі відносини між людьми, здатність здійснювати свою волю, що, на відміну від фізичного насилля, постає як сила, яка здійснює вплив на тіло, душу і розум, пронизує їх, підкорює іншого закону своєї волі» [27, с.134].

Влада – особливі відносини між людьми, здатність здійснювати свою волю, що, на відміну від фізичного насилля, постає як сила, яка здійснює вплив на тіло, душу і розум, пронизує їх, підкорює іншого закону своєї волі. Як буді які відносини влада передбачає наявність і взаємодією двох сторін. Особливістю владних відносин є визначальний та переважний вплив однієї з сторін на іншу. Відповідно сторону, яка має переважний вплив доцільно називати суб'єктом, а сторону, що зазнає цього впливу, – об'єктом владних відносин. П. Шляхтун [254, с. 172] як суб'єктів влади визначає індивідів, організації, соціальні групи тощо, при цьому у нього влада не є властивістю ні об'єкта, ні суб'єкта, адже вона виступає як відношення між ними і не існує без них.

Існує безліч трактувань природи влади. Найбільш поширеним з них є біологічний підхід. Згідно нього влада визнається притаманною суті біологічної природи людини. А оскільки для людей і тварин біологічна природа є спільною, то наявність владних відносин визнається не тільки у суспільстві, а і у тваринному світі. Біологічний підхід розуміння влади має глибоке коріння. Ще в філософії Арістотеля влада в суспільстві розглядається як продовження влади в природі.

Проте відносини в суспільстві і тваринному світі мають і принципові відмінності: перші носять свідомий характер, тоді як другі зумовлені інстинктами і рефлексами. До свідомих відносин саме і належать владні відносини, адже суб'єкти влади здійснюють свідомий вплив на поведінку об'єктів, за допомогою якого спрямовують їх в певному напрямку.

Згідно психологічному підходу влада – особлива суть, носієм якої виступає особа. Ця суть виражається в концентрованій енергії, що примушує інших людей покорятися. Найчастіше ця концентрована енергія іменується

владною волею. Разом з психологічним існує соціологічний підхід, прихильники якого переносять акцент з владної волі на соціальну взаємодію. Класичне визначення з позицій даного підходу дав М. Вебер. Він визначає владу як можливість (незалежно від того, на чому вона ґрунтується) нав'язувати усередині тих чи інших суспільних відносин власну волю не зважаючи на опір. Таким чином, загалом, поняття влади можливо розуміти в трьох основних контекстах: як «відносини керування та підкорення між людьми; можливість і здатність здійснювати свою волю; здатність направляти процеси, події та дії людей в необхідному напрямі» [79].

У найширшому розумінні влада постає як здатність впливати на події та явища навколишньої реальності – не тільки на відносини між людьми, але й на взаємодію людини з навколишнім світом. Однак, передусім, влада розглядається як соціальна категорія і визначає рівень взаємовідносин між людьми. Влада є основою політичного розвитку соціуму. Вона існує у будь-яких об'єднаннях людей, приймає правовий, економічний, духовний та ідеологічний характер і є інструментом здійснення певної політики. Політична влада виникла набагато раніше за владу державну і визначає реальну спроможність індивіда виявляти власну волю і поширювати її на оточуючих. Вона є невід'ємною складовою загального визначення влади як форми соціальних відносин, якій властивий всеохоплюючий характер, здатність проникати в усі сфери людської діяльності.

Зважаючи на вище визначене та узагальнюючи підходи науковців, далі влада нами буде розглядатися як це здатність і можливість впливати на діяльність та поведінку індивідів за допомогою певних засобів (авторитету, волі, права, насилля) окремо, або у їх поєднанні.

Відповідно до позиції О. Краснокутського [129, с. 8], основною закономірністю формування феномену влади є тісний взаємозв'язок між суб'єктом і об'єктом влади. Він зумовив утворення двох основних тенденцій побудови владних відносин в історії людства: а) легітимізацію одностороннього впливу суб'єкта влади на об'єкт влади і заперечення

можливості зворотної дії (епоха Стародавнього світу, Середньовіччя і Відродження); б) активізацію легітимної взаємодії суб'єкта та об'єкта влади (епоха Нового і Новітнього часу). Визначена взаємозалежність найбільш повно відображається у соціально-неоднорідному суспільстві з високим рівнем розвитку політичних і соціально-економічних інститутів. В такому суспільстві розвиток владних відносин відбувається через активізацію легітимної взаємодії та співпраці суб'єкта й об'єкта цих відносин на принципах соціальної відповідальності.

Як зазначає М. Гаврилов, феномен влади ґрунтується, з одного боку, на волі, а з іншого – на усуненні перешкод для досягнення мети за допомогою певних засобів. Влада як поняття позначає реалізацію волі, що спрямована на обмеження проявів, які перешкоджають досягненню мети. У свою чергу, феномен влади зводиться до п'яти складових: «параметрів мети, визначення шляхів досягнення мети, реалізації вольового начала, засобів обмеження умов, що перешкоджають досягненню мети, засобів, необхідних для реалізації мети» [42, с. 14]. Відповідно у взаємозв'язку цих складових на думку автора можна знайти суть будь-якого різновиду влади.

Сучасна інформаційна революція змінює не тільки суспільну свідомість, але й рівень міждержавних політичних відносин, в результаті яких на зміну силовим протистоянням класичного типу приходять новітні засоби комунікаційного впливу, що змушують до переосмислення усталених підходів до проблеми управління з позиції усвідомлення світу як взаємопов'язаної інформаційної системи, такої, що здійснює отримання вхідних даних; обробку цих даних і зміну власного внутрішнього стану (внутрішніх зв'язків/ відносин); видачу результату або зміну свого зовнішнього стану (зовнішніх зв'язків/відносин). «Інформаційна система – це комунікаційна система, що забезпечує комунікацію та оброблення інформації» [78, с. 7]. В означеному контексті ми поділяємо позицію сучасних вітчизняних та російських науковців (І. Василенка, І. Ільїна, Д. Муза, А. Панаріна, О. Белоруса, А. Чумакова) щодо

домінування інформаційної складової в осмисленні сучасного світу як взаємопов'язаної соціальної системи.

Будь-який устрій має базовий системоутворюючий елемент. Для політичного устрою ним виступає політична влада. В ній пов'язуються всі складові системи, за ради неї ведеться політична боротьба, вона – умова, джерело і результат соціального управління. Причина у відношеннях влади – це навмисна дія, що спрямовується на підпорядкування об'єкта влади, що зумовлює виконання визначених суб'єктом цілей владного відношення. А наслідок – це підпорядкування об'єкта, що залежить від відповідної дії суб'єкта і спричиняє остаточні наслідки з виконання визначених суб'єктом цілей владного відношення.

Згідно з О. Краснокутським, владне відношення має такі основні ознаки:

- 1) наявність між певною дією суб'єкта й підпорядкуванням об'єкта відношення генетичного “продукування”, або “породження”;
- 2) однонаправленість, або часова асиметрія;
- 3) внутрішній, необхідний характер;
- 4) просторова й часова безперервність;
- 5) об'єктивний характер [129, с. 10].

Влада як соціальне явище має властиву лише для неї структуру, яка володіє типовими, родовими та видовими характеристиками. Тип влади відповідає існуючому в країні соціально-політичному устрою і розрізняється на: авторитарний, демократичний або тоталітарний. Кожен з яких складається з родів влади: політичного, економічного, сімейного, духовного тощо. Останні, у свою чергу класифікуються за видами. Так політичній сфері існує державна, партійна влада або влада громадських об'єднань тощо. Варто також підкреслити, що тип владного панування зумовлює формування у суспільстві певного виду комунікативних зв'язків як на горизонтальному, так і на вертикальному рівнях.

Посилене прагнення до влади породжує владолюбство – інстинкт паразитизму, використання здатностей і сил інших людей на задоволення

власних цілей; згубна прикмета людського роду, що веде до диктатур, війн і різних злочинів. Недарма Христос навчав: «Більший між вами нехай буде вам слугою. Хто ж нестиметься вгору, принизиться, а хто принизиться, піде вгору» (Мф. 29, 11-12). «Коли хто хоче першим: бути, нехай буде зі усіх останнім і всім слугою». (Мк. 19, 35)

Підтримуємо погляд М. Препотенської [200] щодо того що реалізуючи волю до влади, особистість переживає певне задоволення, яке можна пояснити і “біологічно” – відчуттям органічної переваги над іншими істотами, піднесенням власної вітальності і нарощуванням “споживанням” відповідної енергії людей, на яких здійснюється вплив. Такий спосіб риторичного ствердження влади притаманний людині, яка зациклюється на ідеї влади як на саометі. Якщо це саме так, то «воля до влади прагне до безкінечного наростання, в ході якого втрачається сенс влади. Воля до влади – це вічно голодна влада. Це влада, яка постійно жадає збільшення. Воля до влади – це воля до постійного накопичення влади»[240, с. 188-189].

Особистість в системі владних відносин постає як людина зі своїми індивідуально-вираженими й соціально-зумовленими рисами. Як особистість людина виступає тоді, коли досягає самоусвідомлення, розуміння своїх соціальних функцій, усвідомлення себе як суб’єкта історичного процесу. В даному контексті феномен особистості можливо розуміти з позиції М. Мамардашвілі як «форму, спосіб буття, особливий стан життя, адже основна пристрасть людини – бути, самоствердитися, самореалізуватися» [161, с. 173]. Рациональна реалізація влади можлива при наявності владної свідомості – ясного розуміння, осмислення певною владою і її суб’єктами на різних рівнях проблемних завдань та шляхів їх вирішення [79, с. 145].

Водночас, сила не є обов’язковим компонентом влади. Як зазначає М. Мескон, влада реалізується за допомогою впливу – такої поведінки одного індивіда, яка вносить зміни у поведінку, відносини, відчуття іншого індивіда, тобто влада постає як можливість впливати на поведінку інших [170]. Оскільки влада це суспільне явище участь в якому приймають наділені волею і

свідомістю особистості, а визначальний вплив одних на інших є вольовим рішенням самих учасників, то вона може бути визначена і як «вольове відношення між людьми, тобто таке відношення, коли одні люди можуть нав'язати свою волю іншим» [254, с. 173].

М. Василик весь спектр владних комунікаційних відносин об'єднує поняттям «політична комунікація», зазначаючи, що суттєвою стороною феномена влади є відносини панування та підкорення. Це дає підстави розглядати владу і її здійснення як комунікативний процес, який передбачає інформаційну взаємодію «керуючих» та «керованих», а саме, інформаційний обмін та зворотній зв'язок між ними. Вперше політичну систему як інформаційно-комунікаційну систему представив К. Дойч, який стверджував, що «процес управління є процесом влади, основою якого виступає комунікація» [190, с. 513-514].

Ґрунтуючись на базовому визначенні комунікації [227, с. 270], владні комунікації можливо визначити як процеси владної взаємодії в суспільстві, взяті у їх знаковому аспекті. Владна комунікація є, безумовно, комунікацією соціальною, адже передбачає рух соціальних смислів в соціальному просторі та часі. Тому нам здається недоцільним обмеження всього спектру владних комунікаційних відносин поняттям «політична комунікація», адже нав'язування особистої волі іншим індивідам може здійснюватись і з використанням різних засобів – авторитету, права або примусу. Залежно від засобів впливу владу поділяють на політичну, економічну, соціальну, духовну, інформаційну, сімейну. В комунікативному плані найбільш активно реалізується духовна та інформаційна влада як спосіб духовного виробництва в усіх його формах і здійснення ідеологічного та інформаційного впливу на суспільну свідомість.

В контексті владної взаємодії більш доцільним є використання поняття «владні комунікації», а не «владне спілкування». Серед дискусійних підходів в науковій думці щодо даної проблеми (А. Леонтьєв, М. Каган, А. Соколов) вірогіднішою є позиція, відповідно до якої комунікація і спілкування не є абсолютно тотожними поняттями: комунікація має більш ширший зміст, адже

тракується як будь – які способи «передавання значення за допомогою сигналів» [78, с. 6], а спілкування передбачає особистісно-екзистенційний зв'язок між людьми, що «забезпечує нелінійний рух інформаційних потоків і приріст особистісно значимої інформації, що конститує учасників спілкування як спільноту» [27, с. 577].

Проте, на наше переконання, недоцільним є і механістичний підхід щодо розуміння комунікації як однонаправленого процесу передачі і прийому повідомлень. Більш вірогіднішим є використання діяльнісного підходу, коли комунікація сприймається як глибинний психологічний зв'язок суб'єктів спілкування, що реалізується в процесі обміну думками, знаннями, відчуттями, схемами поведінки учасників комунікативного процесу, в результаті якого виробляється спільний погляд на об'єкти оточуючої дійсності.

Таким чином, на відміну від комунікації, яка може бути як монологічною (невербальною, знаковою чи образною (іміджевою)), так і діалогічною, спілкування завжди виступає як діалог, передбачаючи унікальність кожного комунікативного партнера та їх принципову рівність один одному, а реалізація феномену влади об'єктивно передбачає нерівність учасників комунікативної взаємодії, коли переважає вертикальний потік інформації.

Центральною категорією владних комунікацій є поняття соціального статусу, який лежить в основі розуміння соціальної ієрархії суспільства, і зумовлений соціально-економічним та політичним становищем індивідів – представників різних соціальних структур, класів, страт. До соціального статусу індивіда також належить його спосіб життя, суспільна діяльність, ставлення до соціальних цінностей та партнерів. Як зазначає В. Конецька, соціальний статус – це, насамперед, «оцінка, досягаючи якої суб'єкт засвоює соціальні норми та уявлення, а також відповідну сукупність прав та обов'язків, реалізація яких формує соціальну особистість» [124]. Статус – це становище особистості у суспільстві, що встановлюється у термінах прав, обов'язків, привілеїв та свобод, які вона отримує завдяки цьому становищу. «Статус – це

соціальний процес; людина може мати статус лише у відносинах з іншими, які визнають її місце і звертаються до неї певним чином» [255, с. 247].

Утвердження соціального статусу як визначальної домінанти владних відносин має давню історію і пройшло довгий історичний шлях від сакралізації свого змісту до його легітимації. Зокрема, спадковість соціального становища постає однією з типових рис ранніх давньосхідних держав: в той час провідне становище в суспільстві обіймали жреці, тому владне становище людини в суспільстві зумовлювалось її сакральним статусом. Відповідно, наявність в суспільній структурі тогочасних держав взаємозв'язку між соціальною і духовною компонентою визначало базисне підґрунтя формування владних відносин, яке, ставши проявом «Божественної волі», наділялось новим духовним змістом. Зокрема, Конфуцій звертав увагу на божественну і природну сторони виникнення влади правителя, яка постає як механізм підтримання порядку і спілкування між людьми, що регулює відносини керуючих і керованих.

Античний період людської історії породив ряд новацій у сфері управління, значення яких універсальне і не втрачене до наших днів. Зокрема, для античного світу сакралізація влади і безмежне володіння власністю були менш властиві, ніж для цивілізацій Древнього Сходу. В древньогрецьких полісах власність могла бути індивідуальною, а вища влада могла належати народному зібранню всіх громадян. Але демократичний устрій не заперечував вибору найвищих посадових осіб народного зібрання, наділених особливими повноваженнями, що породжувало формування демократії (формальної влади демосу або натовпу) в процесі реалізації класичного антагонізму «верхів» і «низів».

З античної спадщини основну увагу звертаємо на творчість Платона і Арістотеля, які продовжують та розвивають традиції влади в західноєвропейській філософській думці, започатковані ідеями Солона та Перикла. Так, Платон [197] пов'язував можливість здійснювати владний вплив з вродженими розумовими здібностями індивідів, їх душевними особливостями, а Арістотель стверджував, що тільки особливі природні властивості дозволяють людині

обійняти панівну позицію і здійснювати владу. Однак, означені античні мислителі замислювалися не лише над тим, як і чому людина бере владу у свої руки, але і над цілями, що вона ставить перед собою і оточуючими. Вони не мали сумніву в тому, що гарний правитель має прагнути до справедливості і з честю служити державі. Арістотель особливо підкреслював, що політична діяльність для владної особистості є вищою формою прояву людської гідності, адже «людина за своєю природою є істотою політичною та суспільною» [76, с. 445].

В.В. Зінченко [98, с. 261] розвиває ідею про те, що античні греки, засновники демократії, виділяли три базових принципи її існування. Це: «ізономія» (рівність усіх перед законом), «ізотимія» (рівність прав для усіх громадян виконувати державні функції) та «ізогорія» (свобода слова для усіх громадян); учасник і співтворець демократичного режиму отримав назву «громадянин» (політес), політично активної та суспільно відповідальної особи. Обов'язковою умовою існування і розвитку свободи, солідарності та справедливості, згідно концепції громадянського суспільства є демократія – реальна участь народу в управлінні суспільством і державою. Демократія, як політичне втілення суспільної волі передбачає суцільне залучення народу до вирішення суспільно-політичних проблем, спільне формування політичних цінностей та політичної культури.

Епоха Давнього Риму в системі владних відносин постала як республіканський суспільний устрій з провідною соціальною групою – аристократією, при якій тільки нащадки родової знаті могли обіймати впливові державні пости. Громадянство особистості в давньоримському суспільстві визначалось приналежністю індивіда до певної соціальної групи чи громади. Все це підкреслює соціальну зумовленість владних відносин тієї епохи.

Коментуючи ідеї Арістотеля, Фома Аквінський зазначає, що феномен підкорення у Арістотеля не є однорідним, тобто, є люди, які раби від природи, а інші – раби за законом [224]. Дану тезу можна трактувати таким чином: певні люди сприймають підкорення як тимчасове суспільне зобов'язання, інші – як природне явище, тобто, у них відсутній владний потенціал, і тому стан

підкорення не викликає внутрішнього супротиву чи заперечення. Тома Аквінський у «Коментарях до Арістотелевої «Політики» зазначає, що в Арістотеля принцип панування та підкорення властивий людській природі, і тому природно та корисно одному панувати, а іншому – бути підлеглим. Він з'ясовує, що люди за своєю суттю поділяються на тих, хто від природи керує, та тих, хто кориться, основними причинами такого поділу визначаючи психологічні якості та фізичні дані: «а дурний нехай служить мудрому... Такі люди від природи – раби, і для них краще, коли ними керуватимуть мудрі, що переважають їх розумом і розсудливістю» [224, с. 51]. Тобто в епоху Середньовіччя, на відміну від пізньої античності, не соціальний статус стає домінуючим при визначенні провідного становища особистості, а її психофізіологічні та духовні якості.

Стосовно того, якими визначальними якостями має володіти правитель, то Арістотель вирізняє дві основні позиції. Згідно із однією, панувати має той, хто переважає інших у чеснотах, а згідно із іншою – той, хто вирізняється фізичною силою. Фома Аквінський підкреслює, що з позиції Арістотеля, панування має здійснюватися так, щоб можна було реалізувати суспільне благо, і принцип панування має бути пов'язаний із принципом служіння [224, с. 55].

Епоха Середньовіччя змінює владні пріоритети суспільних відносин в сторону релігійної свідомості. Згідно з християнською доктриною, царство Боже на землі можливе лише «в кожному із нас», тому християнство не вимагає радикальних соціальних перетворень, воно направлене не до соціальних спільнот, а до окремої людської особистості. Християнство не порушує сталих форм державного устрою, його покликання – побудова якісно нових моральних норм розвитку суспільства, тому релігійний лідер, на відміну від лідера політичного, не прагне до особливих владних повноважень. Церква визнає державу не лише незалежно існуючим феноменом, але й як необхідну форму співіснування. Згідно з християнськими канонами, церква не тільки визнає державну владу, але й зобов'язана підтримувати її задля виконання апостольської заповіді: «Здійснювати молитви, прохання, моління, подяки за

всіх людей, за царів і всіх начальствующих, щоб проводити нам життя тихе і спокійне у усякому благочесті і чистоті; адже це добре і догідно Спасителю нашому Богу»(1 Тим. . 2:1-3). Влада Христа – це влада віри та покори, і на відміну від влади правителя, виражається як служіння. Владна особистість наділена божественними атрибутами, її авторитет у суспільстві оснований на вірі, і тому легітимність релігійного проповідника є наперед зумовленою, а його харизма не викликає а ні заперечення а ні сумніву. Спільною темою для всіх християнських теологів виступає ідея божественного походження влади: «навіть імператор-язичник належить швидше до християн, ніж до язичників, адже він Богом поставлений на своє служіння» [102].

У історичному контексті представники релігійних владних інститутів тісно пов'язані з тогочасними політичними правителями. Проте їх зв'язок не завжди був взаємодоповнюючим і конструктивним. Часто він набував антагоністичного вигляду. Наявність впливового і сильного конкурента на владу у особі церкви та її владних представників із одного боку, змушувало чинну владу рахуватися зі змінами, що відбуваються у суспільних настроях та мобільно реагувати на них, а із іншого – розбіжності і протиріччя, що виникали між церквою і державними інститутами змушували її пристосовуватися до системи владних відносин, шукати інші способи взаємодії. Утвердження християнства у Римській імперії відбувалося у ситуації загальної економічної та політичної кризи, і, як наслідок, втрати авторитету традиційної влади, тому церква стала тим суспільним елементом, що не тільки пропагував нову релігійну ідеологію, але й став певним соціальним гарантом для найбільш злиденних категорій населення.

Влада духовна, згідно із позицією Августина, стоїть вище за владу державну, адже «необхідно без сумніву коритися наказам Божим, що царює над творінням своїм. Бог стоїть над усім; і у людському суспільстві більша влада домінує над владою меншою, і ця остання їй підкорюється». Водночас Августин зазначає, що найбільші проблеми у людському суспільстві виникають через бажання домінувати над іншими, коли люди прагнуть жити за

принципами «хибної свободи, жадібно прагнучи отримати більше, люблячи своє власне більше, ніж Бога, як суспільне благо». Виходом із цього стану є пошук смиренного благочестя. Августин зазначає, що не всі повеління служителів Божих зрозумілі для оточення, але їх варто сприймати зі смиренням, адже «блаженні ті, які знають, що ці повеління віддані тобою. Адже усе здійснюється Твоїми служителями, щоб показати, що потрібно у цей час, і що – у передвістя майбутнього». Тобто, авторитет релігійних правителів у суспільстві стає значно вищим за авторитет правителів політичних і влада духовна стоїть вище за владу державну, адже «необхідно без сумніву коритися наказам Божим, що царює над творінням своїм. Бог стоїть над усім; і у людському суспільстві більша влада домінує над владою меншою, і ця остання їй підкорюється».

Водночас Августин наголошує, що найбільші проблеми у людському суспільстві виникають через бажання домінувати над іншими, коли люди прагнуть жити за принципами «хибної свободи, жадібно прагнучи отримати більше, люблячи своє власне більше, ніж Бога, як суспільне благо» [1, с. 97-99]. Виходом із цього стану є пошук смиренного благочестя. Августин підкреслює, що не всі повеління служителів Божих зрозумілі для оточення, але їх варто сприймати зі смиренням, чим підкреслює безумовну легітимність релігійної влади.

Наслідком ідеологічних реформ епохи Ренесансу, зумовлених тривалим процесом руйнації усталених світоглядних та суспільних устроїв, стала зміна владних орієнтацій. Гуманістичний світогляд підштовхнув суспільство до зміни механізмів виникнення владних відносин. І якщо центром середньовічного світогляду було прагнення Божественного першопочатку, то епоха Відродження повертається до природної сутності людини, її реального буття. На перший план виходять цінності людської особистості, які поступово охоплюють не тільки світську масову свідомість, але й релігійну сферу.

Гуманізм проголошує домінуючими цінностями своєї епохи незалежність думки, свободу від авторитетів, прагнення нового, що формує погляд на

людину як на талановиту, діяльнісну, творчу могутню особистість. Природа постає не тільки як божественне творіння, але, передусім, як засіб втілення людських духовних інтересів - пошуку естетичних ідеалів, досконалих форм та законів розвитку світу. Такі погляди на природу людини знайшли своє втілення у явищі «титанізму». На відміну від релігійних ідеологів епохи Середньовіччя, титани епохи Відродження втілюють у собі не тільки величний духовний зміст, але й виступають синтезом глобальних природничих знань та прагнення до їх реального втілення в архітектурі, живописі, літературі (Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело тощо).

Епоха Відродження, яка вперше поставила питання мети політичного владного правління і засобів його досягнення, дала поштовх до подальших досліджень цієї проблеми в період Нового часу та Просвітництва, акцентувавши увагу на питаннях формування феномена влади шляхом суспільного договору про делегування влади і обмеження природних прав (Т. Гоббс), відносин правителя і народу (Ж. Боден, Ла Боесі). В цей час була зроблена спроба осмислення владних відносин не з позицій домінування церкви чи держави, а з точки зору мети релігійного служіння (М. Лютер, Ж. Кальвін).

В епоху Відродження особливого поширення набула політична концепція видатного італійського філософа Н. Макіавеллі, у нього хоча всі люди різні, проте звички мають однакові і в більшості схильні до поганого, а ніж до доброго. І головним є те, що в основу людської природи закладено – інтерес або жадобу до влади та наживи. Будучи прихильником республіканської форми державного устрою, Н. Макіавеллі, аналізуючи положення тодішніх роздроблених італійських держав, що безперервно ворогували між собою та іноземців, що піддавалися нападам, прийшов до переконання, що для об'єднання Італії і захисту її незалежності необхідна сильна, необмежена, своєрідна диктатура одноосібного правителя. На думку Н. Макіавеллі [88] в політиці володареві слід удаватися до великих та віртуозних шахрайств і зрад, що вимагають мужності, особистого впливу й авторитету. Він основну увагу приділяє прагматичній проблемі утримання влади лідером, особливо за часів змін і перебудов. На його

переконання хитрість і жорстокість цілком дозволяються до застосування, якщо мова йдеться про утримання влади. Відповідно їх застосування відсовує питання справедливості і належності на другий план. Ці ідеї зробили ім'я Макіавеллі прозивним для різного роду владних маніпуляторів. Розроблені Н. Макіавеллі практичні поради для правителів, що припускають майстерне поєднання хитрості і сили, високо цінували Кромвель, Наполеон, певною мірою Сталін та багато інших видатних політиків. Виправдання Н. Макіавеллі державного насильства, вбивств, зради, обману згодом породило термін «макіавеллізм», що позначав таке правління, що нехтує законами моралі.

Реформаційні ідеї епохи Відродження призвели до переосмислення сакрального змісту владних відносин. М. Лютер в праці «Про світську владу» визначає межі владного впливу світських та релігійних лідерів. Він визнає, що суспільство ніколи не зможе жити за євангелічними принципами: «адже світ і більшість людей – нехристияни, і такими ж і залишаться, хоча й хрещені; тому неможливо, щоб християнський порядок поширився на весь світ, чи цілу країну, чи велику групу людей» [156]. Підсумовуючи визначене М. Лютер зазначає що, державне і релігійне правління повинні бути розділеними, одне має турбуватися за захист душі, а інше – захищати суспільний спокій.

Ж. Кальвін [108], ідеолог і один із провісників Реформації, запропонував зняти кордони між державними та церковними інституціями. Кожна людина повинна служити громаді згідно зі своїм покликанням, таким чином виконуючи свій священний обов'язок. Французький політичний мислитель епохи Нового часу Ж. Боден уперше в західноєвропейській соціальній думці заперечив божественне походження монархічної влади, актуалізувавши увагу на природному походженні релігії та віротерпимості. З його переконанням, влада монарха не може бути абсолютною, адже є закони божі й природні, яким мають підкорятися всі, тобто закони державні, установлені монархом, залежать від моральних законів, проголошених церквою, і природних законів суспільного розвитку. На вимогу тогочасної історичної доби, зумовленої активним поширенням у Західній Європі реформаційних рухів, Ж. Боден стверджує, що

правитель зобов'язаний представляти інтереси громадян усієї держави без своїх власних політичних, чи більше того, релігійних уподобань [26, с. 306].

Сучасник Н. Макіавеллі, Ла Боесі [135] на основі класифікації форм правління, поданої свого часу античним мислителем Платоном у «Державі», здійснює характеристику різних форм тиранічного правління, зазначаючи, про існування трьох родів тиранів, з яких одні отримують владу над державою за вибором народу, інші – за допомогою збройних сил, треті – у спадок. Він повторює тезу про те, що суспільство існує на владі та підкоренні, а причиною добровільного рабства постає звичка, що ґрунтується на силі традиції. Ла Боесі подає об'єктивну оцінку політичного вождизму, що виникає на основі тиранічної влади, і зазначає, що основним засобом його впливу є перетворення підкореного народу на несвідомого раба, частину натовпу, де людина як особистість стає слабкою та безініціативною.

Епоха Нового часу характеризується активним розвитком капіталістичних відносин, які вимагають впровадження у політичну систему суспільства нових демократичних засад і принципів. Тому у ідейному осмисленні сутності, стратегій та засобів реалізації владних відносин характерна, переважно, демократична спрямованість. Взаємозв'язок між індивідуальними і суспільними інтересами, з одного боку, породив ідеї невідчужуваності природних прав і свобод людини та демократичних гарантій їх забезпечення, що знайшли своє відображення у дослідженнях влади того часу (І. Кант, Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Б. Спіноза), а з іншого – ідеї домінування колективного над індивідуальним (Г. Гегель, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо).

У німецькій класичній філософії питання владних відносин розглядається крізь призму морального імперативу І. Канта. Історична концепція Г.Ф. Гегеля пережила певну еволюцію. Спочатку вона формувалася під впливом поглядів: Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, І.Г. Гердера, ідей французької революції, а потім перейшла в консерватизм, апологетику конституційної монархії як ідеалу державного ладу. Торкаючись проблеми ролі історичних особистостей, Г. Гегель дає зображення зв'язку між необхідністю, яка переважає в історії та історичної

діяльності людей. Історичними людьми, за Гегелем, є ті, що з величезною проникливістю розуміють перспективу історичного процесу, які свої цілі та покликання черпають не із спокійного, впорядкованого існуючою системою ходу речей, а з джерела, зміст якого було приховано і не дорозвинулось до початку буття.

Ідеї Г. Гегеля продовжує А. Шопенгауер [256], який зазначає, що основним завданням держави та її правителів полягає в стримуванні різного роду хибних інстинктів натовпу. У подальшому осмисленні владних відносин вагомий вплив належить Ф. Ніцше [183, с. 809], який «волю» А. Шопенгауера переосмислює як індивідуальну волю сильної особистості, надлюдини, якій все дозволено, яка знаходиться «по той бік добра і зла». Ф. Ніцше одним із перших назвав прагнення до влади рушійною силою історії, визнавши владний потенціал за вроджену ірраціональну інстинктивну силу, властиву лише окремим особистостям, які володіють надлюдськими здатностями. Надлюдина не обмежена нормами суспільства, вона може бути жорстокою до звичних людей і поблажливою, ніжною або доброзичливою у відносинах з рівними собі. Її відрізняють високі життєві сили і воля до влади.

У Новітній час виникає своєрідне суперництво класичної (К. Маркс, М. Вебер, Г. Лассуелл тощо) та неklasичної (Г. Арндт, Т. Парсонс, М. Фуко) парадигм влади. Як наголошує О. Краснокутський [129, с. 4], у рамках класичної парадигми, влада загалом осмислюється як асиметричне соціальне явище у процесі застосування якого суб'єкт впливає на об'єкт з метою досягнення власних інтересів та цілей. Відповідно, формується односторонній погляд на феномен влади. За яким відбувається абсолютизація примітивного, а в більшості випадків і негативного соціального бачення феномену влади та недооцінка його позитивного впливу, який виражається у потенційній здатності влади діяти в інтересах всього суспільства. Зокрема, М. Вебер [32], який ввів поняття легітимності панування, виявляє глибинні чинники владних відносин і способи їх реалізації. Специфічним атрибутом влади як форми суспільних відносин виступає не просто владний вплив, а повне домінування владної волі.

У некласичній парадигмі феномен влади переважно розглядається як спосіб отримання матеріальних або соціальних благ, механізм втілення суспільних інтересів. Водночас, спостерігається тенденція до ідеалізації ролі позитивного і недооцінювання негативного соціального першопочатку феномена влади. Феноменальна природа влади виражається і у тому, що вона виявляється у вигляді ідеальної реальності, що породжує в процесі своєї актуалізації різноманіття форм здатних існувати самостійним життям. О. Краснокутський визначає, що «основна складова цього механізму – соціальна воля, яка зумовлює здатність суб'єкта владного відношення здійснювати підпорядкування його об'єкта для забезпечення досягнення певних цілей» [129, с. 5]. Тим самим за допомогою понять «воля» і «соціальна воля» реалізується вольовий структурний аспект влади. Як вольове відношення влада може існувати і в потенціальній і в реальній формах. Коли влада не виявляє себе вона є потенціальною (ймовірнісною) тобто такою, що може проявити себе за певних обставин. І хоча вона тимчасово не дієва в такій формі вона не менш істотна, ніж застосована влада. Усвідомлення наявної (ймовірної), проте не реалізованої влади, впливає на потенціальні об'єкти влади іноді не менш сильно, ніж реально діюча влада. Нав'язування одними індивідами своєї волі іншим здійснюється з використанням різних засобів – авторитету, права, примусу, тощо.

Розуміння сутності владних відносин неможливе без усвідомлення проблеми співвідношення особистості й маси. Сучасне суспільство в історико-філософській думці розглядається крізь призму масовості, тобто, існує чітка межа між людиною, яка прагне усвідомлювати себе індивідуальністю, і людиною, яка прагне підкоритися засиллю масової свідомості, моралі, культури. Початок досліджень в означеному напрямі поклав французький соціолог і соціальний психолог Г. Лебон, який вважав, що вирішальну роль в соціально-політичних процесах виконують емоції. Ототожнюючи «натовп» і «масу», вчений відмічав, що в натовпі людина втрачає властиві їй особливості і неповторність, набуваючи підвищеної емоційності, заниження інтелекту,

нетерпимості та консерватизму. Наслідки дії натовпу можуть мати як деструктивний, так і творчий характер, залежно від того, хто ним керує.

З позицій аристократизму він виступав проти всіх форм соціальної рівності і демократії, вважаючи, що всі досягнення політичного прогресу – результат діяльності політичної еліти, а людська маса (натовп) завжди є сліпою, руйнівною силою. Найважливішу роль в суспільному розвитку Г. Лебон віддає ідеям, нав'язуваним масам окремими політичними правителями шляхом утвердження, повторення і зараження. Вплив великих політичних діячів продовжується лише до тих пір, доки вони уміють направляти свої зусилля у дусі потреб епохи [138].

Помітний вплив на формування сучасних концепцій владних відносин зробив сучасник Ф. Ніцше, французький соціолог Габріель Тард, який вважав, що владна особистість в історичному процесі постає рушієм суспільного процесу, тією ідеологічною силою, яка направляє розвиток людської історії. Г. Тард розглядав феномен владних відносин крізь призму теорії наслідування. За ним, більшість людей не здатна до розуміння сутності історичного, соціального та політичного розвитку і тому цю роль має виконувати еліта. Натовп який він характеризував як зібрання різнорідних, незнайомих один одному елементів, об'єднаних просторово та емоційно, якому властива ірраціональність, схильність до чужого впливу за законами психологічного наслідування [221, с. 10-12].

Варто зазначити, що одним із перших західноєвропейських мислителів, який дослідив феномен виникнення масової свідомості, був Х. Ортега-і-Гассет. Він зазначав, що «маса» трансформується в натовп, представники якого захоплюють владу над духовно вищою меншістю. Представники «маси» соціально інертні, вони живуть без мети; сенсом їхнього життя є досягнення максимальної ідентичності з собі подібними. «Суспільство завжди було рухомою єдністю меншості і маси. Меншість – сукупність осіб, виокремлених за певними рисами; маса – не виокремлених нічим. У співтовариствах, що цураються масовості, спільна мета, ідея або ідеал служать єдиним зв'язком, що

саме по собі виключає численність. Для створення меншості, якої завгодно, спочатку треба, щоб кожна особистість через особливі причини, більш менш особисті, відпала від натовпу. Його збіг із тими, хто утворює меншину, – це пізніший, вторинний результат особливості кожного індивіда» [188, с. 309].

Цікаві дослідження феномену масової свідомості представлені у французького філософа та літературознавця М. Бланшо [24, с. 180-244], який спираючись на вчення Ф. Ніцше зазначав, що індивідуальна самосвідомість починається з досвіду виявлення і розширення власних меж, які не збігаються з межами реальної соціальності, тому окрема особистість як мікрокосм не репрезентує собою макрокосм, а лише постає його «онтологічним фрагментом».

У філософа та літературознавця М. Бубера як висхідна позиція постає проблема співіснування Я з іншою особистістю, адже життя окремої людини завжди співбутійне з життям інших людей. Тому в своїх дослідженнях мислитель поділяє множинні спільноти людей, які об'єднані певною ідеєю, на колективи і спільноти. У колективі людина позбавляється можливості вести діалог, і, як наслідок – розуміти почуття та мотиви іншого, адже зв'язок «Я – Ти» є тими відносинами, завдяки яким здійснюється істинне призначення людини: «Без Ти і без Я крокують пов'язані один із одним люди – зліва ті, хто хоче знищити пам'ять, справа ті, хто хоче її регулювати, – у розділених ворожнечею натовпах, рухаючись разом до безодні» [29, с. 119].

Серед теоретичних досліджень владних відносин набули суттєвого впливу їх психологічні інтерпретації, представники яких вважали, що основою соціокультурних процесів є індивідуальні особливості людської психіки, які виступають первинними щодо явищ соціальної дійсності. Серед значного числа концепцій, що внесли помітний внесок в розробку цієї проблеми, слід назвати психоаналітичні дослідження Зигмунда Фрейда.

Однак, варто зазначити, що уявлення Фрейда про структуру суспільства і його динаміку досить розпливчаті. Соціальну структуру він бачить переважно в плані розгляду лише однієї стратифікаційної схеми: «вождь – еліта – маси», маючи на увазі суто авторитарну форму влади, вважаючи, що маси завжди

шукають вождя або поклоняються вождю, жадають відмови від самостійності і відповідальності. Ідеалізація вождя і ідентифікація з ним є, за Фрейдом, одним з основних механізмів усередині групової солідарності і соціального панування. Водночас, З. Фрейд акцентує увагу на тому, що у натовпі вплив відбувається не тільки з боку вождя, але й від кожного індивіда, тобто відбувається взаємна сугестія [232, с. 171].

Психологічне підґрунтя осмислення феномену владних відносин у Е. Фрома подається через незадоволення людини становищем випадкового безсильного створіння, і, як наслідок – прагнення стати активною особистістю, творцем. Для людини важливим є пошук власної індивідуальності, відсутність якої компенсується почуттям належності до нації, релігії чи соціального класу. [235]. Прихильники психологічного розуміння потягу до влади часто інтерпретують його як певний вид неврастенії. Найбільш яскравий представник цього напрямку – криміналіст і психоаналітик Ч. Ломброзо, автор книги «Геніальність і безумство», зазначає, що в політиці варто дуже обережно сприймати тих занадто оригінальних мислителів, які активно закликають до радикальних суспільних перетворень, адже їх психіка постійно знаходиться на рівні патологічних відхилень [155, с. 220-221].

На відміну від соціальних психологів, які більше цікавилися психологічною залежністю між постаттю владного правителя і масою, соціологи того періоду (М. Вебер, В. Міхельс, Г. Моска, В. Парето) основну увагу приділяли феномену політичної влади та способам її реалізації. Підсумовуючи численний історичний досвід у політичній царині, М. Вебер зазначає, що основною умовою існування державних інституцій є відносини, які передбачають панування людей над людьми, що спирається на легітимне (тобто таке, що вважається законним) насильство як засіб досягнення мети [32].

Зокрема, італійський соціолог В. Парето вперше вводить у світову науку поняття еліти, і бачить основну силу, що зашкоджує суспільному розвитку в так званій «циркуляції еліти». У даному контексті особливий інтерес викликають його зауваження щодо впливу наявної особливої релігійності у представників

нижніх страт на їх безпосередній перехід до вищих страт у стратифікаційній системі суспільства: «зміни в страхах відбуваються у особливій формі, а саме, у формі зміни почуттів, названих релігійними, у вищій страті; було підмічено, що за певних часів вони послаблювались, а за інших – зростали, і що ці хвилі відповідали значним соціальним змінам» [193]. Т. Адорно у «Дослідженні авторитарної особистості» [3] вказує на маскулітний характер авторитарного типу управління. Зокрема, принцип домінування він визначає як наслідок «Едипова комплексу» З. Фрейда, який може бути притаманний тільки особам чоловічої статі. В психодинаміці авторитарного характеру частково реалізується рання агресивність, що направляється на тих, з ким індивід себе не ідентифікує (в соціальному чи статево-рольовому плані).

Питанням, щодо ролі особистості в історичному розвитку присвячено велику увагу в філософії марксизму. Його представники досліджуючи проблеми матеріального виробництва і продуктивних сил, утвердили концепцію визначальної ролі народних мас в історії. В марксизмі, активність владних правителів обмежується історичною необхідністю і класовими інтересами. К. Маркс визначив владну особистість як таку, якій властиві авторитет, знання, уміння, організаторський талант і яка є носієм волі та інтересів певного класу, зокрема у нього пролетаріату. Водночас, для марксизму характерним є відображення діяльності політичних вождів у вигляді надприродного явища, що привело до формування у окремих його послідовників помилкового погляду щодо необхідності сліпого поклоніння владним політичним особистостям.

Нині в концептуальному аналізі влади чітко простежуються дві традиції:

– «секційна (групова) концепція влади» або «традиція реалізму» (йде від Т. Гобса і М. Вебера, широко представлена в працях Х. Лассуелла, Е. Кеплена, Р. Доля, Д. Картрайта тощо). В ній влада розглядається як асиметричне відношення, яке включає конфлікт між індивідами (актуальний або потенційний). Вона виникає в соціальних взаємодіях, в яких один суб'єкт здатний впливати на іншого, незважаючи на його опір. За таких умов владні

відношення концептуалізуються як влада над кимось, а зростання влади одних індивідів автоматично означає зменшення влади інших.

– «несекційна традиція влади», навпаки, передбачає, що влада може здійснюватись для всезагальної користі (Платон і Аристотель та продовжувачі їхньої концепції Т.Парсонс, Х.Арендт і в певній мірі, М.Фуко) [162, с. 28]. Тут влада насамперед розглядається як колективне надбання, здатність досягнення певного суспільного блага, вона належить суспільству в цілому, підкреслюється її легітимний характер.

У М. Фуко проблема влади набуває форми прояву «дисциплінарної влади». Під якою він розуміє владу, що трансформує людей у об'єкти за допомогою «дисциплін», властивих психіатрії, медицині, кримінології і соціальним наукам. Інтерес М. Фуко викликають технологія та техніка влади, що базуються на знаннях і способах їх використання різними інститутами і організаціями для здійснення контролю над людьми. Влада – це тотальність, що постійно підпорядковує людей шляхом структурування можливостей для їх діяльності; вона проявляє себе в різноманітні силових стосунків та іманентних сфері їх існування. Однак М. Фуко визнає, що індивіди не є «інертними» об'єктами влади: «Індивід, що конститується владою, одночасно є її двигуном» [236]. Норми М. Фуко виражені у бажанні кинути виклик будь-якому зловживанню владою, хто б не був її автором чи жертвою.

Таким чином, усвідомлення поняття влади, що живе у соціальній пам'яті певного суспільства, визначає його ставлення до своїх політичних правителів, тому неможливо нав'язати суспільству той тип влади, який не відповідає його внутрішнім уявленням про ідеальне правління.

Висновки до 1 розділу:

- Сучасна наукова думка представлена широким спектром досліджень, присвячених осмисленню тих чи інших складових сутності феномену владних комунікацій. Констатуючи безсумнівний внесок наукових праць, які дають

грунтовний базовий матеріал для подальших досліджень із проблем владних комунікацій, зазначимо, що в науковій думці відсутній комплексний аналіз феномену владних комунікацій у гендерному контексті в усіх його проявах.

- В епоху ранніх цивілізацій утвердження влади реалізується за допомогою примусу, середньовічна теологія сакралізує владне правління, а Новий час у осмислення владних відносин привносить ідею природних прав та свобод людини. У Новітній час постає питання легітимності владного панування, коли влада насамперед розглядається як колективний ресурс, здатність досягнення певного суспільного блага.

- На всіх історичних етапах розвитку людства здійснення влади постає як комунікативний процес, що передбачає інформаційну взаємодію «керуючих» та «керованих», а саме, інформаційний обмін та зворотній зв'язок між ними. Владні комунікації постають як процеси владної взаємодії в суспільстві, а тип владного панування зумовлює формування у суспільстві певного виду комунікативних зв'язків як на горизонтальному, так і на вертикальному рівнях.

Основні положення даного розділу знайшли відображення в таких наукових працях автора [50; 87; 90].

РОЗДІЛ 2.

РЕАЛІЗАЦІЯ ВЛАДНИХ КОМУНІКАЦІЙ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Комунікаційні засади владних відносин в системі лідерства

Аналіз проблеми лідерства у сучасній науковій думці має багато підходів, і це, передусім, зумовлено занадто широким трактуванням поняття «лідерство» яке включає всі форми владних відносин послідовника і провідника. Тому окремі дослідники приходять до думки, що лідерство як форма суспільної організації властиво самій природі людини і постає найдавнішою формою формування життєдіяльності людського суспільства та дієвим засобом вирішення суспільних проблем. Вже на початку розвитку людства вибирався такий порядок суспільного життя в якому провідну роль відігравали досвідченіші, розумніші, сильніші особистості, що отримували довіру, визнання та авторитет серед громади, тобто, ставали лідерами. Життя людської спільноти зумовлене соціумом, тобто, людина, як особистість, формується в межах соціальної спільноти, де шляхом соціального наслідування набуває необхідного досвіду і лише в контексті соціальної взаємодії реалізуються її особистісні домінанти. В процесі формування організованої людської спільноти окремі її учасники починають відіграти активнішу роль, вони набувають домінуючого становища, і, таким чином, відбувається розподіл учасників групи на лідерів і послідовників. Таким чином, лідерство постає як один з механізмів об'єднання групової діяльності, коли індивід або частина соціальної групи виконують роль лідера, тобто організовують, направляють дії всієї групи, яка чекає, приймає і підтримує дії лідера

У ХХ столітті проблема лідерства привертала увагу філософів, соціологів, соціальних психологів, теоретиків менеджменту. Саме в цей час з'явилися спроби охарактеризувати лідерську обдарованість як феномен, що поєднує в собі ряд філософських, соціальних, біологічних, психологічних, політичних і

етичних аспектів. З середини 70-х років, зумовлених активним розвитком економічних відносин в західних країнах, в дослідженнях проблеми лідерства виокремлюється декілька підходів до розробки теорій лідерства і керівництва. Серед них – філософський (що приділяє увагу ціннісним аспектам), соціологічний (що вивчає особливості груп і дій в них лідера), психологічний, – такий, що розглядає психологічні параметри постаті лідера, практичний (дає конкретні рекомендації по управлінню колективами в конкретних сферах діяльності).

Проблеми владної реалізації у системі лідерства розглядалися в межах психоаналітичної школи (З. Фрейд, А. Адлер, К. Г. Юнг), де увага приділялася несвідомому прагненню лідера до першості; йельської школи (Р. Лассуел, У. Уайт), що дослідила особливості лідерської владної самосвідомості і франкфуртської школи (Т. Адорно, Г. Маркузе, М. Хоркхаймер, Е. Фромм), що розробила концепцію «авторитарної особистості», механізми формування лідерського впливу (передусім, завдяки комунікаційним засобам) були розкриті у класичній школі (Г. Лебон, С. Московичі, Г. Тард). Соціально-політичні аспекти реалізації владних відносин у системі лідерства розкриті у Ж. Блонделя, Р. Моска, Х. Арендт.

У сучасній соціально-філософській літературі дається загальне визначення лідерства як владної позиції особистості або групи щодо іншої частини суспільства, хоча за більш детального розгляду слід відзначити окремі уточнення. В наукових дослідженнях існує ряд підходів до визначення поняття «лідерство», які, при спільності загальної ідеї, мають окрему специфіку в осмисленні функціонального наповнення лідерства як соціально зумовленого процесу міжособистісної взаємодії (дослідження сучасних теоретиків лідерства – Б. Гаррет, Р. Джойнер, П. Друкер, Ф. Кардел, Ф. Карлоф, Дж. Куазес, С. Ливайн, Д. Максвелл, А. Маслоу, А. Менегетти, М. Мескон).

Визначаючи суспільство як цілісну інформаційну систему, зазначимо, що структура соціальної пам'яті суспільства складається із соціального менталітету (який формується як поєднання соціального несвідомого і соціальної свідомості) та культурної спадщини, тому неможливо нав'язати

спільноті те інформаційне повідомлення, яке не знаходить свого відображення у її соціальній пам'яті [152, с. 248]. Таким чином, вважаємо, що лідерство як один з найбільш ефективних засобів владного впливу, який постає надбанням соціальної пам'яті.

Лідерство – це поняття, що має безліч значень і використовується «для широкого кола явищ, пов'язаних із процесами влади і впливу в різних соціальних колективах, таких, як групи, організації, співтовариства чи нації. Неможливо і небажано однозначно трактувати даний термін, оскільки є стільки ж визначень лідерства, скільки й тих, хто намагався його класифікувати» [214], водночас, для більшості теоретиків лідерство є феноменом, який описує процес впливу в групах чи організаціях, що направлена на координацію групових дій на шляху досягнення групової мети. Загалом, залежно від способів реалізації лідерства сучасні науковці визначають декілька його основних значень:

1) як провідне, або керівне становище індивіда, соціальної групи, організації, держави, наці, що зумовлюється кращими результатами їх діяльності та ефективністю впливу на розвиток суспільства;

2) як процеси внутрішньої самоорганізації соціальної групи (організації), що зумовлені ініціативою її членів;

3) як особливості, що пов'язані з груповою роллю лідера, що можуть присвоюватись індивідам на основі особистих якостей і досвіду.

У соціальному ж сенсі лідерство визначають як «відносини і взаємодію, що встановлюються між лідером і послідовниками» [215, с. 561].

І. Галяс [44, с. 14] наголошує на тому, що сутність лідера, як «обличчя» історії, виявляється через аналіз його типових властивостей на фундаментальному рівні (індивіда), на ідеально-духовному рівні (індивідуальності). Його базовими атрибутами є: «воля до влади», «воля до істини», «воля до духовної досконалості». Зберігаючи загальні форми, ці атрибути за певних конкретно-історичних умов виявляються в модусах (одиночного), особливого (менталітету) і несуть на собі «відбиток» індивідуальності суб'єкта влади, його критерії ставлення до світу. Їх

пріоритетність на етапах транзитивності суспільства зумовлює затребуваність конкретного типу лідера. Дж. Кузес визначає лідерство як відносини між тими, хто прагне йти вперед і тими, хто слідує за ними [133, с. 41], тобто в осмисленні проблеми владних відносин у системі лідерства варто акцентувати основну увагу на поняттях «лідерів» і «послідовників».

Лідер – це «авторитетний член групи, організації, суспільства, який виконує роль організатора, ініціатора групової взаємодії і який сприймається даною спільнотою людей завдяки його здібностям вирішувати важливі для неї проблеми і завдання» [216, с. 159]. Лідер – це особистість, що володіє схильністю до отримання влади, даром впливати та підкоряти інших людей задля реалізації власної або колективної мети. Загалом, лідера можливо визначити як члена групи, за яким остання визнає право приймати відповідальні рішення в значущих для неї ситуаціях. Таким чином, лідером можливо назвати таку особистість, яка може досягнути загально визнаного авторитету, володіє владним впливом, який проявляється у її здатності до управління; це може бути такий член соціальної спільноти, за яким вона визнає право ухвалювати відповідальні рішення в значущих для неї ситуаціях. Лідерство – це завжди добровільний вибір як з боку самого лідера, так і з боку послідовників.

У більшості аналізованих нами сучасних дослідників за основу береться відома класифікація типів правління, яку представив свого часу німецький філософ та соціолог М. Вебер. За М. Вебером [32], типи правління доцільно розрізняти відповідно до їх претензії на легітимність у конкретній суспільній системі. Він визначає три основних види легітимності: «по-перше, це авторитет «вічно вчорашнього»: авторитет вдач, освячених значущістю і звичною орієнтацією на їх дотримання, – традиційне панування, як його здійснювали патріарх і патримоніальний князь старого типу. Далі, авторитет незвичайного особистого дару (харизми), особистої відданості і особистого довір'я, що породжується наявністю якостей вождя у певної людини: одкровенень, героїзму і інших, – харизматичне панування. Нарешті, панування через «легальність»,

через віру в обов'язковість легального встановлення і ділової «компетентності», обґрунтованої раціонально створеними правилами, тобто, орієнтацією на підкорення при виконанні встановлених правил – панування в тому вигляді, в якому його здійснюють сучасний «державний службовець» і всі ті носії влади, які схожі на нього в цьому відношенні». Згідно із запропонованою класифікацією, у сучасній науковій думці визначають три основних типи лідерства – традиційне, харизматичне та бюрократичне або адміністративне.

Традиційне лідерство побудовано на вірі підлеглих про те, що влада була є і буде завжди законною. Воно основане на принципі спадкоємності влади і характерно для династичних монархій, в яких лідер стає ним не завдяки видатним особистим якостям і здібностям або конституції, а лише через те, що він є представником правлячої династії.

Бюрократичне лідерство навпаки в своїй основі має демократичні процедури, що надають лідеру певні повноваження передбачені конституцією, які обмежуються законодавством і контролюються виборцями.

Харизматичне ж лідерство насамперед засноване на вірі в талант лідера та його особливі магічні здібності. Який, на думку його прихильників, покликаний виконувати певну місію у політичному процесі. Такий тип лідера передбачає найменш критичне ставлення мас до нього. Проте у випадку невдач такого лідера маси глибоко розчаровуються в ньому, а його авторитет різко падає.

Таким чином, лідерство це складний соціально-психологічний процес постійного групового розвитку і удосконалення. Його результатом стає виникнення, стабілізація і розвиток групової структури її оптимізація та диференціація. Кожен з членів групи розкривається в ній індивідуально, з усіма своїми особистими і діловими якостями, а група визнає його заслуги і здатності впливати на оточуючих. К. Хорні виділяє у лідерів ряд чітко виявлених якостей: «по-перше, спосіб життя лідера передбачає тісне поєднання кар'єри і особистого життя; по-друге, лідер ніколи не зупиняється у своєму розвитку, – здібності, честолюбність, талант, знання стимулюють лідера до подальшого розвитку і їх удосконалення; по-третє, лідер знаходить своє справжнє

покликання у застосуванні здібностей та навичок, розуму, знань, таланту як способу самореалізації саме у керівництві іншими людьми» [244].

З позицій П. Друкера [77], лідерство це поєднання зовнішнього і внутрішнього партнерства: що має фінансові, виконавчі та особистісні складові. Лідери відповідають не лише за ефективну діяльність власних організацій і за громаду в цілому. Виконуючи певні ролі – вони наділені необхідними рисами та психологічними характеристиками. Лідери узгоджують дії, визначають напрям цих дій, мотивують і надихають людей на їх виконання. До того ж, наділяючи своїх послідовників певними повноваженнями лідери стають катализаторами нових змін. Тому на думку вченого, лідерство є особливим процесом визначення мети (напрямку руху, що сповнений значущості) та формуванням найоптимальнішої стратегії її досягнення.

Цікавими з цього приводу є погляди західних політологів Е. Фромма [235] та Д. Рісмена [285]. Так, вони вважають, що за певних обставин лідером може бути й безпринципна людина, що підкоряється обставинам є тільки «функцією ситуації». Д. Рісмен такого лідера визначає як «людину зовнішньої орієнтації», а Е. Фромм як «людину ринкової ситуації», що ототожнює себе із товаром, ціна якого в суспільстві зростає відповідно до вимог кон'юнктури. Проте на наш погляд нема жодного сумніву, що лідер, який за певних обставин отримав владу може оволодіти ситуацією, використати її або змінити на свою користь. Однак дана теорія не розглядає такої можливості і не бере її до уваги.

В США широкого поширення набула так звана мотиваційна теорія лідерства (С. Мітчел, С. Еванс та ін.) в якій ефективність лідера значною мірою залежить від ступеня його впливу на мотивацію послідовників, на їх здібність ефективно виконувати завдання і отримувати задоволення в процесі роботи. Дана теорія передбачає:

– структурну побудову лідерського процесу, через визначення типів лідерської поведінки, а саме: підтримуюче лідерство, директивне лідерство, лідерство, орієнтоване на досягнення якісного результату;

– установки і поведінку послідовників, яка враховує їх задоволення або незадоволення роботою, схвалення або несхвалення лідера;

– ситуативні чинники, що включають, індивідуальні риси послідовників та фактори навколишнього середовища (поставлена задача, система влади в групі і т.д.).

Від них залежить вплив лідера на мотивацію послідовників та мотивація послідовників на виконання поставленої задачі та стабілізація поведінки підлеглих. Мотиваційна теорія лідерства дозволяє не лише заздалегідь передбачити, який стиль буде найбільш ефективним в тій чи іншій ситуації, але і пояснити, чому саме він.

А. Роберто Майкл, прихильник стратегічного лідерства, в основу ефективного лідерства покладає правильну обрану стратегію прийняття рішень. Він зазначає, що успіх однаково залежить як від якості прийнятого рішення, так і від ефективності його реалізації. У нього якість рішення залежить від напряду дії, що надає змогу послідовникам досягнути визначеної лідером мети більш ефективно, ніж у альтернативних випадках. У нього «здатність лідера долати особистісний та соціальний тиск у процесі прийняття рішень часто визначає ймовірність того, що послідовники виберуть відповідні альтернативи, і процес їх реалізації пройде успішно» [202, с. 24].

Шведські дослідники Б. Карлоф та С. Седерберг також значну увагу приділяють аналізу принципів стратегічного лідерства. У них стратегічне лідерство це здатність маневрувати і змінюватися в реальних обставинах. Інакше кажучи, це сприйнятливність до трансформацій як у структурі потреб так і в організаційному процесі. Важливим елементом стратегічного лідерства є оперативне лідерство, що спрямовується на мобілізацію людей і управління ресурсами. Однак воно не здатне ефективно вирішувати ці завдання, оскільки навіть вдале ведення бізнесу ще не гарантує успіху. Необхідним елементом є вміння впливати на людей (зокрема, на споживачів), що саме і забезпечує оперативне лідерство. Зокрема, автори зазначають, що «основне завдання

лідерів полягає в тому, щоб працювати на майбутнє, тобто створювати таку систему цінностей, які мають позачасовий характер» [112].

Подальший розвиток ідеї «стратегічного лідерства» знайшов своє відображення у творчості американських дослідників Б. Гаррета та П. Дюссожа [47], які питання лідерства розглядають через створення стратегічних альянсів, тобто через можливість співробітництва окремих груп в різних галузях соціо-економічної діяльності для досягнення спільної мети. Водночас за визнанням вчених кожна з лідерських груп може зберігати і відносну незалежність, адже у середині групи реалізуються інтереси, притаманні тільки її членам, а можлива взаємодія між такими групами базується на взаєморозумінні та довірі їх лідерів.

Американський дослідник А. Маслоу [164] дотримується функціонально-рольової характеристики лідерства. У нього постать лідера визначається через розуміння концепції обов'язку або покликання. Відповідно, для ефективного виконання поставлених задач, обов'язки лідера має виконувати не та людина, що прагне влади, а та, яка найбільше відповідає даній функціональній ролі.

Як засвідчують результати історичного процесу – лідерство є невід'ємною складовою людського буття. Тому, відсутність лідерства у системі владних політичних відносин зазвичай заповнювалася вождізмом або тиранією. Як зазначає американський дослідник Р.Джойнер, «лідер – це така особистість, яка завдяки своєму інтелектуальному потенціалу здатна усвідомити кінцевий результат спільної діяльності та захопити своєю ідеєю учнів для досягнення загальної мети. Лідером може стати лише той, хто володіє комплексом моральних чеснот, здатністю до самокритики та особистою відповідальністю за діяльність групи» [72, с. 5].

Успіх діяльності лідера залежить від виконання ним певного ряду функцій, основними з яких ми можемо визначити такі: конструктивна, комунікативна, організаційна, координаційна, інтеграційна, виховна [154, с. 9]. Для успішної реалізації програми лідера необхідне вироблення у особистості відчуття власної внутрішньої природи, чесності і відповідальності за дії, удосконалення свого потенціалу. Л. Орбан-Лембрик визначає наступні

психолого-комунікаційні характеристики лідера: «концентрація уваги на проблемі (на відміну від концентрації уваги на собі); незалежність у судженнях, потреба у виокремленості від загальної маси; свіжість сприйняття нової інформації; почуття причетності, єдності з соціумом; глибокі міжособистісні відносини та їх демократичний характер» [187, с. 160]. С. Кові також наголошує на комунікаційних характеристиках владного потенціалу лідера, вказуючи на його «здатність оцінювати навколишню реальність і вчасно реагувати на можливі зміни, лідер має бути відкритим для нової інформації та нових ідей» [120, с. 297]. А у А. Маслоу визначальними є наступні риси успішного лідера: внутрішня сила; вміння адекватно реагувати на ситуацію; психічна стійкість; вимогливість та рішучість. Автор зазначає, що той лідер, який прагне любові своїх послідовників, у результаті не досягне успіху, тому що у відповідній ситуації він повинен уміти говорити «ні» [164, с. 234].

Можемо зазначити, що аналіз значного кола наукової літератури дозволив дійти до висновку, що у психологічному плані лідер повинен володіти наступними якостями – турбота про тих, хто слідує за ним, тверді переконання щодо мети та способів її досягнення, використання комунікативних можливостей заохочення людей до своєї справи, створення необхідних умов для максимально продуктивної діяльності. Таким чином, можемо зазначити, що комунікативна складова у владній взаємодії лідера і послідовників є, безумовно і визначальною.

Для осмислення владної природи лідерства варто акцентувати увагу на конкретних рисах, за необхідністю властивих його постаті. Зокрема, Р. Джайнер до основних складових успішної діяльності лідера відносить «уміння тримати творчу рівновагу, здатність до організації діяльної команди, націленість на результат, мотивація для послідовників, бачення перспективи. Для реалізації означених складових він вирізняє такі основні риси характеру успішного лідера: цілеспрямованість; дотримання пріоритетів; спокій; терпіння; порядність; наполегливість; вірність; ініціатива» [72, с. 46].

Згідно з Ф. Карделом владний потенціал лідерства реалізується через внутрішнє переживання власної сутності «це шлях, який ми повинні вчинити, ініціація, до якої ми повинні підготуватися, а потім брати участь у ній всією своєю суттю. Щоб вчитися і бути посвяченими у коло свого власного лідерства, потрібна готовність... зустрітися з своїми таємними страхами і зі своїм головним ворогом – з Самим Собою..., торкнутися до глибинної частини своєї сутності, і почати все спочатку, використовуючи свою уяву, – велике і могутнє джерело творчості, бачення і мрії» [111, с. 13]. Відповідно, лідерство – це особливий тип владних відносин, що діє інтерсуб'єктивно, через переживання власної сутності, усвідомлення здатності реалізовувати свою владну волю. А. Менегетті характеризує лідера як таку особистість, яка, задовольняючи власні прагнення, здатна реалізувати суспільний інтерес. «Лідери необхідні як символи загальної ідеї, спонукальна ланка вказівок, необхідних для мобілізації енергії, спрямування її на справу і підтримку процесу» [169, с. 15].

Хочемо підкреслити, що лідерство постає невід'ємною складовою людського життя, і, як свідчить історія, його відсутність заповнювалася вождізмом чи тиранією. Р. Джойнер стверджує, що дар лідера – це дивовижна сила, що довірена людині, і саме тому так важливо знати її сутність. Це вагоме питання розуміння світу і нашого становища у ньому. Адже, або ми керуємо, або нами керують. Незалежно від нас, від того, подобається нам це чи ні, чинник керівництва постійно впливає на наше життя. «У світі є три типи людей – ті, хто роблять; ті, хто спостерігають за чужою працею; ті, хто дивуються тому, що зроблено. Лідери, це люди, що спрямовані на діяльність. Вони вивчають можливості, а потім сміливо йдуть вперед» [73, с. 10].

Можемо зазначити, що лідерський архетип базується на такому поєднанні психологічних рис особистості, коли можливо говорити про явище лідерського таланту. Талант лідера ми можемо визначити як певні якості, що уможливають досягнення людиною поставленої мети, адже бачення дієвого лідера не тільки дає змогу заглядати у майбутнє, але й дає мужність, мудрість та рішучість впливати на нього. Талант лідера базується на його комунікативній

компетентності та ораторському мистецтві, адже вловивши ідею, яка робить величезний вплив на душі людей, і, ставши її прихильником, лідер закладає основу для особистого впливу. Таким чином людина задовольняє свої найглибші духовні потреби і виконує важливу для соціальної спільноти місію.

У психолого-комунікативному плані лідер позиціонує себе як індивід, що володіє яскраво вираженими, корисними (з точки зору внутрішньо групового інтересу) якостями, завдяки яким його діяльність виявляється найбільш продуктивною. Такий лідер слугує зразком для групового наслідування, своєрідним «еталоном», на який повинні, з точки зору соціальних цінностей, орієнтуватись інші члени спільноти. Вплив такого лідера засновано на психологічному феномені відображеної суб'єктивності (тобто ідеальному уявленні інших членів групи), тому лідер постає як особистість, за якою громада визнає право на ухвалення рішень найбільш значущих з точки зору групового інтересу.

Обов'язковою умовою лідерства є влада в конкретних формальних чи неформальних організаціях на самих різних рівнях – від народних і суспільних груп і рухів до державних або наддержавних утворень. Лідер наділяється певними владними повноваженнями, які за формою їх закріплення можуть бути формальними або неформальними. Формалізована влада лідера закріплюється законом, а неформалізована традиціями і звичками притаманними тому або іншому суспільству. Але у всіх випадках лідер повинен мати психологічну і емоційну опору в суспільстві в цілому або в тих колективах людей, що слідує за ним. Зазвичай, влада лідера будується на його власних якостях, і на відміну від формально визначеної (призначеної) позиції керівника, делегується знизу індивідами, що потребують ідеологічних поводитирів. У будь якій соціальній групі є свої лідери, що направляють її до поставленої мети та формують психологічний мікроклімат в ній. Колективи людей, що слідує за лідером, як правило, надають йому соціальну, психологічну і емоційну підтримку, стають його опорою в процесі реалізації зазначеної мети.

Варто визначити, що офіційна позиція може не тільки посилювати, але і обмежувати владу лідера та його можливості використання різних способів впливу, відповідно до традицій чи законів, що діють у суспільстві. Становище офіційних лідерів, так само, як і становище лідерів неформальних має свої сильні і слабкі сторони. Офіційні лідери у своєму розпорядженні мають сталу структуру, яку об'єднують загально визначені і закріплені у суспільстві (групі) норми, цінності і розподіли ролей та механізми примусу до їх виконання. Однак і неформальні лідери мають певні переваги. Вони звільнені від багатьох зобов'язань перед владними структурами, що притаманні офіційним лідерам; їм притаманна більша свобода дій; вони є адептами сучасної популярної ідеї, яка інтерпретується в широких межах. Життєвість такої мети надає їм легітимності та сприяє їх впливу на послідовників.

Варто зазначити, що необхідність розробки нових підходів до дослідження лідерства була викликана також ще тим, що традиційні і ситуативні підходи однобічно опираються на риси і поведінку лідера, або на ситуацію, в якій він вибирав потрібний йому стиль. Тому концепції лідерства, що з'явилися останнім часом, намагаються поєднати ці дві добре вивчені сторони разом, тобто провести ситуативний аналіз ефективного лідерства як сукупності лідерських рис та їх прояву. Концепція атрибутивного лідерства опирається на теорію атрибуції, що пояснює причинно-наслідковий зв'язок між подіями що вже відбулися, і тим, що на суб'єктивний погляд людини вважається причиною минулих подій. Атрибутивний підхід до лідерства виходить з того, що висновки лідера в рівній мірі, як і поведінка послідовників, зумовлені реакцією лідера на поведінку останніх. Спостерігаючи за роботою підлеглих, лідер отримує інформацію про те, як вона виконується. В залежності від того він робить власні висновки щодо поведінки кожного з працівників і вибирає необхідний стиль відносин здатний адекватно реагувати на поведінку підлеглого. Якщо ж лідер вважає, що провиною є зовнішні по відношенню до підлеглого чинники, наприклад різко збільшений об'єм роботи, то лідер постарается вирішити проблему по-іншому.

Даний підхід припускає, що знання причин, що створили ситуацію, підсилює лідерське розуміння і здатність передбачити реакцію людей на ситуацію. Моделі та концепції побудовані на даній основі, намагаються відповісти на питання, чому люди поведуться так, а не інакше. При цьому за увагу приймається і неможливість лідером у більшості випадків безпосередньо спостерігати і контролювати роботу підлеглого. В рамках означеного підходу лідер виступає у ролі інформаційного процесора, який веде пошук інформаційних підказок на питання, чому те або інше відбувається відповідним чином, а результат коригує поведінку лідера.

Наступні дослідження засвідчили, що в рамках означеної моделі швидше за все відбувається не вплив лідера на поведінку підлеглого, а їх комунікативна взаємодія. При цьому в залежності від ефективності лідерства відносини «лідер – послідовники» можуть привести до розриву відносин між учасниками лідерської взаємодії. В такому випадку мова йде про використання різних форм комунікативної взаємодії для утвердження відповідного владного впливу.

Комунікативний діалог – форма спілкування, що складається з обміну висловами двох взаємодіючих сторін і що характеризується порівняно швидким обміном мовою, коли кожний компонент обміну є реплікою і одна репліка зумовлена іншою, обмін відбувається без певного попереднього обдумування, незаданністю компонентів, стислістю реплік, ситуативністю [143, с. 251]. З погляду П. Сорокіна, комунікативна взаємодія індивідів зумовлена їх психологічними чинниками, є основою суспільного розвитку: «Взаємодія людей своєю природою, є перш за все, взаємодією психічною, – обмін відчуттями, ідеями, вольовими імпульсами. Подібний обмін зумовлює динаміку людського суспільства» [213, с. 16].

Враховуючи те, що психологічний вплив на оточующих є визначальною рисою лідера. Важливо визначитися в таких термінах, як «вплив», «влада», «сила» враховуючи розглянуте вище розуміння поняття лідерства. Так, у більшості наукових праць під «впливом» розуміється процес інформаційного тиску на свідомість людини, за допомогою якого вона переконується в

доцільності виконання певних дій. «Влада» – як здатність одних індивідів впливати на поведінку інших, а сила – як міра влади та ступінь відношення залежності. Також сила визначається як особливий ресурс, а вплив – як процес здатний змінити поведінку інших через мобілізацію всіх ресурсів сили. Ресурси сили за таких підходів це засоби впливу на поведінку людей, що застосовуються лідерами для досягнення організаційних цілей. До них можна віднести прийоми та технології інформаційно-енергетичного впливу спрямованих на увагу, волю, мислення, пам'ять, уяву, емоції й почуття та бажання індивіда.

Комунікативний вплив – це процес взаємодії між індивідами результатом якого є часткова або повна трансформація поглядів і цінностей окремих його учасників. Комунікативний вплив безперечно являється психологічним фундаментом лідерства, адже ключовою властивістю лідерства є здатність підпорядкувати собі інших людей, тобто влада. Комунікативний вплив також охоплює почуття, цінності, мотивацію або ставлення до тих або інших речей та явищ, тому, щоб бути лідером недостатньо володіти потенційною владою, треба постійно користуватися нею, вміти впливати на оточуючих, мати можливість нав'язувати їм свою волю, проводити через них власні рішення і надихати їх на нові звершення.

Як зазначалося нами раніше, феномен лідера буде всебічно розглянутий крізь призму «Я-концепції», в основі якої полягає образ «Я» з власною самооцінкою та соціальною орієнтацією. Як зазначає Р. Бернс, «до «образу Я» входять будь-які атрибутивні, рольові, статусні психологічні характеристики індивіда, опис його життєвих установок тощо. Крім того, значимість складових самооцінки, і відповідно їх ієрархія можуть змінюватися залежно від ситуації, життєвого досвіду індивіда чи під впливом моменту. Це спосіб охарактеризувати неповторність кожної особистості через поєднання різних її рис» [21, с. 336].

У людини стільки соціальних особистостей, скільки індивідів визнають у ній цю особистість і мають про неї уявлення. Уява яка складається про людину

у очах її оточення, є керівним мотивом для схвалення чи заперечення її поведінки, ураховуючи те, чи відповідає ця людина вимогам соціального середовища. За встановлення ефективних комунікативних зв'язків між лідером і послідовниками виникає необхідний для лідера ступінь довіри. Емоційно зрілий лідер впевнений у позитивній оцінці своїх дій послідовниками може вільно висловлювати власні думки і переконання, формувати загальні для групи ідеї і програми дій.

В процесі розвитку у індивіда складається уявлення про навколишнє соціальне середовище, яке можна охарактеризувати як систему очікувань і гіпотез особистості щодо до зовнішньої дійсності. В ньому відображено те, у що людина вірить. На основі образу світу особистість спочатку збирає, узагальнює а потім інтерпретує інформацію про навколишнє середовище і саму себе. Образ світу формується у тісній взаємодії індивіда з соціумом, і велика роль у цьому процесі належить зворотному зв'язку індивіда і зовнішнього середовища, тому при формуванні лідерського типажу суттєву роль відіграє потреба у спілкуванні, у сприйнятті суспільством думок, міркувань і переконань лідера. А вже становлення образів світу відбувається не лише на основі накопичення інформації та її обробки, а й тісно пов'язане емоційно-мотиваційними аспектами людської діяльності.

Послідовники, як правило, обирають собі лідерів, що схильні до зрозумілих їм комунікативних зв'язків з оточенням, і, враховуючи те, що лідерство є комунікативною функцією особистості і наслідком її взаємодії з певними соціальними обставинами, лідер має втілювати у собі ціннісні установки та потреби послідовників. Таким чином, якщо лідер зможе досягнути сутність ціннісних прагнень своїх послідовників, то він зможе змусити їх до подальших змін.

Аналізуючи особливості комунікативної взаємодії лідера і його послідовників у аспекті утвердження суспільних цінностей, ми можемо виокремити такі основні параметри взаємодії:

– лідер та послідовник взаємодіють у визначеному контексті, який повинен бути зрозумілим та інтерпретованим;

– лідери та послідовники є взаємозалежними як за змістом, так і за процесом реалізації їх дій;

– кожна перспектива прямо чи опосередковано визнає інтеракцію між лідером та послідовником, а також те, що впливає на наступні дії кожного з учасників.

Таким чином, домінантним чинником реалізації ефективного лідерства постає якісна комунікація, яка через вплив на кожного конкретного індивіда, сприяє вихованню лідерських якостей, уміння відповідати за результати діяльності. Лідер не лише передає інформацію, але й активно її сприймає, для нього важливим стає комунікативний зв'язок з послідовниками, наочне підтвердження усвідомлення ідей і цінностей, що стали визначальними і для нього окремо, і для групи в цілому. М. Вріхт зазначає, що у диференціації образу світу та його підструктур для лідера центральне місце обіймає розвиток мови і ступінь володіння нею: «образ дійсності інтерпретується завдяки поняттям. Таким чином, рівень якісної особливості понятійного мислення особистості відображають адекватність і диференційованість її внутрішнього уявлення про саму себе» [40, с. 396].

Кожна група вибудовує чітку ієрархію з відповідним підпорядкуванням між індивідами, для неї характерні власні правила гри, адже чим більш група згуртована, тим ефективнішою є її діяльність. Однією з визначальних ознак групи як основи у дослідженні лідерства є її комунікативний стиль. Він визначається наявністю внутрішнього спільного лексичного досвіду, причому новачку який прагне потрапити у групу необхідно засвоїти не лише прийняті у ній символи і категорії, але також не озвучені передумови щодо того, як вони взаємозв'язані між собою. Навчаючись мислити зрозумілими для більшості групи термінами, індивід стає співучасником символічного оточення групи; орієнтується у часі та просторі за допомогою критеріїв притаманних групі; вона думає тими самими словами, які використовує у спілкуванні з іншими. Це дає

змогу порівнювати особистісний досвід із досвідом соціуму, уточнювати неадекватні значення та одержувати вказівки стосовно подальшої діяльності.

Послідовники визначають свої відносини з лідером в тій самій мірі як і позиціонують свою взаємодію з оточенням. Перебуваючи в опозиції один до одного та конкуруючи між собою, вони будуть схильні до вибору сильного лідера здатного чітко визначатися з ціллю і дотримуватися її. У разі коли послідовники вбачають себе рівноправними партнерами то і з лідером у них виникають паритетні відносини. Якщо ж вони вважають себе незалежними від волі інших то і їх залежність від лідера буде лише номінально.

Як зазначав І. Кон, «важливим також є момент порівняння. Оцінюючи себе, індивід підсвідомо порівнює себе з іншими, враховуючи не тільки свої власні досягнення, але й усю соціальну ситуацію. На загальну самооцінку людини впливають також її індивідуальні якості й те, на скільки важливою є для неї оцінювана якість чи діяльність» [122, с. 63]. Тому оцінка діяльності лідера насамперед буде залежати від позиціонування себе послідовниками і комунікативних здібностей та поведінки лідера щодо до них.

В комунікативному плані лідеру притаманні наступні функції :

- інформаційна (можливість отримання соціально-значимої інформації);
- психолого-оціночна (вміння диференціювати за невербальними сигналами, реципієнтний фактор досягнення поставленої мети);
- спонукальна (як заклик до певного виду діяльності);
- структурно-рольова (можливість формувати рольову диференціацію групи);
- ціннісно-орієнтаційна (можливість формувати систему цінностей групи відповідно до поставленої мети).

Розглянемо детальніше зміст кожної з представлених функцій.

Важливим показником позиції члена групи у її ієрархії є його ступінь володіння інформацією. З одного боку, доступ до отримання, зберігання й розподілу інформації забезпечує людині у групі особливу роль, особливі групові привілеї, і у ряді випадків людину, що є інформаційним центром групи, називають інформаційним лідером. З другого боку, інформація звичайно

адресується саме високостатусним членам групи, тобто, чим вищий статус індивіда, тим більшим є його вплив на оточення та більшим обсягом інформації він володіє.

Характер інформації, що лідер повідомляє групі, залежить від його оцінки групою та його власної самооцінки – компоненти самосвідомості, що включає усвідомлення своїх можливостей та здібностей, моральних якостей і вчинків, свого місця серед людей. Самооцінка включає у себе певний набір компонентів (уявлення про своє тіло, свої психічні властивості, моральні якості та інше), їх конкретний зміст і значимість змінюється у залежності від соціальних і психологічних умов та станів. Базуючись на позиції І. Кона, можливо зазначити, що «першим кроком до усвідомлення своєї соціальної природи було визнання того факту, що поряд із біологічним, тілесним «Я»..., «образ Я» включає у себе соціальні компоненти, джерелом яких є взаємодія індивіда з іншими людьми. Під впливом сприятливих суджень оточуючих, самооцінка підвищується, а несприятливих – понижується, окрім того, часто змінюється і самооцінка тих якостей, які не змінювались оцінці ззовні. Так, похвала, що отримана від авторитетної для особистості групи, може сприяти підвищенню загального рівня її прагнень» [122, с. 48].

Лідер завжди повинен конструювати свій образ як особи діяльної, активної, тому вражаючі рішення, пропозиції і перспективи, пропоновані лідером, сприятимуть його популярності більше, ніж поступові і малопомітні дії з метою вирішення певної проблеми. Вся система вербальних та невербальних засобів комунікації, що використовується лідером, відрізняє його від послідовників. Мова будується у формі наказів, вона завжди має повільніший темп, ніж мова послідовників. Культурні норми припускають, що лідер має право говорити більше за інших.

Для побудови системи переконання спільноти орієнтація на думку лідерів, з нашого погляду, є важливою з двох причин. По-перше, переконливий комунікант, спілкуючись із великою групою, зробить свою задачу більш легкою, якщо концентруватиметься на думці, що домінує у лідерів даної групи.

Можна взяти повідомлення комуніканта, який слабше впливає на один соціальний зріз, і зробити це повідомлення особливим для членів групи. Якщо можна переконати у правильності певної позиції лідерів думки, то багато інших члени групи також будуть упевнені у її вірності. Інша причина, що показує важливість концепції лідерів думки полягає у тому, що сам переконливий комунікант часто служитиме лідером думки для групи. Його шанси зростають, коли він сам демонструє характеристики лідера думки. Лідер думки повинен одержувати інформацію і потім просувати її у вигляді відносин і уявлень іншим членам групи.

У постаті лідера, передусім, важливим є той внутрішній ідеал, до якого він прагне, адже «ідеал Я слугує внутрішнім критерієм почуття власної гідності людини та основою її самооцінки. Успіх зміцнює самооцінку, а поразка її послаблює. Водночас самооцінка пов'язана з діяльністю індивіда, і у значущих ситуаціях особистість зі слабкою самооцінкою не може виконувати необхідні види діяльності. Якщо ж самооцінка стійка, то людина має гарні перспективи щодо діяльності. Вона вільніше обдумує альтернативу і здатна інтерпретувати отримвану інформацію як позитивну для себе. Як зазначає М. Вріхт, у ідеальному образі «Я» відображаються ті вимоги й очікування оточення стосовно людини, які вона засвоїла як такі, що ідентифікуються з його особистістю» [40, с. 396]. Тобто індивід, з одного боку, відчуває внутрішній тиск, який вимагає від нього відповідності своєму внутрішньому ідеалу, а з іншого – зовнішній тиск, що змушує його відповідати очікуванням середовища в даний момент часу.

Авторитет лідера у групі суттєво залежить від його вміння вести комунікативну гру. Зазначаємо, що у процесі публічного виступу для великої групи (яка часто трансформується у натовп) критичність оцінки отриманої нею інформації знижується. Проте і в цьому випадку подана оратором інформація сприймається тільки як тимчасова і не обов'язково перетворюється у переконання. У малій ж групі як правило має місце реальна оцінка наданих ідей, і лише ті з них, що пройшли критичне осмислення можуть перетворитися

на переконання. «Задля того, щоб отримати авторитет у невеликій за кількістю учасників соціальній групі, варто враховувати такі її комунікативні особливості: члени малої групи володіють загальним лексичним досвідом, побудовою висловів» [151, с. 95-99]. Тому додатковою перевагою перебування у групі собі подібних за інтересами індивідів є легкість комунікації з ними.

Лідер не повинен втрачати можливості керувати думкою послідовників та їх враженнями. Лідер, що в їх уяві залишається тільки зразком для наслідування у наслідок мінливості суспільних ідей може втратити довіру своїх однодумців. А, лідер, що ідеологічно обґрунтовує і обставляє свою діяльність, може постійно бути зрозумілим для них. Якщо дією людини керує ідея, вона не вважає витрачені зусилля марними, оскільки ця діяльність задовольняє її природну потребу. Тому саме лідер, що є носієм певної ідеї, виступає своєрідним взірцем для послідовників.

Як правило діяльність людей зумовлюється неусвідомленими глибинними мотивами, особистим сприйняттям навколишньої дійсності та дією традицій, звичок, творчих процесів, культурних норм тощо. І в цьому сенсі «секрет» впливу лідера виявляється у сугестії (навіюванні) і психоенергетичній дії на індивіда, його свідомість та органи чуття. Аналізуючи у соціально-психологічному плані проблему наслідування З. Фрейд відмічав, що людині завжди властиве відчуття тріумфу якщо у її власному образі що-небудь співпадає з її ідеалом і навпаки невідповідності між «Я» і «ідеалом Я» викликають почуття провини і неповноцінності. Тому етичний образ лідера завжди привертає увагу і відіграє суттєву роль у подальших успіхах або невдачах його послідовників. У понятті «навіювання» (передчування) об'єднуються три послідовні процеси:

1. Прищеплювання програми поведінки – від лідера(ів) окремій особистості, або безлічі осіб.
2. Застосування психофізіологічних механізмів, що забезпечують у л потрібну поведінку індивіда.

3. Перетворення психічного процесу на виконавчі системи та спрямування програм у дію.

В умовах соціально-психологічної взаємодії лідера і послідовників навіювання приймає обриси психологічного впливу, який розрахований на некритичне і поблажливе сприйняття інформації. У результаті якого актуалізуються установки особистості, змінюються думки, вчинки, настрої і почуття послідовників. Людина, що піддається впливу, починає діяти не згідно логічних міркувань, а в результаті утворення у свідомості уявлення настання такої дії. Причому сприйняття особистістю зовнішнього навіювання (ефективність сугестивного впливу) зростає через емоційне зараження, наслідування і уподібнення. Отже, можемо констатувати, що існують певні критерії, за якими соціум надає особистості домінуючої позиції. При цьому дії лідера мають активно стимулювати зміни поведінки членів групи та визначати напрямки їх діяльності. Особливе місце у психологічній характеристиці постаті лідера обіймає харизма.

Зазвичай, дослідниками визначаються чотири основні якості харизматичної особистості: «можливість впливати на людей за допомогою надприродних можливостей; мати значну силу духу; володіти ораторським талантом; бути взірцем моральних якостей» [79, с. 633]. Ми вважаємо, що цей список можна розширити, і стверджуємо, що постать харизматичного лідера зумовлена наступними індивідуальними характеристиками, а саме: наявністю власних якостей і здібностей, прагненням до влади, розумінням пріоритетів і потреб суспільства, емоційною стійкістю. Визначені якості насамперед пов'язані з рівнем саморегуляції, психічною та фізичною витривалості людини. Лідер має бути здібним володіти увагою оточуючих, бути впевненим у собі, добре опанувати власні емоції,. Але варто підкреслити, що основним фактором реалізації харизми є комунікативні характеристики лідера – як вербальні, так і невербальні. При цьому комунікативні навички і ораторські здібності дозволяють йому вільно володіти аудиторією.

Харизмою, за М. Вебером, слід розуміти надзвичайну якість людини, завдяки якій її оцінюють як обдаровану надприродними, особливими силами і властивостями, не доступними іншим. Харизма – це якість авторитету, що припускає повну довіру і відданість. Це «божественний дар», яким лідера наділила природа, доля, Бог і який виокремлює його з решти смертних» [32]. Н. Енкельманн зазначає, що людину, наділену харизматичними якостями, вирізняють серед інших сміливість, витривалість, непохитність, стриманість у словах, внутрішня сила, що вабить за собою оточуючих, впевненість і почуття власної гідності [259, с. 221]. Водночас, Д. Ольшанський наголошує на тимчасовому характері дії харизми: «влада харизматичного лідера – це влада символу і, одночасно, того моменту, коли цей символ піднятий над натовпом. Це влада людини яскравої, але така яскравість йде не стільки від людини, скільки від мас, що йдуть за нею, що наділяють своєю любов'ю і її, і той прапор, що вона несе. Така влада фанатична, але ситуативна: зміниться ситуація, і такий лідер може швидко згаснути, утратити свій вплив» [186]. Тому можна виокремити харизму надбану, що приписується людям, які обіймають панівне становище у суспільстві та мають значний владний вплив на різні версти населення. Та харизму особисту, яка не залежить ні від влади, ні від статусу, а є надбанням обмеженого кола осіб, що з допомогою певного «магнетичного зачарування» впливають на оточуючих.

Реалізація харизми залежить і від особистості самого лідера, і від того як його сприймають послідовники. Харизматичний вплив будується, насамперед, на власному прикладі лідера, визначається ідентифікацією з лідером або потягом послідовника до нього. Навіть враховуючи те, що лідер і послідовник можуть особисто не знати один одного, останній у власному уявленні буде свої відносини з лідером майже на рівних. На підсвідомому рівні послідовник чекає, що прийняття і визнання харизми лідера дасть йому можливість наблизитися до нього та викличе схвальну оцінку у лідера. М. Маскон [170] виділяє наступні характеристики харизматичних осіб: здатність до обміну енергією; хороші риторичні здібності; гідна й упевнена манера триматися;

незалежність характеру; сприйняття захоплення своєю особою. В цілях нашого дослідження визначені властивості лідера будуть розглянуті більш детально.

Харизматичні лідери володіють гостро вираженими комунікативними навичками: мова харизматичного лідера завдяки його безперечній вірі у правильність своїх ідей насичена впевненістю, переконливістю та внутрішньою силою. В комунікативному плані власна віра харизматичного лідера надає його промовам силу переконання, яка не викликає заперечень. Відповідно до позиції Т. Домбровського, харизматичні лідери володіють великою силою духу, що створюється враження, ніби ці особи випромінюють енергію і заряджають нею оточення. Успіх дарує радість, а її пошуки і набуття є однією із вищих потреб людини. І задовольнити цю потребу на дорозі життя означає найвище щастя [74, с. 12]. Їм також притаманна внутрішня сила, вони не знають ні остраху, а ні сумніву та позбавлені комплексу неповноцінності. Харизматичний лідер не обов'язково має бути красивим, але він обов'язково привабливий і вміє чудово триматися на публіці. Тут варто акцентувати увагу на знаковій природі комунікації, що реалізується у іміджі особистості, тому магія харизми полягає у тому, щоб недоліки особистості перетворювати в її переваги. Вміння триматися у харизматичних постатей та їх поведінка відображають стан душі. Харизматики завжди тримаються прямо і відкрито, їм властива незалежність духу. Вони позбавлені страху, а тому у своєму прагненні до мети часто не дотримуються точок зору можновладців та не покладаються на інших.

Харизма володіє здібностями воскресіння минулого, чи пробудження образів і відчуттів, що безумовним авторитетом традиції заховані у пам'яті. Як зазначає С. Московічі, «завдяки цій змові зі світом спогадів, лідер викликає негайну реакцію покори у послідовників. Здається, що він будить у ній свого роду внутрішнього демона, як гіпнотизер будить у своєму підопічному спадщину архаїчного минулого» [175]. Часто харизматичні особистості свідомо або підсвідомо використовують образи, що найбільш близькі основній масі їх послідовників. Адже утворення міфів і легенд, що поширюються у соціумі, зумовлюється не лише одним легковір'ям мас, а також і тими чутками, які

трансформують події в уяві людей, які є часткою натовпу. Натовп не відокремлюючи суб'єктивне від об'єктивного вважає цілком реальними образи, що викликані у його свідомості. Тому саме легендарні герої, а зовсім не дійсні, впливали і будуть далі впливати на душу натовпу.

Зазвичай, харизматичний лідер має співтовариство захоплених ідеєю учнів, які поширюють легенди про його надприродні можливості. «Психологічною особливістю натовпу є відсутність раціональних суджень, радикальність і полярні оцінки. Тому юрба бажає бачити й у своїх героях таке саме перебільшення почуттів; їхні гадані якості й чесноти завжди повинні бути перебільшені у розмірах» [153, с. 82-83].

Таким чином, осмислюючи феномен харизми нами було виявлено суттєві суперечності, які зокрема спостерігаються при виявленні зони впливу лідера на оточуюче середовище, в результаті чого виникають залежності лідера від нього, та потреба у певній автономії від нього. Харизматичний вплив буде можливим у разі коли послідовники вірять у легітимність влади лідера і беззаперечно приймають її. Необхідними передумовами створення такої віри є постійна робота по залученню послідовників та врахування її інтересів. Водночас, наділена харизмою особистість має сама вірити у те, що вона наділена особливою місією, тому харизма виступає одним із дієвих чинників реалізації лідером свого владного комунікативного впливу.

2.2. Особистість і маса в соціально-комунікаційній системі суспільства

Комунікативна особистість в соціально-комунікаційній системі суспільства розуміється як феномен, зумовлений сукупністю індивідуальних властивостей, що визначаються ступенем її комунікативних потреб і комунікативною здатністю до вибору комунікативного коду, що забезпечує відповідне сприйняття і цілеспрямовану передачу інформації в кожній конкретній ситуації. Рівень самоусвідомлення особистості, її комунікативної

компетентності та психологічної стійкості в процесі зовнішнього комунікативного впливу і психологічного навіювання формує її внутрішню стійкість проти засилля масової свідомості.

У аналізі феномену масової свідомості в контексті реалізації владних відносин можливо акцентувати увагу на теоріях наступного спрямування: класичні (Г. Лебон, Г. Тард, Г. Ортега-і-Гассет), феноменологічні (Е. Канетті), психоаналітичні (З. Фрейд, К. Юнг, Ч. Ломброзо), екзистенціалістські (К. Ясперс, Г. Арендт).

Безумовною є ідея, що основою формування особистості виступає множина її соціальних взаємодій з соціумом та власною сутністю. Тому однією з найскладніших наукових проблем постає обґрунтування взаємодії двох першопочатків особистості – самосвідомості (уявлення себе як неповторної індивідуальності) і одночасного ототожнення себе з певною соціальною групою, ідентифікацією в межах даної спільноти. В зв'язку з цим, безперечний інтерес представляють роботи Ч. Кулі і Дж. Міда, в яких обґрунтовується соціальний феномен «самості». Розглядаючи в рамках теорії дзеркального відображення «самість» як усвідомлення власного «Я», автори наголошують, що «соціальна самість» – це певна ідея або система ідей, що постає як наслідок суспільного комунікаційного життя суспільства. В комунікативному плані, самовідчуття постає осередком життя суспільства, а не його оболонкою, тобто є, по суті, індивідуальним віддзеркаленням загальної моделі соціальної або групової поведінки. Таким чином, усвідомлення власного «Я» є одною із головних соціально і психологічно зумовлених якостей особистості і передумовою та наслідком формування комунікативної особистості.

Варто зазначити, що розглядаючи процеси владної комунікації, в аспекті владної взаємодії доцільно розрізнити поняття «лідер» і «вождь», передусім, з організаційних, психологічних, комунікативних, ціннісних позицій. Для вождізму, відповідно до нашої точки зору, притаманні вузькі групові зв'язки необхідні для підтримки стійкої структури групи, яка є найближчим оточенням вождя. Аналізуючи процес слідування вождю з психологічної точки зору З.

Фрейд зазначав, що бувають ситуації, коли «окрема людина відмовляється від свого "ідеалу Я" і замінює його масовим ідеалом, утіленим у вожді. У даному випадку вождь повинен володіти типовими якостями цих індивідів і справляти враження великої сили та лібідозної свободи; на це відразу відгукується потреба в сильному володарі і натовп наділяє його такою надсилою, на яку він і не став би претендувати» [232].

У вождізмі людина втрачає власну індивідуальність, перетворюється на безособову масу, а завданням лідерства є виховання свідомої особистості. Вождь вдається до найдоступніших маніпуляцій і найнебезпечнішою рисою вождя, з морального погляду, є прагнення стати єдиним критерієм у вирішенні питань добра і зла, бажання стати безумовним суддею чужих учинків чи помислів. На відміну від вождізму, лідерство передбачає тіснішу взаємодію лідера та його учнів, тобто всі учасники комунікаційного процесу мають змогу взаємодіяти між собою. Воно реалізується передусім, як діалог, можливість не тільки проповідувати певну ідею вибраному колу прихильників, але й залучати їх до осмислення сутності цієї ідеї, вироблення спільного групового досвіду та найоптимальнішої стратегії діяльності.

Вождь не має учнів, а лише послідовників, які віддалені від постаті вождя і його найближчого оточення, тому тісна комунікаційна взаємодія практично неможлива. Між вождем та його послідовниками комунікаційний процес здійснюється опосередковано, тобто у ньому створюється найбільш потрібний для даного моменту часу образ вождя. У сфері політичних відносин поняттям «лідерство» часто називають той тип відносин, що найбільш властивий для вождізму; така підміна понять призводить до хибного розуміння мети і стратегії суспільного розвитку і, як наслідок, стає причиною дестабілізації в суспільстві.

Характеризуючи комунікативний вплив вождя на маси, варто підкреслити, що незалежно від соціальної або культурної належності, маси, завжди потребують підтримки вождя. Причому вождь не переконує їх за допомогою переконливих аргументів, не добивається підкорення силою, він як гіпнотизер полонить їх своїм авторитетом. Пропаганда формується на

іраціональній основі, містить колективні переконання і інструмент – навіювання. Значна частина наших дій є результатом переконань. Наявність критичного розуму та відсутність у індивіда переконаності і пристрастності є перешкодами до дії. Відповідно дієвим інструментом, що може подолати ці перешкоди є навіювання «саме тому пропаганда, адресована масам повинна використовувати мову з простими і наказовими формулюваннями. Відповідно, для керування натовпом необхідна певна ідея, втілена в конкретному колективному образі» [149, с. 57-67].

Отже, в системі владних комунікацій стратегії вождізму і лідерства відмінні як за своїми змістовними характеристиками, так і за функціональною спрямованістю. Система відносин “людина-людина” як елемент прояву різних типів владних відносин як правило будується у двох площинах: “суб’єктно-об’єктних”, або “суб’єктно-суб’єктних”. У різних проявах владної комунікації відношення до особистості як до засобу (за принципом макіавелізму) дає можливість сприймати її просто як об’єкт комунікаційного впливу. Відповідно, до людини у більшості випадків застосовується влада, заснована виключно на силі. Означена форма владної взаємодії є випадком, коли особистість використовується як засіб. За “суб’єктно-суб’єктних” відносин при застосуванні владних повноважень відбувається певне їх упорядкування, або структурування цих відносин. При такому сценарії по-перше, визначаються “правила гри”, які влаштовують обидві сторони, а по-друге – встановлюються рамки для використання засобів, що сприяють досягненню мети (зокрема, мас-медійного дискурсу влади).

У дослідженні С. Балніченко зазначається, що здатність суспільства виробляти інтенції та реагувати на інформацію, яка поступає із зовнішніх джерел, є особливістю його функціонування як сукупності інтенціональних суб’єктів у їх взаємопов’язаності. «Зокрема, інтерсуб’єктивний характер взаємодії між інтенціональними суб’єктами у складі суспільства проектується на його діяльність в якості учасника міжсуспільної комунікації. ... а стратегічна взаємодія виключає не тільки комунікативну перспективу, але і встановлення

контакту, спрямованого на з'ясування комунікативних очікувань суб'єктів» [10, с. 8].

В означеному контексті соціальний дискурс, за твердженням О. Чорби, «виступає як частина соціальних відносин, що являють собою взаємодію і вираження взаємної залежності індивідів, великих і малих груп з приводу їхньої життєдіяльності, способу життя, відношення до суспільства, тобто з приводу цілісності буття суспільства і людини як суб'єктів життя» [248, с. 9].

Базуючись на позиції А. Соколова щодо цільових установок партнерів по комунікації можливо зазначити, що в системі владних комунікацій зазвичай реалізуються два варіанти відносин учасників комунікативного процесу: об'єкт-суб'єктні відносини у формі наслідування, за якими реципієнт навмисно вибирає комуніканта в якості зразка для наслідування, а той може навіть не усвідомлювати своєї участі в комунікаційному акті; та суб'єктно-об'єктні відносини, властиві комунікаційній діяльності у формі управління, коли комунікант розглядає реципієнта як об'єкт комунікативної дії, як засіб досягнення своєї мети (суб'єктно-об'єктні комунікаційні відносини можуть виступати засобом маніпулювання громадською думкою, управління свідомістю й поведінкою людей в інтересах певних політичних сил).

Для розуміння сутності статусно-рольових особливостей владних комунікацій реалізацію їх феномену можливо розглянути в онтологічному, гносеологічному та аксіологічному аспектах.

Онтологічний аспект владних комунікацій пов'язаний, передусім, з природою їх фундаментальної складової – соціальними структурами суспільства. Важливим показником позиції індивіда у суспільній ієрархії є його ступінь володіння інформацією. Чим вищим є статус індивіда, чим більшим є його вплив на оточення, тим більшим обсягом інформації він володіє.

Ціннісний аспект комунікації полягає, передусім, в тому, що вона може розумітись як вище благо, тобто як те, завдяки чому взагалі існує раціональний життєвий простір. Комунікація отримує статус вищої цінності внаслідок того, що вона мислиться як спосіб буття світу загалом. З найбільшою визначеністю

ця думка була виражена М. Бахтінім: «Все – засіб, діалог – мета. Один голос нічого не кінчає і ніщо не дозволяє. Два голоси – мінімум життя, мінімум буття» [12, с. 157]. Постать комуніканта підлягає розгляду з обов'язковим урахуванням його «Я-концепції», найбільш значимими аспектами якої є самооцінка, соціальна орієнтація, життєві принципи та установки. Крім того, слід зазначити, що значимість елементів самооцінки, а відповідно їх ієрархія в уявленні індивіда можуть зазнавати змін залежно від контексту, його життєвого досвіду або просто під впливом часу. Таким чином, комунікант в процесі владних комунікацій реалізує прагнення до самоствердження та оцінки свого місця в системі суспільної ієрархії.

Гносеологічний аспект комунікації пов'язується з поняттями: пізнання, розуміння, знання, інформація. В ідеалі, комунікаційне розуміння має реалізуватись у формі комунікаційного пізнання, коли комунікаційне розуміння зливається з пізнавальним, а реципієнт отримує нове для нього знання. На гносеологічному рівні реалізуються функції владних комунікацій, серед яких як домінуючі можливо виділити наступні: когнітивна, що реалізується в процесі формування уявлень, понять, думок, висновків; функція самопрезентації, що виявляється в створенні оточуючим свого образу, який може відповідати або не відповідати наявному соціальному статусу і комунікативній ролі; спонукальна функція, яка детермінована комунікативною установкою - спонукати адресата виконати яку-небудь дію, – і актуалізується переконання, нав'язування, наказ, прохання, вибраних залежно від статусно-рольових відносин комунікантів.

Аналізуючи сутнісні особливості владної комунікації (як процесів владної взаємодії в суспільстві, взятих у їх знаковому аспекті) з позиції її головних складових (комунікант, реципієнт, повідомлення), можливо зазначити, що основним завданням маніпуляції суспільною свідомістю є зміна (тимчасова чи тривала) суспільних ціннісних орієнтирів певної групи індивідів, тому основний акцент варто зробити на реципієнті. Зазначимо, що за допомогою комунікативних засобів здійснюється владний вплив на масову аудиторію, а реципієнтом виступає масова сукупність індивідів, тому варто

дослідити зміст понять «маса», «натовп». Варто підкреслити, що більшість дослідників ототожнюють означені поняття, зазначаючи, що маса – це група людей, усередині якої індивіди певною мірою втрачають свою індивідуальність і завдяки взаємному впливу набувають спільних почуттів, інстинктів, прагнень, вольових рухів [222, с. 258], а натовп – це «скупчення людей, позбавлених ясно усвідомлюваної мети, але пов'язаних між собою близькістю емоційного стану і спільним об'єктом уваги» [79, с. 598].

З позиції С. Сігеле, натовп не відрізняється строгим порядком: «він гамірливий і більшість душевних порухів не випробувана усіма і тому не знаходить відголоску у душі кожного. Будь-який індивід буде мати більш збуджену уяву, зробиться більш податливим до навіювання і перейде з дивовижною швидкістю від справ до дії» [210, с. 61]. У Г. Тарда натовп постає як зібрання різнорідних, незнайомих один одному елементів, однак зрозуміло, що необхідно, щоб усі ці люди були схожими один на одного, щоб їх об'єднувала національність, релігія чи суспільне становище [221, с. 165]. Достатньо однієї іскри пристрасті, кимсь кинutoї задля електризування цієї суміші, щоб викликати у ній щось на зразок раптової, мимовільно створеної організації. Незв'язність перетворюється у зв'язок, шум у голос, і тисячі об'єднаних людей перетворюються незабаром у одну істоту, яка із нездоланною напругою йде до мети» [221, с. 166].

При визначенні феномену натовпу варто зазначити, що загальною відзнакою людських спільнот, яка визначає їхнє спрямування до певної мети, є наслідування. Наслідування це одна з якнайдавніших форм передачі значень, що використовується вищими тваринами; недаремно деякі учені вважали джерелом наслідування стадний інстинкт. Під наслідуванням розуміється відтворення реципієнтом рухів, дій, звичок комуніканта. Зокрема, Г. Тард указує, що «взаємне наслідування, коли основою його слугують схожі переконання і, особливо, подібні психологічні стани, є справжнім зусиллям інтенсивності, властивої цим переконанням і цим станам, у кожного з тих, хто їх переживає одночасно з іншими». Наслідування може бути довільним і

мимовільним: «цим пояснюється те, чому так небезпечно довго жити у спілкуванні з особами, у яких зустрічаєш власні думки та почуття; можна незабаром дійти до стану, аналогічного стадному почуттю» [221, с. 168]. Такий вид комунікативної взаємодії, користуючись типологією А.Соколова [211], можливо охарактеризувати як об'єкт – суб'єктні комунікативні відносини, де активну роль відіграє реципієнт, а комунікант виступає лише пасивним об'єктом для наслідування.

В комунікативному плані для маси характерні такі риси: вона легковірна і надзвичайно легко піддається впливу, вона некритична, неправдоподібного для неї немає. «Вона думає образами, що породжують один одного асоціативно, - як це буває у окремої людини, коли вона фантазує, - не вивіреними розумом на відповідність на дійсність. Почуття маси завжди прості й досить гіперболічні. Маса, таким чином, не знає ні сумнівів, ні невпевненості» [233, с. 138]. Отже, однією з основних ознак масовості є гіперболізована суспільна свідомість, адже будь-які ідеї маса «сприймає або заперечує цілком і ставиться до них або як до абсолютних істин, або як до абсолютних помилок. Не маючи ніяких сумнівів щодо того, що є істиною і що – помилкою, натовп виражає таку саму авторитетність у своїх судженнях, як і нетерпимість» [138]. Масовість посилює потяг до несанкціонованої поведінки, оскільки індивід відчуває себе захищеним анонімністю, і, відповідно, у натовпі є тільки масова поведінка, а індивідуальні варіанти поведінки викреслюються.

М. Бубер розглядає поняття масової свідомості крізь призму своєї філософії діалогу, зазначаючи, що колектив має певні атрибути натовпу, а саме: бездумність, безіндивідуальність, де людина розчиняється, втрачаючи свою самість [29, с. 118]. У колективі людина позбавляється можливості діалогу: «Без Ти і без Я крокують пов'язані один із одним люди – зліва ті, хто хоче знищити пам'ять, справа ті, хто хоче її регулювати, – у розділених ворожнечею натовпах, рухаючись разом до безодні» [21, с. 119].

З морально-етичної точки зору натовп за своєю суттю і не злочинний і не героїчний, він такий, яким його робить особистість, що асоціюється з лідером,

чи героєм, – стверджував М. Михайловський. Вчений чітко розділяв героя і натовп, визначаючи героя як особистість, яка «захоплює своїм прикладом масу на позитивні чи негативні вчинки, розумні чи безглузді справи. А натовп – як масу, що здатна захоплюватись чужим прикладом, високо благородним чи морально-байдужим» [171, с. 6]. В комунікативному плані найбільший владний вплив на натовп має, власне, харизматична особистість (відповідно до класифікації М. Вебера [32]), яка володіє наступними якостями: «можливість впливати на людей за допомогою надприродних можливостей, сили духу, ораторського таланту та моральних якостей» [79, с. 633], яка і виконує роль комуніканта в системі владних комунікацій. М. Мескон виділяє наступні характеристики харизматичних осіб: здатність до обміну енергією; хороші риторичні здібності; гідна й упевнена манера триматися; незалежність характеру; сприйняття захоплення своєю особою [170]. Тобто, важливою особливістю харизматичних особистостей є здатність до володіння увагою аудиторії під час масових виступів.

Ми погоджуємось з С. Московічі, що харизматичний вождь здійснює свій комунікативний вплив на натовп за допомогою «авторитету – таємної сили, своєрідного чаклунства, що наповнює захопленням і пошаною, паралізуючи критичні здібності» [175]. Людина, що володіє ним, здійснює чарівну дію, природний вплив. Одного його жесту або одного слова достатньо, щоб примусити покорятися, добитися того, для чого іншим була потрібна б озброєна армія. Авторитет у вождя стає гіпнотичною силою, здатністю впливати на натовп: диктувати йому свою волю і передавати свої ідеї. Він примушує людську масу здійснювати певні вчинки (неважливо – героїчні чи злочинні) проти суб'єктивної волі окремих її індивідів, які, захоплені загальним прагненням, як лавиною, і не мають сили йому протистояти. Для психології натовпу авторитет складає умову будь-якої міцності і сили, а поняття харизма в історичному контексті, виділяється як особлива форма авторитету. Адже будь-яка влада заснована на авторитеті і коли вождь вичерпав його, не залишається

нічого іншого, крім застосування грубого насильства притаманного завойовникам.

Харизма владної особистості неможлива без її визнання послідовниками, адже це «наділеність з точки зору певного кола послідовників певної особи (діяча, проповідника чи пророка) властивостями винятковості, особливої надприродності, непогрішимості чи святості» [201, с. 882]. Визначається харизматичний вплив «ототожненням виконавця з лідером або потягом до нього, що залежить від потреби виконавця у належності до певної спільноти і пошані у межах означеної спільноти» [27, с. 899].

Аналізуючи літературні джерела можливо визначити три типи харизматичної особистості: Перший – «герой» – особа, що ідеалізується, виглядає «як ми хочемо», говорить те, «що ми хочемо»; Другий – «антигерой» – «проста людина», така як і кожен із нас, виглядає «як ми усі», говорить те «що і ми»; Третій – «містична особа» – чужа нам (не «як ми»), незвичайна, непередбачувана [190, с. 152]. Відповідно, влада харизматичного лідера – це «влада символу і, одночасно, того моменту, коли цей символ піднятий над натовпом. Така влада фанатична, але ситуативна: зміниться ситуація, наступить інший момент, і такий поводитир може швидко згаснути, утратити свій вплив» [186].

Стратегії пропаганди призначені для перетворення індивідів в натовп і залучення їх в певну діяльність. Головна умова пропаганди – це ясне, зрозуміле і беззаперечне твердження певної позиції, панівної ідеї або лозунгу. при тому інформаційний зміст повідомлення може бути поверхневим. У спілкуванні твердження означає відмову від обговорення, оскільки влада людини, що піддається обговоренню, втрачає правдоподібність. Зазначимо, що у пропагандистському виступі немає необхідності включати елемент новизни. Формули повинні мають бути змістовними, короткими та приголомшливими як фраза Юлія Цезаря: “Прийшов, побачив, переміг”. За мінімуму значення, проте висловлене у наказовій формі, таке повідомлення має сприйматись як беззаперечне, незважаючи на відсутність в ньому логіки чи змісту. Друга

вимога пропаганди – повторення, яке додає твердженням силу додаткового доводу тим самим перетворюючи їх на нав'язливі ідеї. За допомогою повторення проголошені фрази відділяються від особи комуніканта, живуть своїм життям і знаходять свою автономну реальність, подібно до молитви. Потім вони відтворюються у підсвідомості і стануть елементом групового вірування. Процес автономізації повідомлення проходить швидше, якщо натовп відповідатиме на заклики вождя. При багаторазовому повторенні думка «відокремлюється» від автора і стає очевидністю, яка вже не залежить від особи, часу, місця. Для повторення властиво зв'язувати відокремлені думки: асоціюючи розрізнені твердження і ідеї, воно створює видимість логічної побудови, тому складається враження, що за фразами вимальовується струнка система, а за частим зв'язком взаємовиключних понять і тверджень стоїть певний логічний принцип.

В даному контексті ми виходимо на третій визначальний чинник комунікативного акту, а саме – повідомлення. Аналізуючи ті повідомлення, які, зазвичай, у масовій свідомості мають силу найбільшого переконання, В. Парето [193] виділяє чотири класи псевдо логічних засобів навіювання (так званих «похідних»): перший клас – «прості запевнення», що визначають: «це так, тому що так» або «треба, тому що треба»; такими твердженнями мати вимагає слухняності у дитини. Другий клас будується на аргументах і міркуваннях, що мають авторитет незалежно від їх логічної цінності (звичаї, традиції, особистості). В третьому класі доказ заснований на апеляції до відчуттів, індивідуальних або колективних інтересів, юридичних принципів, метафізичних сутностей (гуманність, демократія, прогрес, солідарність,) або волі надприродних сил (Бог). Четвертий клас оснований на вербальних доказах які формуються на використанні термінів з невизначеним, подвійним значенням, що не узгоджуються з реальністю, порушуючи логічну структуру мислення реципієнтів.

Варто зазначити, що заміна слів і понять політичними евфемізмами як ціла технологія приводить до важкої хвороби суспільства, яку ще Фукідід

назвав корупцією мови. Будучи свідком занепаду Афін, він залишив опис корупції як найважливішої ознаки цього занепаду. Серед інших видів корупції він особливо виділив саме корупцію мови – слова почали означати щось протилежне тому, що вони завжди означали, і мова як фундатор самосвідомості, поступово призвела до руйнації суспільного світогляду.

А. Хараш [241, с. 83-84], аналізуючи смислову структуру публічного виступу, акцентує увагу на аспекті самопрезентації комуніканта, відповідності його публічного образу усталеним суспільним стереотипам, що реалізується через його рольову взаємодію з реципієнтами. Він зазначає, що повідомлення – це той обсяг інформації, який комунікант об'єктивно повідомляє реципієнту, тобто весь комплекс поведінки комуніканта, вербальної і невербальної, розвертається в аудіовізуальному полі реципієнта, відповідно від можливостей каналу зв'язку і комунікативної ситуації. У будь-якому випадку повідомлення – це не що інше, як видима і чуттєва діяльність комуніканта, що включає два взаємно проникаючі процеси: 1) пред'явлення комунікантом самого себе і 2) пред'явлення тексту. Текст це вже не все повідомлення, а лише його частина – сукупність знаків, своєрідна «вербальна продукція», на яку сам комунікант покладає функцію дії, що пред'являється в контексті комунікативної ситуації, тобто той компонент його поведінки, який він сам суб'єктивно схильний вважати «повідомленням». Відповідно, схема «комунікант – повідомлення – реципієнт» підміняється схемою «рольова взаємодія – текст – реципієнт».

Повідомлення, на відміну від тексту – це ланцюг подій, що відбуваються між реципієнтом і комунікантом, динамічне, змінне «психологічне поле», де здійснюється перетин їх діяльності. Процес проникнення в «затекстовий світ» і є тією кульмінаційною фазою сприйняття повідомлень, яка робить його смисловим. В цьому сенсі Д. Майерс [157, с. 315-317] вводить поняття «складові переконання», зазначаючи, що на ступінь засвоєння повідомлення реципієнтом значною мірою впливає владний статус комуніканта, його відповідність наступним параметрам: кредитність – надійність та компетентність комунікативного джерела; маскулінність – повідомлення, які

подаються в жорсткій, безапеляційній манері, засвоюються натовпом краще, ніж ті, що подаються за фемінним принципом – м'яко і невпевнено; атрибутивність - відповідність пристрастей та егоїстичних мотивів комуніканта переконанням натовпу; неочікуваність – якщо комунікантом пропонується неочікувана позиція, то вона, зазвичай, сприймається як більш істинна; швидкість подачі інформації - коли темп мовлення наближається до критичної межі сприйняття інформації (300 слів на хвилину замість стандартних 150-ти), реципієнт засвоює інформаційний масив на підсвідомому рівні, без його критичного осмислення, (недарма, в період радянської революційної доби найбільший успіх мали ті оратори, що виступали перед масами у швидкій та агресивній манері (наприклад, Ленін чи Троцький)).

Таким чином, реакція на повідомлення залежить не лише від його інформаційного наповнення, але від того, наскільки продемонстровані невербальні сигнали комуніканта відповідають усталеній суспільній системі владних стереотипів. Тому, основним засобом формування масової свідомості постають колективні навіювання, і комунікант, що володіє таким даром, перетворює за його допомогою найрізноманітніші зібрання людей в однорідну масу. Він запроваджує в ній вірування, в основі яких лежить пристрасть, а метою є дія. Всі вожді підтримують свою владу над натовпом, звертаючись до архетипів минулого, тобто відбувається комунікативна спадкоємність ідентифікації особистості з натовпом.

Постає питання: чи можливо визначити комунікативний вплив харизматичної особистості на масу як чітко сплановану маніпуляцію? Як зазначає А. Соколов [211], знання, емоції та стимули, які комуніканти передають реципієнтам, не завжди бувають правдивими, щирими чи достовірними. Брехня, обман та ілюзія – це комунікаційні явища, вони не існують поза соціальною комунікацією. Народні маси, що прагнуть правди, легко піддаються так званій «брехні в благо», найдавнішою формою якої була міфологія, яка має здатність перероджуватись в чутки, соціальну міфологію, іноді умисно поширювану хитромудрими технологіями.

Секрет дії міфу на масову свідомість полягає в наступному: міф переконливий, оскільки він одночасно впливає на раціональну і емоційну сферу; міф мобілізує на дії: він малює привабливий приклад, вселяючи ілюзію його загальнодоступності; міф відповідає сподіванням, очікуванням, звичним стереотипам соціального середовища.

Водночас, комунікант може сам свято вірити в істинність тих ідей, які передає натовпу; в цьому випадку інформація може бути представлена не як брехня, а як напівправа – повідомлення, що містить правдиві і хибні відомості внаслідок обмеженості знань чи їх неповноти. Так, у М. Хевеши «наділена харизмою особа сама вірить у те, що на її долю випала і тому немає необхідності рахуватися з думкою суспільства. Жоден пророк не ставив свій дар у залежність від думки натовпу на його рахунок, усі, хто не були згодні з ним, або ставилися не лояльно до нього, розглядалися як супротивники» [242].

Некритичне ставлення до власних переконань часто властиве особам неврівноваженим чи, навіть, психічно хворим. «На межі безумства, хвороби, душевної неврівноваженості формуються приховані нахили, які, у зв'язку з найвищим ступенем інтелектуального дару, часто формують підвищену збудливість почуттів та палкий характер. Психопатичний суб'єкт дуже вразливий у емоційній сфері. Він легко піддається нав'язливим ідеям, легко стає одержимим. Його уява має тенденцію миттю перетворюватися на віру та дію; і якщо він отримав нову ідею, – для нього не має спокою до тих пір, поки він не заявить про неї на весь голос і не втілить її у життя» [71]. Таким чином, найбільш небезпечною для суспільства є та ситуація, коли натовпом починає керувати психічно хвора людина, чії ідеї, підкріплені емоційно переконливою владною комунікацією, стають надбанням масової свідомості.

Висновки до розділу 2:

- Усвідомлення власного «Я» є одним з найважливіших психологічно і соціально зумовлених якостей особистості та виступає передумовою і наслідком формування комунікативної особистості. Комунікативна особистість

постає як феномен, зумовлений сукупністю індивідуальних властивостей, що визначаються ступенем комунікативних потреб особистості, когнітивним діапазоном та комунікативною компетентністю.

- В комунікативному плані найбільший владний вплив на масу може здійснювати харизматична особистість, що має відповідний суспільний авторитет, здатність до володіння увагою аудиторії під час масових виступів та відповідність іміджевої і рольової поведінки очікуванням натовпу.

- Основним завданням маніпуляції суспільною свідомістю є зміна (тимчасова чи тривала) суспільних ціннісних орієнтирів певної групи індивідів, тому рівень самоусвідомлення особистості, її комунікативної компетентності та психологічної стійкості в процесі зовнішнього комунікативного впливу і психологічного навіювання формує її внутрішню стійкість проти засилля масової свідомості. Найбільш ефективними у суспільній свідомості є повідомлення, побудовані за маскулінним принципом – у жорсткій, безапеляційній манері, адже їх агресивна спрямованість діє на підсвідоме і забезпечує домінування ідеї як суспільного переконання.

Основні положення даного розділу знайшли відображення в таких наукових працях автора [50; 84; 91; 92; 93].

РОЗДІЛ 3.

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЛАДНИХ КОМУНІКАЦІЙ

3.1 Особливості реалізації гендеру в соціокультурному середовищі

В сучасний період, зумовлений трансформацією суспільної свідомості, викликаною прагненням до демократизації суспільних засад на основі реалізації якісного рівня інформаційно-комунікаційного обміну, відбувається переосмислення соціостатевої проблеми в аспекті її суб'єктивності. В зв'язку з цим на новий рівень осмислення піднімається комунікативна теорія та практика, однак у сучасному соціально-філософському знанні відсутня комплексна теорія, щоб розкривала зв'язок гендеру з владними особливостями соціальних комунікацій.

Початок фінансування гендерних досліджень (gender studies) у зарубіжній (особливо американській) науковій думці датується серединою вісімдесятих років минулого століття. Вони стали наступним етапом так званих «жіночих» (women's studies) та феміністичних (feminist studies) досліджень, що виникли на хвилі феміністичної критики традиційної науки і освіти опісля публікації знаменитої книги Симони де Бовуар «Друга стаття» (1949 р.). Теоретичний аналіз означеної проблеми (особливо в американській науковій думці) визначався як найважливіша передумова подальших соціальних змін, направлених на переосмислення ролі жінки у соціально-політичних процесах.

Для розкриття проблематики дослідження найбільш актуальні наукові розробки західних дослідників – М. Альгарс [266], П. Беклунд [268], А. Вудворд [289], Е. Гофман [277], Ф. Джеймс [69], Г. Джонсон [275], Дж. Дойл [279], Е. Келлер [280], К. Хорні [244], Е. Прюгль [283], К. Уест [282] тощо. Активно здійснюються гендерні дослідження і у російській науковій думці, яку репрезентують публікації Т. Бендас [17; 18], Д. Воронцова [39], Ю. Гусевої [62], О.Здравомислової та А. Тьомкіної [95], І. Калабихіної [107] І. Клециної [116;

117], І. Кона [121; 123], В. Макарова [158], Л. Ожигової [185], П. Румянцевої [204], Л. Семенової [208] та ін.

У вітчизняній науковій думці дослідження проблеми гендерних відносин відбувається у кількох напрямках, ключовими з яких (в контексті означеного дослідження) можемо назвати наступні:

– історичний та історико-філософський аналіз гендеру представлений у наукових розробках М. Беги [15], О. Власової [37], Т. Власової [38], Н. Гапон [45; 46], К. Карпенко [113], О. Кісь [115], І. Корольової [126], К. Откович [191], Ю. Стребкової [218], О. Стяжкіної [219], З. Шевченко [249] тощо;

– комунікаційні засади реалізації гендеру розкриті у О. Горошко [58], Ю. Маслової [163], Т. Рудюк [203], А. Чантурія [247], О. Чорби [248].

– соціально-психологічні аспекти гендерних відносин представлені у І. Жеребкіної [82], С. Жеребкіна [83], І. Найдовської [180], В. Новицької [184], Л. Пампухи [192], Т. Хавлін [238], Н. Хамітова [239].

Важливими для проблематики дисертаційного дослідження стали наукові пошуки вітчизняних фахівців в галузі державного управління та права, присвячені питанням становлення гендерної ідеології та культури (І. Андронової [6], О. Венгер [35], Н. Грицяк [59], Г. Даудова [64], О. Катан [114], Н. Ковалішиної [119], Д. Коновалова [125], І. Лазар [136], К. Левченко [140], І. Стадник [217]).

Ключовим питанням всіх цих досліджень є поняття «гендер», яке «використовується в соціальних науках для відображення соціокультурного аспекту статевої ознаки людини і проведення так званої горизонтальної соціо-статевої стратифікації суспільства» [27, с. 173].

Проте єдиного погляду та стійкого визначення поняття гендер серед науковців не має. Так, російський дослідник В.Макаров, визначає гендер – як одну з основних сутностей особи, що «виникає на основі біологічної диференціації, виражається у його соціально статевій ідентифікації на основі соціокультурної індексності, що знаходить свій прояв у способах адаптації до соціального життя і формах участі в ній» [158, с. 23]. Натомість Н. Грицяк [59, с. 9] визначає

гендер як соціокультурний процес суспільства, що пов'язаний із визначенням відмінностей між чоловічими і жіночими ролями та особливо наголошує на його ментальній та емоційній складових. Авторка підкреслює, що важливим елементом гендерних відмінностей є їх поляризація та ієрархічна супідрядність, при цьому вона відмічає, що маскулінне начало автоматично визначається пріоритетним і домінуючим, а фемінне – як вторинним і підлеглим. А Д. Коновалов [125, с. 11] основну увагу зосереджує на дії гендерного механізму, який виробляє і відтворює бінарну систему національної ідентичності як “додискурсивний” тілесний проект, адже виробляючи і відтворюючи конструкт “природних” статевих відносин, гендер визначає “додискурсивність” етнічної приналежності.

Підсумовуючи досвід вітчизняних та зарубіжних досліджень, варто зазначити, що гендер постає як соціальний конструкт, в основі якого лежать три групи соціальних характеристик, що визначають статус особистості в суспільстві – стать, статево-рольові стереотипи та розмаїття соціокультурних проявів складових статі. Соціальна сутність гендеру зумовлена формуванням влади над матеріальними ресурсами конкретної спільноти. Зокрема, первісному суспільству властива гендерна диференціація влади за фемінним принципом, адже домінантою між статевих ролей була не репродуктивна жіноча функція, а її господарська діяльність (землеробство), що забезпечувала більш стабільний дохід (ніж мисливство). Відповідно, важливим фактором, що визначав соціальні відносини, був розподіл продуктів виробництва. Водночас, подальший розвиток сільського господарства привів до появи надлишкового продукту, що забезпечувало додаткову владу керівнику спільноти. Таким чином, гендерна нерівність у первісному суспільстві вирішувалась на користь жінки, що підкреслює її соціальну, а не біологічну зумовленість.

Узагальнюючи наукові підходи Т. Бендас, Ш. Берн, І. Бондаревської, Д. Воронцова, Ю. Гусевої, І. Клециної тощо, констатуємо, що гендер формується як своєрідний підсумок соціалізації індивіда відповідно до його статевої ознаки, визначальним фактором якого є оточуюче соціокультурне середовище,

що створює своєрідну «сферу належного», яке різниться в залежності від типу культури. Наслідком гендерної соціалізації постають гендерні уявлення – соціально зумовлені поняття, пояснення, погляди і твердження що відносяться до розподілу у суспільстві чоловічих і жіночих статусних позицій і ролей.

У дослідженні нами підтримується позиція Ю. Стребкової щодо необхідності усвідомлення історії становлення соціально-статевих відносин крізь призму категорії гендерної системи, що «є відносно незалежним від біологічних відмінностей продуктом людської діяльності та взаємодії, має упорядкованість зв'язків та відносин, власну структуру та логіку розвитку, джерела та рушійні сили, механізми функціонування та розвитку якої є культурно детермінованими і пов'язаними з різноманітними формами діяльності людей» [218, с. 5]. За такої логіки гендерні уявлення постають продуктом пануючої в певний історичний період та притаманної тому або іншому суспільству гендерної ідеології – злагодженої системи уявлень і норм щодо соціального статусу та суті гендерних ролей. Гендерна ідеологія як система, її розвиток, зміни, творення пов'язана з рушійними силами сучасної цивілізації, змінами у всій соціальній культурі як світової, так і національної спільноти кожної країни.

Історично до останніх десятиліть (а в окремих регіонах ще й сьогодні) способом і засобами виживання була агресія. Боротьба за території та їх охорона, організація внутрішнього життя трималися на підкоренні, насильстві, пригніченні. Міждержавні, вітчизняні війни, класова боротьба, авторитарні, тоталітарні режими, що історично були орієнтовані на агресію, зазвичай опиралися на фізично більш сильну особистість, а саме на чоловіків. В такій ситуації чоловік виступав головним протагоністом, а поведінка жінки була пов'язана з мирним становищем хранительки домашності. Ідея сильної та слабкої статей згодом еволюціонувала в політичні, філософські, правові та інші концепції, і в них, відповідно, головною дійовою особою теж розглядався представник чоловічої статі.

З утвердженням антропологічної проблематики у західноєвропейській філософії виникає бінарна опозиція протиставлення розуму та тіла, що відповідним чином відображається і у гендерній проблематиці (де розум уособлюється з чоловічим першопочатком, репрезентованим духовністю, самосвідомістю, раціональністю, активністю, а чуттєвість відображає жіночий першопочаток, що наділений несвідомим, нераціональним та пасивним). Таким чином, чоловіче виступає суб'єктом, а жіноче – об'єктом у пізнавальній концепції світу, тому що, як підкреслює С. Жеребкін, «позастатевий пріоритет розума-логоса невідривно пов'язаний з пріоритетом чоловічого першопочатку та властивих йому атрибутів» [83, с. 5].

Західноєвропейська культурна традиція будувалась на засадах усвідомлення домінанти чоловічого першопочатку як суб'єкта пізнавального процесу, що визначав статус культурно-історичного, а за жіночим залишався статус об'єкта, результату створеного чоловічого (біблійна легенда про творення світу).

Загалом, сучасна наукова думка виділяє два основних типи гендерної ідеології – патріархальну та егалітарну [116, с. 319-321]. Згідно з поглядами представників традиційних (патріархальних) гендерних уявлень, особистісні властивості чоловіків і жінок та їх соціальні ролі в суспільстві не просто різні, а диметрально протилежні. В них безапеляційно стверджується, що існують специфічно «чоловічі і «жіночі» ролі» і відповідно роль, яку виконує чоловік ні в якому разі не виконає жінка, і навпаки. Згідно традиційних поглядів біологічно-статеві відмінності мають пропорційно переноситися на сферу соціального життя, адже відмінності у виконанні соціальних ролей чоловіками і жінками настільки явні, що виступають організуючим каноном соціальних відносин. Відмінності між чоловічим і жіночим першопочатком культивуються в соціальних нормах настільки екстенсивно, що певним чином здійснюється прихована підміна понять і вже будь-який аспект традицій, людського досвіду або культури нероздільно пов'язується із статевими особливостями.

Відповідно до маскулінної ідеології, чоловіки більше підходять для керівних посад і статусних ролей, адже у порівнянні з жінками вони більш досконалі в особистісному плані. Схваленню подібних поглядів допомагає особливий тип реалізації культурної спадщини – андроцентризм – глибинна культурна традиція, що загальнолюдську суб'єктивність зводить до єдиної чоловічої норми, яка репрезентується в образі універсальної об'єктивності, тоді як інші суб'єктивності, і, передусім, жіноча, репрезентуються як певне відхилення від норми. Домінантною причиною андроцентричної культурної традиції є відсутність у жінок можливості освіти, влади, і, як результат – здатності репрезентувати себе у соціо-культурному середовищі. За такого підходу історія культури постає як чоловіча оцінка світу, а світова філософська думка виступає наслідком чоловічого світогляду. В результаті «гендерне домінування проникає та поширюється у найбільш визнані у певному середовищі концепції влади, детерміновані розбіжностями між людьми. І гегемонію здобуває саме та концепція, яка найбільш прихильна до патріархату» [218, с. 7]. Таким чином, можемо констатувати, що андроцентризм – це не просто чоловічий погляд на соціальні відносини в суспільстві, а «видача» чоловічих норм, уявлень і життєвих принципів за єдині універсальні соціальні правила і інституції.

У античній натурфілософії механізми взаємодії жіночого і чоловічого постають не крізь панування та підпорядкування, а шляхом усвідомлення суттєвих відмінностей між ними. У історико-філософській думці одним з найбільш радикальних патріархальних мислителів античності є Платон, який у діалозі «Бенкет» протиставляє низькому чуттєвому жіночому еросу чоловічий ерос як «небесний», сферою прояву якого виступає філософія [76, с. 76-77].

Ідеї Платона знаходять своє логічне продовження у творчості Аристотеля, хоча у дещо трансформованому вигляді. Він пропагує систему природного універсального порядку, де жінка обіймає свою вторинну роль у існуючій суспільній ієрархії, виконуючи функцію служіння та підпорядкування чоловікові: «чоловік за своєю природою вищий за жінку, тому він володарює, а

жінка знаходиться у підпорядкуванні» [76, с. 448]. Таким чином, жіноче (тілесне) у Аристотеля перетворюється у об'єкт детального опису та контролю, сприяючи ще більшому укріпленню влади освіченої раціональної чоловічої меншості античного полісу. Аналізуючи праці Аристотеля Т. Власова зазначає, що він «обґрунтовував різні типи існування чоловіка й жінки, центруючи чоловіче як активне, формуюче, а жіноче як пасивне, маргінальне. Філософ підкреслював, що подібно тому, як пневма формує матерію, даючи їй ціль, так і чоловік дає жінці кінцеву причину її існування. У його концепції подано негативну оцінку жіночого як дефективного чоловічого. Аристотель шкодував, що в силу різних причин більш високому чоловічому началу не вдається остаточно встановити свою владу над жіночим» [38, с. 15].

Відповідно, у концепціях античних філософів це превалювання чоловічого і вторинність жіночого вперше набуває рис цілісного підходу, який нині називається есенціалістським. Саме філософи античності започаткували помилкову практику витлумачення статевого як природного і замовчували зв'язок із проблемою влади в суспільстві. На їх погляд, природа створила жінку як істоту підлеглу, слабку, потребує владного наставника. Таким чином, саме антична давньогрецька філософія вперше відобразила і закріпила патріархатні стереотипні уявлення про амбівалентність чоловічого і жіночого в культурі у теоретичній формі [38, с. 25].

У середньовічній філософії патріархальна традиція посилюється завдяки жорстким нормам та обмеженням щодо тілесності та чуттєвості у християнській теологічній доктрині. Основним критерієм заперечення чуттєвості є її зв'язок із задоволенням, яке у християнській культурі асоціюється з жіночим першопочатком і виступає символом первородного гріха, який автоматично від Єви передається всьому жіноцтву. Так у Василя Великого [207, с. 104-105] є символічне послання до порочної діви, у якому істинне призначення жінки можливе лише у непорочному дівстві, скріпленому чернецтвом, адже «тільки незаміжня турбується про Господне» (1 Кор. 7, 34). Будь-які прояви пристрасті, відповідно, постають як прояв гріховності, і жінка,

що стала об'єктом чоловічого бажання, ще більш гріховна, ніж чоловік, що запалав хибною пристрастю. Ідея непорочного зачаття заперечує біологічну сутність жінки та, відповідно, принижує її соціальну роль. Дихотомія непорочної Діви небесної і безумовної гріховності жінки земної знаходить свою практичну реалізацію у християнській чернечій ідеології, активно поширеній як у західній, так і у східній традиціях.

У вітчизняній національній традиції в силу історичних обставин поєднався образ жінки-берегині та захисниці. Як зазначає К. Откович, жінка – Берегиня (для прикладу – Покрова) вирізняється наділеною силою і могутністю, яка розкривається через її опікунське начало як матері. Сакралізація та ідеалізація образу жінки як берегині-матері позбавила її постать динамічності та колоритності, яку ми бачимо у воїна. Створення образу жінки-воїна – це подолання стереотипної фемінності жінки та утворення проміжного між чоловічим та жіночим простором існування [191, с. 11].

У філософії схоластики за жінкою закріплюється статус речі, яка для чоловіка принципово не відрізняється від інших речей, і якою чоловік може володіти за своїм бажанням. За жінкою як домінантна закріплюється її репродуктивна функція, позбавляючи її реальної суспільної влади. Як зазначає С. Жеребкін [83, с. 8], відповідно до поглядів Фоми Аквінського, призначення жінки полягає у необхідності продовження «роду чоловічого», адже лише чоловік постає як образ Божий. Тобто, власне людиною в повному сенсі цього слова у Фоми є лише чоловік, а жінка трактується як засіб реалізації людського (чоловічого) роду. Таким чином, у схоластиці формується уявлення про абсолютистський характер патріархальної влади за аналогом з владою Бога, якій мають бути підпорядковані всі функції індивідів і яка має право на жорсткі санкції за будь-які відхилення від патріархального порядку.

Патріархальні настрої домінують і в епоху Нового часу. Водночас, О. Власова [37, с. 8] наголошує, що Гобс – єдиний теоретик, прихильник теорії договору, який почав із припущення, що не існує природної переваги чоловіків над жінками. За Гобсом, походження родини має характер угоди. «Родина»

створюється не через продовження роду, а через завоювання. Гобс наполягав на тому, що жодна людина не може мати двох панів і, отже, тільки один батько має владу над дитиною. Тобто, у природному стані це право належить матері, а не батькові. Гобс стверджував, що кожна жінка, що виношує дітей, стає їм і матір'ю, і паном. Таким чином, Гобс виступав проти батьківського права, але він не торкався іншого виміру патріархату – шлюбного права. Походження патріархатної оборонної держави в теорії Гобса ведеться від завоювання і поневолення жінок та їхнього цивільного підпорядкування як дружини.

Таким чином, сформована ідеологічно та закріплена в культурі дихотомія “чоловічого” й “жіночого” приводить до пануванні владних відносин управління і домінування за правом фізично сильнішої статі, обмеження за статевими ознаками а отже, не дозволяє будувати соціально-економічні умови, сприятливі для повної самореалізації людської особистості. Варто зазначити, що релігійний чинник значною мірою впливає на ступінь домінування патріархальних традицій. Зокрема, на основі порівняння гендерних ідеалів різних напрямів християнства, а також культурних особистих цінностей українського та російського православ'я І. Корольова [126, с. 15] доводить, що існують певні відмінності в розумінні статусу жінки в різних християнських традиціях, які зафіксовані в національних гендерних традиціях (протестантська традиція північноєвропейських та північноамериканських країн надає жінці більше економічних, політичних та особистих прав; католицька традиція більш консервативна в гендерному аспекті).

В епоху Просвітництва відбувається певна трансформація усталених бінарних концептів в бік легалізації чуттєвості, і хоча домінування *ratio* залишається у тогочасних філософських концепціях незаперечним, формується ідея щодо позитивного впливу чуттєвості та діяльність розуму. В означеному контексті К. Карпенко [113, с. 16] звертає увагу на своєрідні «парадокси емансипації»: перший – «свобода від чуттєвості» (відповідно до метафізики Х. Вольфа), а саме – вдосконалення індивідуального суб'єкта, яка припускає звільнення його розуму від чуттєвості за допомогою дотримання правил і

логіки мислення. У цій ситуації жіноча суб'єктивність набуває подвійного статусу: на відміну від дітей і розумово хворих жінка одержує почесну роль розумної істоти. Другий парадокс жіночої емансипації – «свобода від розуму – пов'язаний з установкою пізнього Просвітництва на легалізацію і включення чуттєвості в структуру суб'єктивності. Для того, щоб стати суб'єктом, індивід повинен не нейтралізувати свою чуттєвість, а управляти нею за допомогою власного розуму. У такому філософському контексті, по-перше, здійснюється легалізація жіночої чуттєвості, по-друге, визнається наявність у жінок їх власного розуму.

Як зазначає М. Бега, «явище «консерватизму повсякденності», як суспільний світогляд з механізмами передачі в культурі на практиці відбувається завдяки «консервуванню» повсякденності» [15, с. 10]. Тому всі зусилля феміністичної критики в західній філософській думці, зокрема епохи Просвітництва, мали спрямування на традиційну патріархальну андроцентричну культуру. Практично всі сфери життєдіяльності, соціальні норми, інституції і інститути пронизані чоловічим домінуванням, що забезпечується владою і власністю, а жінки ж за таких умов виявляються маргіналізованою групою.

Зокрема, Руссо підкреслює, що «розум пов'язаний з пристрастями, а пристрасті – з розумом» [205, с. 98]. Жінка може не пригнічувати власну чуттєвість, і, відповідно, чоловіки і жінки нарівні володіють, всупереч біологічним відмінностям і функціям, онтологічно однаковими духовними і емоційними здібностями. Як наслідок, у суспільній думці епохи Просвітництва вперше постає питання жіночої освіти та критика патріархальної ідеології. У цей період формуються ідеї М. Уоллстонкрафт, які С. Жеребкін [83, с. 16] визначає як перший феміністичний проект в історії філософської думки.

Основним об'єктом критики М. Уоллстонкрафт постає теза про надмірну жіночу чуттєвість, що визначає владу жінки над чоловіком. Вона зазначає, що «чуттєва» влада жінки не може бути усвідомлена як альтернатива щодо авторитарної влади чоловіка і веде до деградації як жінок, що нею користуються, так і суспільства загалом. Причиною недосконалого стану

жіночої суб'єктивності варто вважати не недоліки жіночого мислення, а відсутність повноцінної освіти для жінок. І тільки доступ до більш високих форм процесів судження може звільнити жінок від звичного їм примітивного мислення і реалізувати раціональну автономію. Освіта необхідна як для підвищення гідності та самоповаги жінок, так і для їх суспільного звільнення та саморозвитку як повноцінних громадян суспільства.

Ідеї М. Уоллстонкрафт стали поштовхом для формування егалітарних гендерних підходів, представники яких стверджували, що чоловіки і жінки, як представники соціальних груп, швидше схожі, ніж різні, а існуюча у суспільстві гендерна диференціація є не біологічно обумовленою, а соціально побудованою. Відповідно, жодна людина якої би вона статі не була не має права домінувати над іншою людиною, а відносини між різними статями повинні базуватися на основі рівності прав і можливостей для кожної з них.

У німецькій філософії Нового часу питання співвідношення статей відображені, переважно, у морально-етичних теоріях. Так, І. Кант наголошує, що людина як суспільна істота має бути моральною, і, відповідно, керуватися ідеєю волі, що регулюється вимогою категоричного морального імперативу, змушуючи іншого сприймати як мету суспільної моральної взаємодії, а не засіб для її досягнення. Любов за І. Кантом – це метаморфоза статевого інстинкту, облагороджена людською уявою. Філософ позбавив виборчих прав дітей, жінок і слуг, оскільки вони, на його думку, не самостійні [38, с. 17]. Згідно його уявлень мета жіночого існування виключно у тому, щоб бути при чоловікові для здійснення природної мети – народження потомства. У І.Г. Фіхте, за О. Власовою [37], проблеми сімейно-шлюбних відносин і специфіки статевої поведінки розглядаються з позицій філософії «подвійного стандарту». У шлюбі реалізується статевий інстинкт. Оскільки основою шлюбних відносин є природний потяг, то примус не може сприйматися як доречне вирішення проблеми сімейного договору, і на державу повинен покладатися обов'язок стежити за справедливістю і добровільністю рішень двох сторін при вступі в шлюбний союз. А Г. Гегель [49] розкриває проблему між статевих шлюбно-

сімейних відносин в економічному контексті, підкреслюючи, що наявність спільної власності постає основою збереження сімейних відносин у суспільстві.

Найважливішою рисою німецького романтизму стає «культ любові». Німецькі романтики (Шлегель, Новаліс, Шеллінг, Шлейермахер) розглядаючи жінку насамперед як об'єкт для поклоніння, наполягають на її рівному з чоловіком праві на насолоду, хоча й переконані, що раціональне освоєння світу – це характерна риса маскулітного в культурі, на протизагу ірраціональності жінки, заснованій на її природній чутливості. Означені ідейні позиції в подальшому стають основою для поширення ідей рівності, вільної любові й жіночого саморозвитку. Аргументовану позицію щодо несправедливості законодавства у ставленні до жінок представив Дж.С. Мілль, показавши у праці «Пригнічення жінок», що економічне, фізичне і моральне насильство над жінками призводить, передусім, до саморуйнування чоловічої статі.

Наслідком протиріч, породжених неоднозначністю уявлень щодо суспільної гендерної ідеології став фемінізм – «соціально-політичний, культурний та інтелектуальний рух, направлений на досягнення рівних прав жінок, на встановлення нового порядку, при якому стандарти і система цінностей не визначалась би за чоловічими стандартами» [79, с. 617], що зародився наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ століття. Поступово фемінізм трансформувалася з боротьби за рівні соціальні права чоловіків і жінок у боротьбу за стирання кордонів статево-рольової поведінки.

Варто зазначити, що феміністична епістемологія передбачає наявність різних підходів до трактування сутності фемінізму. Так виникає фемінізм ліберальний, радикальний, фемінізм як вияв патріархату або подолання відмінностей у становищі статей поставив під сумнів традиційне становище жінки. Та все ж підхід до цього залишився маскулітним, оскільки розглядав становище статей з позицій усталеної пануючої чоловічої культури, чоловічих вимірів і парадигм бачення, підходів до оцінок жінки та її свідомості.

Ліберальний (поміркований) фемінізм перебуває біля джерел виникнення фемінізму взагалі. Його основні ідеї вже були сформульовані у ХVІІІ столітті.

Пов'язаний із поширенням лібералізму в західному суспільстві, цей напрям фемінізму вимагає забезпечення жінкам однакових з чоловіками прав та умов особистісного зростання у царині освіти та громадських прав. Течія має реформістський характер і спрямована переважно на пошук шляхів поліпшення становища жінок у межах існуючих соціально-економічних структур.

Як зазначає І. Бондаревська [28, с. 40-42], протягом більш як двохсот років існування течії ліберального фемінізму її акценти і понятійний апарат значно змінювалися. Якщо у XIX столітті ідея здобуття рівних прав із чоловіками в публічній сфері залишається чинною, то у XX столітті вона постає як «містика». Жінка не може органічно і без шкоди для себе поєднувати обов'язки дружини й матері з кар'єрою у суспільному і громадському житті. Виявилось, що добрі наміри статевої рівності поклали на плечі жінки непосильний тягар, адже статева рівність як рівність суспільних можливостей – не утопія і самоомана жінок, оскільки існують очевидні початкова, біологічна і функціональна нерівності статей. Більше того, з'ясувалося, що значна частина жінок не прагне ніяких змін і тому надання загального характеру «жіночому питанню» (його генералізація) є помилковим і прирікає фемінізм на поразку. Не «рівність», а «відмінність» стає головним поняттям феміністичної теорії.

Марксистський і соціалістичний фемінізм мають багато спільного, але є й суттєві відмінності, які не дають можливості їх ототожнювати. Так, марксистський фемінізм утверджує ідею про те, що саме соціальна структура суспільства – наявність класів – зумовлює статус і функції жінки [162, с. 30]. Щоб зрозуміти, чому жінка зазнає гноблення за своїм характером відмінного від гноблення, що його зазнає чоловік, необхідно проаналізувати зв'язок між становищем жінки у виробництві та жіночою самосвідомістю. У праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави», Ф. Енгельс [80] робить висновки про те, що підпорядкування жінки пов'язано з виникненням приватної власності й класового суспільства, а ліквідація приватної власності покладе кінець гнобленню за статевою ознакою.

Поняття «жіноча натура» і «чоловіча натура» безперечно формуються специфічною діяльністю. Тому марксистську феміністичну стратегію можна сформулювати так: визначення впливу і дії соціостатевих відносин скрізь, де їх можна виокремити і пов'язати із процесом виробництва й відтворення у широкому розумінні слова, відповідно до того, як цей процес тлумачиться в історичному матеріалізмі. Тільки зміни у способі суспільного виробництва і привласнення приведуть до змін становища жінки в суспільстві [27, с. 866-867].

У аналізі марксистської концепції К. Карпенко [113, с. 17] акцентує увагу на сутності праці, що виконується представниками різних статей, адже гендер, маючи політико-економічні виміри, з одного боку, структурує фундаментальний поділ між оплачуваною «продуктивною» працею і неоплачуваною «репродуктивною» і домашньою працею, визначаючи жінок відповідальними за останню. Результатом є політико-економічна структура, що формує гендерно-специфічні модуси експлуатації, маргіналізації й депривації, що закріплюються в культурних оцінках.

Соціалістичний фемінізм виходить з того, що гноблення жінок у суспільстві однаковою мірою залежить як від класової структури, так і від статевої опозиції. Спільним для них є визнання великої ролі соціально-класової структури в розумінні і розв'язанні «жіночого питання». Долаючи обмеженість традиційного марксистського, а також, з іншого боку, радикального і психоаналітичного фемінізму, соціалістичні феміністки створюють два різних підходи до аналізу «жіночої проблеми»: теорію дуальних систем і теорію уніфікуючих систем. Перша стверджує, що патріархат і капіталізм представляють різні форми соціальних відносин і різні напрямки інтересів, які разом, але в різний спосіб, здійснюють гноблення жінок. Тому в інтересах жінок проаналізувати патріархат і капіталізм як окремі феномени і потім розкрити їх діалектичний взаємозв'язок. Друга теоретична система – уніфікуюча – намагається аналізувати капіталізм і патріархат разом, розглядаючи їх як одну структуру. Капіталізм не може бути відділений від патріархату, як розум від тіла. Все розмаїття форм гноблення жінок пропонується проаналізувати крізь

одну призму і, можливо, врешті поєднати різні феміністичні стратегії. У межах цих двох напрямів виробляються образи, які мають великий символічний сенс і силу для фемінізму. Це – образ влади всесильної Матері, образ первинності жіночої творчої енергії тощо, що в подальшому дає поштовх для виникнення екофемінізму.

В аспекті дослідження гендерної специфіки владних відносин певним чином цікавою може бути позиція представниць радикального фемінізму, які акцентують увагу на уславленні жіночої (сексуальної) сили і закликають до її активного використання. Психоаналітичний фемінізм, що базувався на дослідженнях З. Фрейда [264], на початку свого зародження відштовхувався від тези, що біологія – це доля, і визнавав жінок неповноцінними за самою суттю їхнього психічного життя. Заслуга Фрейда, на думку феміністських дослідників, полягає в тому, що замість абстрактного суб'єкта класичної філософії він досліджує специфіку гендерних відносин, вміщених в конкретну психологічну реальність – реальність сім'ї. Водночас, місце жінки в сім'ї розглядалося Фрейдом як залежне і вторинне, за що він і піддався пізніше феміністській критиці.

З другого боку, правомірно стверджувати, що саме Фрейд ввів в сучасну культуру феномен жіночого як один з центральних феноменів, який традиційно був зміщений на її периферію. Жіноче у Фрейда асоціюється з несвідомим [234], при цьому основна заслуга Фрейда полягає в тому, що свою структуру він позначив як гетерогенну, множинну і переривисту, співвідношення образів і структурних компонентів якої позбавлено послідовності, але саме ці якості несвідомого дозволяють наблизитися до розуміння феномену жіночого в культурі.

Сучасні послідовники З. Фрейда переконані, що жіноча ідентичність формується не через усвідомлення будови тіла й специфічне витіснення бажань, а є продуктом соціального досвіду і культури. Жінка усвідомлює свою дефектність не в результаті біологічної даності, а внаслідок патріархальних очікувань стосовно неї в суспільстві. Предметом цих очікувань, зазвичай, є чоловіче домінування, саме тому рисами жіночності стають пасивність,

вторинність, мазохізм. Послідовники З. Фрейда відійшли від його біологізаторського детермінізму у розумінні психології статей. Зокрема, розглядаючи проблему гендерної суспільної нерівності, А. Адлер стверджує, що в боротьбі за верховенство в суспільстві жінка зазнає поразки, скільки всі соціальні інститути, традиції, закони, мораль орієнтовані на домінуюче становище чоловіка. Х. Хорні дотримувалася позиції про те, що прагнення сучасних жінок отримати «чоловічу» владу та суспільне становище у культурному плані визначається тим, що влада в суспільстві й контроль над життям його членів перебуває в чоловічих руках. У екзистенціальних ідеях С. К'єркегора, прослідковується ідея про те, що жінка являє собою іманентність, у той час як чоловік – трансцендентальність; жінка постає залежною від природи, а чоловік може стати володарем природи. Відповідно, екзистенціальними суб'єктами зможуть стати лише чоловіки.

Особливе значення для подолання патріархальної традиції і розробки філософського осмислення феміністичних концептів має філософія Ф. Ніцше, який розробив логічні підстави для введення феномену жіночого у філософський та культурний дискурс та дав осмислення теорії жіночої суб'єктивності. Ніцше [181, с. 689-690] розглядає жіноче як феномен, щодо якого функції панування принципово неможливі, адже жінка виключена з дискурсу західної метафізики.

Гендерна теорія, як новий напрям міждисциплінарних досліджень, що спрямований на подолання усталених патріархальних підходів до міжстатевих культурних репрезентацій, що зумовлена кризою методологічної парадигми суспільних наук, лібералізацію моралі міжстатевих стосунків, в подальшому сприяла жіночій емансипації та уможливила відповідні світоглядні трансформації. Варто зазначити, що гендерна філософія не тільки обґрунтовує реальність різноманітних типів дискурсивності в сучасній культурі, але й підтверджує можливість концептуальної легітимації їх соціальної репрезентації.

Н. Гапон, досліджуючи філософський дискурс пізнього модерну, зазначає, що актуалізація проблеми соціокультурної природи статі у 60-80 рр. минулого

століття була зумовлена загальним дискурсом проб лематизації, властивим філософським розвідкам того часу. Згідно дослідження автора проблематизація гендеру розгорталася у межах двох альтернативних філософських проектів і була відмінною за своєю соціокультурною динамікою:

1. Ідеї німецьких філософів (Ніцше, Гайдеггера, Адорно, Горкгеймера), що мали направленість на заперечення авторитарності форм просвітницького знання виявились важливими і склали підґрунтя досліджень мислителів філософсько-постмодерністського напрямку (Фуко, Ліотар, Дельоз, Дерріда).

2. Теоретичними витокami проблематизації гендеру американськими дослідниками стають : філософія Франкфуртської школи, філософія прагматизму (Пірс, Д'юї), структурна антропологія (Леві-Строс), філософія екзистенціалістського спрямування (де Бовуар) та ідеї пізньомодерністського проекту філософії (Вельш, Габермас, Гіденс тощо) [46, с. 12].

Екзистенціальний тип феміністичної думки пов'язують із розвідками вищезгаданої Симони де Бовуар, яка адаптувала основні ідеї екзистенціалізму до жіночого питання. На її думку, жінка в західному суспільстві завжди є «другою статтю», чимось таким, що відхиляється від норми, є другорядним [25]. Приниження жінок, яке існує в суспільстві, відрізняється від інших видів соціальної дискримінації. На відміну від гноблення, якого зазнають раси й класи, гноблення жінок ніколи не помічалось і не фіксувалось в історії, проте жінки завжди були підпорядковані чоловікам. Важливо також, що жінки засвоїли собі чоловічий погляд на стан речей і самі схильні визнавати за чоловіками вищу сутність порівняно із несуттєвістю жіночого буття. Гноблення жінок у суспільстві здійснюється переважно не напряму, а шляхом творення міфів (чоловічих міфів) про жінку. Ці міфи наділяють її тим, чого бракує чоловікові, а також змальовують її як вічно змінювану, несталу, хаотичну природу. Жінці зазвичай навіюється прагнення забувати себе, нехтувати своїми інтересами, в результаті вона стає іграшкою чоловіка. Таким чином, основна мета екзистенціального фемінізму – пробудити в жінці свідоме ставлення до себе, зробити себе предметом власної уваги і турботи [82, с. 50].

Подальший розвиток філософської концептуалізації жіночого представлено у філософії простструктуралізму та постмодернізму (Ж.-Ф. Ліотар, Т.Адорно, Ж.Лакан, Ж.Деррида, Ж.Делез, М.Фуко) та філософії фемінізму. Зокрема, Ж. Лакан доводить, що основний суспільний фактор ідентифікації чоловіків із владою, користністю і вигодами і, а жінок – із неповноцінністю і залежністю, – криється у лібідозності. Він поєднує отримання індивідом гендерної ідентичності із процесом його звільнення від едіпового комплексу і входження у „символічний порядок” мови, знаків і соціальних дій. На комунікаційному аспекті тендерного контексту владних відносин На зв’язку стереотипів з внутрішніми структурами мови акцентують увагу також і представники Франкфуртської школи – Т.Адорно та Ю. Габермас.

Як зазначає О.Власова [37, с. 13], радикальна реконструкція класичної метафізики поставила проблему гендерної рівності з периферії філософського мислення в один з його центрів. Час кінця „grand narratives” став часом формування нових гендер-технологій, які спочатку дестабілізували, а сьогодні активно деконструюють есенціальність. Поряд із новим інтересом до сексуальних розходжень, викликаним дослідженнями Ж. Лакана, у роботах Л. Іригаре, Ю. Кристєвої, Н. Чодоров та ін. феміністська думка переорієнтувала своє етичне мислення на принципи материнського мислення (С. Раддик), на етику турботи і відходу (К. Джилліган).

Ідея емансипації отримує свій подальший розвиток в теорії комунікації Ю. Габермаса , в якій головна увага акцентується на ролі дискурсу у вирішенні емансипаційних проблем та актуалізації важливості розвитку філософії як плюралістичного дискурсу. Це, на думку Н. Гапон [46, с. 13], означало, що на зміну емпіризму прийшов концептуалізм (80-і рр.), який характеризувався появою проблеми статевої відмінностей. Об’єктами критики теоретиків статі продовжують бути наука як культурно-світоглядний ідеал, її епістемічні цінності (раціональність, істина, нейтральність), універсальність методів, загально-значимість результатів тощо. В цей період дослідники намагаються створити універсалізуючу концепцію, яка б могла претендувати на наукове визнання. Криза

концептуалістського етапу несподівано розв'язалася зміщенням гендерних досліджень з філософського дискурсивного поля до соціально-антропологічного.

Глобальне значення для усвідомлення соціальної природи гендерних відносин мають дослідження Т. Парсонса. Відповідно до цього підходу, жінка виконує експресивну роль в соціальній системі, чоловік – інструментальну. Експресивна роль означає здійснення турботи, емоційної підтримки, формування психологічного балансу сім'ї. Ця роль є монополією домашньої господині, відноситься до сфери відповідальності жінки. Інструментальна роль чоловіка полягає в регуляції відносин між сім'єю і іншими соціальними системами, це роль здобувача і захисника. Типи рольової поведінки визначаються соціальним становищем, а рольові стереотипи засвоюються в процесі соціалізації і реалізації системи ролевих очікувань [95, с. 150].

Т. Парсонс провів чітку відмінність між соціальним і культурним пластами. Виробництво і соціальні відносини виконують у суспільстві чоловічу функцію: вони дестабілізують, руйнують стереотипи, рухають суспільство вперед. Культура, на думку Т. Парсонса, виконує жіночу функцію, забезпечуючи трансляцію, спадкоємство, стабільність, консервацію суспільних відносин.

В останній третині ХХ століття, зумовленій демократизацією суспільних відносин, виникає постмодерний фемінізм, який робить акцент на тому, що жінка потребує звільнення насамперед у когнітивно-комунікативній сфері. Варто зазначити, що в епоху постмодернізму західна цивілізація під загрозою самознищення відмовляється від статусу єдиної законної представниці світової цивілізації. «Виступаючи різноманітною духовною тенденцією у багатьох течіях філософії, соціології та інших сфер культури Заходу, постмодернізм утверджує себе не як послідовник модернізму, а як емансипатор свідомості цивілізації «ідеалів-ідолів» минулої епохи, які гальмували, обмежували багатовіковий процес самореалізації особистості. Загалом, постмодернізм – це виклик модерністському проекту саморефлексивності, критичної раціональності та свободи. Існуюча в ньому концепція Ratio «... неодмінно приводить до

апології тотального контролю над цивілізацією і є складовою частиною феномена панування, що немає ніяких перешкод ні в поневоленні людини, ні в цинічному догоджанні правителям цього світу» [264, с. 30].

Особливе значення для гендерної теорії має той факт, що теоретики постмодернізму перевели розмову про людське буття на принципово інший рівень, означаючи, що система філософських категорій «природа», «суспільство», «людина» виявляється занадто загальною, у зв'язку з чим буття реального індивіда ними не визначається, вислизає. Саме з цієї причини один з основоположників постмодернізму, М. Фуко, говорив про «смерть суб'єкта», мислимого в універсальній формі [236]. При цьому в даному напрямі суб'єкт якщо і мислиться, то лише як «створений» за допомогою різних технологій та нормативних дисциплін. Відповідно, змінюється масштаб розгляду суб'єкта, який переміщається на мікрорівень, у зв'язку з чим до числа значимих понять входять поняття «мова», «влада», «бажання» і «тіло». Сучасна філософія гендеру, услід за постмодерністськими теоретиками активно включилася в процес реабілітації поняття «тіло», намагається з'ясувати роль тілесності у виробництві системи знання. Класичний суб'єкт поступається місцем тілесному, розробка якого здійснюється в концепціях «психічної тілесності», «соціального тіла», тіла як місця реалізації розмаїття соціальних, політичних, культурних аспектів, тіла як засобу реалізації влади. Взаємодія тіла і влади стає найважливішою темою постмодерністської філософії. М. Фуко одним з перших зумів підкреслити той факт, що саме тіло виявляється базовим полем боротьби за домінування різних владних структур, різноманітних соціальних і духовних сил. На основі принципу тілесності М. Фуко були виділено два історичні типи конструювання суб'єкта і відповідні їм два типи влади. До першого з них він відніс пряму фізичну дію на тіло, до другого – опосередкована символічна дія на нього. Ці два типи мають як об'єкт для маніпулювання «фізичне і «психічне» тіло».

Психічна складова описується перевагами і бажаннями, що виходять за межі свідомості, що відносяться до сфери несвідомого. Контроль за «психічним

тілом» носить більш витончений характер, оскільки саме на цьому рівні людина перестає належати собі; за допомогою механізмів бажання влада створює суб'єкта, нав'язуючи йому/їй кимось визначені бажання, що, зазвичай, досить некритично привласнені індивідом. «Виробляється» така форма реалізації суб'єктивності, як «людина бажуюча» або об'єкт підкорення. Влада проникає на мікрорівень, повністю визначаючи буття індивіда, якого більше не існує, є тільки привласнення норм і орієнтирів, що вимагають своєї реалізації. Суб'єкт з власною волею і розумом перестає існувати. Сутнісної єдності суб'єкта в часі і просторі більше не існує. «Я» стає фундаментально розколеним між свідомістю і несвідомим. Суб'єктність починає мислитися з позицій її соціальної і культурної фрагментованості, а ідентичність починають розуміти як існуючу на безлічі рівнів – рівнів символічного, реального і уявного [127, с. 14-21].

Таким чином, здійснюючи наліз механізмів суб'єктивації як владних практик виробництва суб'єктності М. Фуко зробив особливий вплив на феміністську соціальну філософію і гендерну теорію. Ідеї постмодернізму багато в чому визначили розуміння гендерного маркування суб'єктності не як незмінних біологічних форм, а у вигляді соціально сконструйованих, проведених певними типами владних стратегій.

Філософські твори М. Фуко, Ж. Дерріди, Ж. Дельоза сформували те проблематологічне поле, яке поволі витісняло на периферію актуальність пізньомодерністської проблеми асиметрії статей. Розвиток постмодерністської епістемології з 80-х рр. ХХ ст. спонукав до трансформації розуміння цієї проблеми. В новому дискурсивному контексті вона оконтуриться як проблема відмінностей статей у їх позитивному значенні, оформиться нова постмодерністська концепція гендеру, визначаться інші принципи та методи досліджень [46, с. 14].

Як зазначає В. Семенова [208, с. 139-145], сучасна феміністська та гендерна філософія намагаються визначити ті форми владних відносин, які визначають сутність індивіда, встановлюючи межі його можливого досвіду. Її представники зазначають, що стать – це не нейтральна категорія, а одна з основних детермінант суб'єктності, що виступає у вигляді координат її

ідентичності. При цьому ключову роль у конструюванні суб'єктності відіграє мова. Відповідно до позиції М. Фуко, дискурси, як практики мовної поведінки індивіда, закладають ціннісні орієнтири, тобто, не мовні практики конструюються суб'єктом, а вони самі створюють об'єкти мови, творять людей, що стають частиною владних дискурсів з їх культурними цінностями. Мова перетворюється із зовнішнього інструмента у засіб формування суб'єктності, починає визначати сутнісний зміст суб'єкта.

Сучасні теорії пізнання, їх концепції раціональності прокладають шлях до більш реалістичного розуміння, дослідження людського існування, його форм і продуктів. Характерною ознакою сучасної соціально-філософської думки є звернення до лінгвістичної проблематики. На думку Н. Гапон [46, с. 15], увага до мови та епохальних філософських текстів, які перепрочитуються та інтерпретуються несе емансипаційний потенціал, оскільки створює умови для становлення творчих форм інтелектуального, духовного самовияву людини. Наративістська філософія Ліотара, ексмодернізм Фуко, психоаналіз Лакана та деконструкція Дерріда стають теоретичними основами для низки досліджень з проблематизацій гендеру, що пов'язані з питаннями статевих відмінностей (Л. Ірігарей, Г. Сіксу), досимволічних структур суб'єктивності (Ю. Крістева), постколоніальної суб'єктивності (Б. Гукс, Г. Співак), чоловічої (маскулінної) суб'єктивності (К. Кілмартін, М. Кіммель), маргіналістської та номадичної суб'єктивності, що утворені соціальними умовами глобалізаційного характеру (Дж. Батлер, Р. Брайдотті) тощо.

Мова опосередковано, специфічно пов'язана з дійсністю і тому з'ясування, в якому сенсі вона є головним знаряддям і частиною людської реальності є важливим у морально-філософському, теоретичному відношенні, і, в той же час, має морально-гуманістичний аспекти, допомагаючи вільному волевиявленню та слово виявленню індивіда. Мова постає не тільки засобом комунікації індивідів, але й стратегією органічної «включеності» суб'єкта у систему сучасної йому культури, вона виступає запорукою його самовиявлення та само ідентифікації.

Ставлення жінок до світу формується під тиском маскулінних категорій, понять та засадничих ідей. Жінка мовчить у культурі не тільки тому, що їй не дають публічно висловитися. Вона мовчить тому, що вся сфера висловлювань організована за чужим, ворожим їй принципом. Тому, коли жінка починає публічно виступати, вона вже говорить не своїм голосом, інтегруючись в існуючий символічний простір. В комунікативному аспекті постмодерний фемінізм заслуговує особливої уваги, тому що акцентує увагу на формуванні особливого «жіночого» стилю мови. В традиційному фемінізмі жінки бачили себе й описували з чоловічого погляду, користуючись чоловічими поняттями й цінностями. Жінки, натомість, мають виробити свою мову, свій погляд на речі, розкріпачити свої бажання. Головна мета – вивільнити жіночий дискурс у його автентичності і своєрідності, з його незвичайними інтонаціями, акцентами, розривами. Чоловічий дискурс побудований на бінарних опозиціях, де визначальним постає протиставлення «чоловік – жінка». Відповідно до нього вибудовуються і поляризуються інші поняття. Більше того, вони поляризуються несиметрично, оскільки другий член вихідної опозиції – жінка – кваліфікується як тип, що відхиляється від норми, як маргінальний тип.

Ю. Крістева [131, с. 25-30] зосереджує особливу увагу на структурних опозиціях – дуалізмах, які у психоаналітичному контексті виражаються як стосунок між суб'єктом та іншим, і вслід за Левінасом, Фуко і Дельозом констатує постмодерністську проблему гомогенного-гетерогенного, а філософ і лінгвіст Л. Ірігарей переважної уваги у створенні і увіковічванні гендерних відмінностей надає ролі мови.

Водночас, варто зазначити, що гендерні дослідження як новий тип дискурсу в культурі успадковують основні теоретичні проблеми і суперечності феміністського дискурсу. Основна теоретична проблема сучасної феміністської теорії парадоксальним чином пов'язана з її ж основною теоретичною передумовою – а саме, спробою логічного обґрунтування і репрезентації іншого в мисленні і культурі. Парадокс полягає в тому, що інше як дискурсивна категорія структурно визначається тільки залежно від своєї бінарної опозиції

тотожності, а спроба репрезентації іншого в мисленні з неминучістю здійснюється через використання традиційної логіки і понятійного апарату.

Особливості жіночого мислення в цьому напрямі пов'язують з образом стрімкого потоку, який безупинно несе свої води, то розливаючись, то занурюючись у глибини й водоверті. Це не тільки стиль мислення і письма, це новий образ культури. Тому стратегічною метою постмодерного фемінізму є докорінне перетворення світового порядку, в якому ми живемо: відмовитись від бінарних опозицій у мисленні (і житті), скасувати владний дискурс культури, дати простір відмінностям, досягти єдності у відмінності. Таким чином, «постмодерний фемінізм здійснив глибоку критику культури, проблематизував усі сфери особистісної ідентифікації і прояву життя» [28, с. 43].

Цікавими в цьому відношенні є погляди Дж. Батлер, яка у книзі «Гендерна тривога: фемінізм і руйнування індивідуальності» [271] відмічає, що мова не є зовнішнім засобом чи інструментом, у який я вливаю себе і з якого я збираю відображення самої себе; власне, мова формує суб'єктивність, а не навпаки. Аналізуючи ідеї Д. Батлер, Н. Гапон підкреслює, що за визначеної концепції гендер це результат повторення гетеростатевих норм, що нав'язуються владною ідеологією, яка має певну користь від жорсткої маскулінізації та фемінізації суспільства. «Тілесність гендеру осмислюється як дериват регулятивних функцій дискурсивного режиму та означає редукцію тіла до соціальних функцій. Відтак у такій постановці проблеми Дж. Батлер зберігається опозиція до централізованого суб'єкта (влада, держава) будь-якої множини „інших” (маргіналістських суб'єктів) у їх боротьбі за якість життя. Однак, ця концепція не надавала жодного значення етнічним, національним, мовним аспектам» [46, с. 18].

Д. Коновалов, аналізуючи позицію Д. Батлер, зазначає, що «визнавши, що гендер як універсальний механізм жіночого пригнічування є патриархатною “надбудовою” над жіночою “біологічною” статтю, класичний фемінізм суттєво не залишив можливості для спекуляцій з приводу “національно-культурної”, етнічної і класової специфіки суб'єктивації як жінок, так і чоловіків» [125, с. 11]. Окрім того, можливо погодитись з позицією означеного автора щодо того,

що саме біологічна стать також є гендерним конструктом, адже саме визначення біологічної статі, передусім, апелює до її соціальних характеристик і залежить від режиму влади.

Заслуга концепції перформативної суб'єктивності Д. Батлер за І. Жеребкіною [82, с. 63]., полягає в тому, що вона, на відміну від класичного фемінізму, з одного боку, проблематизує способи жіночої суб'єктивації в культурі і порівнює жіноче інше з будь-ким «іншим» в ній, проблематизуючи тим самим традиційний дискурс розділення на «тотожне» і «інше» (яким користується не тільки феміністський, але і інші типи опозиційних дискурсів сучасності); з іншого – задає новий, вписаний в глобальні дискурси «виключення» рівень логічного пошуку жіночих дискурсивних репрезентацій. Саме в цьому контексті вона не відмовляється від політичного аргументу фемінізму по подоланню різних форм дискримінації в суспільстві, а навпаки, розширює його дію на приховані форми символічної, логічної, дискурсивної репресії в культурі»

Таким чином, даний етап постмодернізму характеризується вирішенням епістемологічної проблеми, згладження впливу тоталізуючого феміністського суб'єкта та утвердження впливу мультицентрованого суб'єкту знання та досвіду.

У гендерному аспекті влада, зазвичай, реалізується як спосіб самоствердження, утвердження себе за рахунок іншої статі. М. Хегай обґрунтовує таку владу як обмежену величину, нездатну розширюватися до нескінченності, а саме: збільшення влади у однієї особи призводить до її зменшення у іншої. Основою такої влади є санкціоновані погрози, насильство тощо. В гендерній теорії це називається надвладдою, тобто владою однієї особи над іншою за статевою ознакою. Виділяють наступні джерела такої влади: силу або здібності, контроль, гроші і класову приналежність, монополію на інформацію, знання і ідеї, відповідну посаду, а також образу і приниження [51].

У більшості досліджень [18, 72, 77] зазначається, що постать владної особистості формується під впливом з домінантних факторів: а) етнічної культури; б) індивідуальних характеристик (статі, віку, сексуальної

привабливості тощо) і в) ситуаційного фактора – лідерської ролі, характеру діяльності. Відповідно, основними правилами, що визначають поведінку особистості у суспільстві, постають соціальні норми. На думку Ш. Берн [20, с. 31], пояснення гендерних відмінностей статей необхідно шукати не в гормонах, а в соціальних нормах, що приписують нам різні типи інтересів і поведінки відповідно до належної біологічної статі.

Рольові відносини індивідів у суспільстві можуть бути наявними і зберігатися, якщо учасники взаємодії мають взаємно роздільні уявлення про поведінку один одного, тому, як зазначає І. Кон, «при дослідженні внутрішньо особистісних процесів поняття «роль» визначають як певний аспект, частину, сторону діяльності особистості, яку вона сприймає на підсвідомому рівні. Увагу тут акцентують, насамперед, на тому, як сам індивід сприймає, усвідомлює і оцінює ту чи іншу свою функцію, яке місце займає вона у його «образі Я», який особистісний сенс вона в нього вкладає» [123, с. 103].

Осмислення особистістю своєї соціально-рольової диференціації, зазвичай, здійснюється крізь призму «Я-концепції», найбільш суттєвими аспектами якої є образ «Я», самооцінка та його соціальна орієнтація. Як указує Р. Бернс, «до «образу Я» входять будь-які атрибутивні, рольові, статусні психологічні характеристики індивіда, опис його життєвих установок тощо. Крім того, значимість елементів самооцінки, і відповідно їх ієрархія можуть змінюватися залежно від контексту, життєвого досвіду індивіда чи просто під впливом моменту. Це спосіб охарактеризувати неповторність кожної особистості через поєднання різних її рис» [21, с. 336]. Тривале виконання певної ролі можна співвіднести з маскою, яка з часом стає самим обличчям, адже конкретна соціальна спільнота у ставленні до особистості має певні рольові сподівання - система уявлень про можливі варіанти її соціальної поведінки. Серед багатьох ролей Л. Орбан-Лембрик розрізняє соціальні ролі – «нормативно схвалений спосіб поведінки, очікуваний від кожного, хто займає певну позицію» [187, с. 153].

Соціальна роль є функцією різнорівневих явищ об'єктивного і суб'єктивного порядку, які знаходять віддзеркалення в рольовій поведінці особи. Об'єктивний аспект рольової поведінки задається виконавцю загальним способом або стандартом поведінки тієї або іншої соціальної ролі, виробленої у конкретному суспільстві. За визначенням Є. Юркової, суб'єктивна сторона ролі визначається особливостями особистості виконавця ролі; рольова поведінка при цьому індивідуальний зміст певної особи. Кожна людина привносить індивідуальну своєрідність у процес виконання тієї або іншої ролі [262, с. 296-297].

Суб'єктивні і об'єктивні сторони прояву соціальної ролі співвідносяться з соціологічним і соціально-психологічним підходами в її вивченні. Соціологічний підхід до соціальної ролі, зазвичай, має відношення до її безособової, змістовної і нормативної сторони, тобто до вигляду і змісту діяльності, до передбачуваного виконання певної соціальної функції, а також до норм поведінки, що пред'являється суспільством до виконання цієї функції. Цікавим в цьому аспекті є підхід американського соціолога П.Бергера та німецького соціолога Т. Лукмана [19], які трактують соціологічне знання в аспекті дослідження механізмів формування соціального досвіду та створення належного соціального порядку. Відповідно, гендер постає як щоденний світ взаємодії чоловічого та жіночого, який постійно відтворюється і в структурах свідомості. Таким чином, гендер постає як соціальний конструкт, підкреслює діяльний характер засвоєння досвіду: суб'єкт створює гендерні правила і відносини, а не тільки засвоює і відтворює їх. Він може як створити їх, так і зруйнувати. Сама ідея створення має на увазі можливість зміни соціальної структури: тобто, з одного боку, гендерні відносини є об'єктивними, тому що індивід їх сприймає як даність, але, з другого боку, вони є суб'єктивними як соціально конструйовані щоденно, щохвилини, тут і зараз.

Соціально-психологічний аспект соціальної ролі пов'язаний, передусім, з дослідженням суб'єктивних чинників соціальної ролі, тобто з розкриттям певних соціально-психологічних механізмів і закономірностей сприйняття і

виконання соціальних ролей. Особистість не може визначати себе безвідносно до своїх соціальних ролей; вона може зливатися, ідентифікуватися з ними, чи дистанціюватися від них, навіть протиставляти себе ним, але у усіх випадках при визначенні свого «я» вони слугують для особистості точкою відліку. І, що багатша структура життєдіяльності індивіда, що ширшою є коло його соціальних реалізацій, то більш складнішою і диференційованішою буде його самосвідомість.

Отже, важливим компонентом процесу соціалізації є статево рольова соціалізація, що включає процеси формування психологічної статі, психічних статевиx відмінностей і статево рольової диференціації. Диференціація діяльності, статусів, прав і обов'язків індивідів залежно від їх статевої приналежності відноситься до категорії «гендерних ролей». Гендерні ролі – «набір норм, що містять узагальнену інформацію про якості, властиві кожній зі статей. Гендерні ролі – соціальні чи нормативні, виражають певні соціальні очікування, що виявляються в поведінці» [21, с. 54-55]. Гендерна роль – це розмежування діяльності, прав і обов'язків та статусів індивідів в залежності від їх статевої належності; вона відноситься до розряду соціальних ролей, і виражає певні соціальні очікування. Гендерні ролі насамперед пов'язані з усвідомленням себе як представника певної статі і з нормативами поведінки, що найбільш характерна для неї.

Т. Хавлін вводить поняття «гендерного образу», яке визначає як «інтегральну сукупність архетипічних, стереотипних та соціально сконструйованих уявлень, що відображаються в масовій свідомості та оціночних судженнях суспільної думки» [238, с 14]. Структурують гендерний образ гендерні ролі та прив'язаний з ними "набір" суспільних очікувань, соціально-статусна позиція, стереотипні установки та "міфотворення" нарівні з особливостями візуальної репрезентації. І.С. Кон акцентує увагу на тому, що «гендерні ролі завжди пов'язані з певною нормативною системою, яку особистість засвоює у своїй свідомості та поведінці» [121, с. 765].

Отже, гендерні ролі потрібно розглядати як зовнішні для індивіда прояви відносин і моделей поведінки, які дозволяють іншим індивідам судити про його

належність до чоловічої або жіночої статі, тобто, це насамперед соціальний вимір гендерної ідентичності. Основними психологічними інструментами гендерної соціалізації виступають: ідентифікація, результати соціального досвіду і статевої типізації, усвідомлення статевої соціальної ролі, гендерні схеми.

Порушення усталених гендерних та соціальних ролей призводить до так званого рольового конфлікту, який на погляд Л. Пампухи визначається як ситуація, у якій індивід не має змоги виконувати вимоги ролей пов'язані із несумісними рольовими очікуваннями. «Такий конфлікт виникає, коли дві або більша кількість потреб, або ролей є несумісними» [192]. В той же час дослідниця зазначає, що виконання великої кількості різних ролей не обов'язково призводить до виникнення рольового конфлікту. Вона підкреслює, що важливою є не кількість ролей, виконуваних жінкою, а її ставлення до цих них, і вміння правильно розставити пріоритети.

Натомість на думку К.Карпенко [113, с. 25] жінки, як і чоловіки виходячи за межі стереотипно означеної ролі, створюють нові можливості для еволюції соціуму. За такого підходу кожне суспільство має свої неповторні умови для розвитку та виживання, які змушують і його і окремих індивідів до певного типу поведінки та розподілу соціальних ролей і функцій. Різноманітна життєво-екзистенційна наповнюваність гендерних ролей в їх онтологічній визначеності вказує, явно чи неявно, на просторово-часові межі історичних епох, стосовно яких гендерні ролі виступають об'єктивними формами.

Гендерні ролі слугують зовнішнім відображенням внутрішньої гендерної ідентичності особистості. Ідентичність – це та характеристика індивіда, без якої він не може існувати як свідома особистість. Загалом, ідентичність, – це «тотожність людини самій собі» [260, с. 11]; – це «збереження і підтримка особистістю власної цілісності, тотожності, нерозривності історії свого життя, а також стійкий образ «Я», усвідомленим у собі певних особистісних якостей, індивідуально-типологічних особливостей, рис характеру, способів поведінки, які визнаються своїми, достовірними» [134, с. 553].

Зазначимо, що проблема ідентичності особливо актуалізується в епоху постмодерну, коли нестабільний світ породжує нові ідеали і стилі поведінки. У суспільстві, яке так стрімко і динамічно змінюється, ідентичність стає нестабільною і вразливою. Значну увагу вивченню ідентичності приділяють сучасні й антропологі (Д. Келлнер), й філософи (Ч. Тейлор, У. Бек), соціологи (У. Бек, П. Бурд'є, Е. Гіденс). Стосовно гендерної ідентичності то це не що інше як усвідомлення особистості своєї належності до чоловічої або жіночої статі. Дане поняття позначає аспект самосвідомості, що характеризує ототожнення індивідом себе в якості представника певної статі, як носія конкретних статево специфічних ознак і особливостей поведінки, що співвідносяться з уявленнями про маскулінне або фемінне. Гендерна ідентичність разом з етнічною, віковою, професійною, національною ідентичністю є компонентом соціальної ідентичності особистості. Так, В. Новицька [184, с. 9] аналізуючи гендерну ідентичність зазначає, що вона є соціальною за походженням і найбільш стабільною серед інших форм ідентичності особистості.

В структурі гендерної ідентичності можна виділити наступні компоненти:

- когнітивний (пізнавальний) – усвідомлення приналежності до певної статі і опис себе з використанням категорій мужності/жіночності;
- афектний (оціночний) – оцінка психологічних рис і особливостей ролевої поведінки на основі їх співвідношення з еталонними моделями маскулінності/фемінності;
- конативний (поведінковий) – самопрезентація себе як представника гендерної групи, а також способи вирішення кризи ідентичності на основі виборів варіантів поведінки відповідно до особистісно значущої мети і цінностей [204, с. 248-249].

Досліджуючи проблеми гендерної ідентичності Т. Бендас [17, с. 238] виділяє 4 історичних етапи її розвитку. Перший етап (початок ХХ століття) пов'язаний з найвними житейськими уявленнями про те, якою має бути жінка. Другий, психоаналітичний (1920 - ті роки). В цей період гендерна ідентичність

асоціюється з фемінними якостями у жінок (залежністю, підпорядкуванням, низькою самооцінкою) і маскулініми у чоловіків (впевненістю в собі і прагненням до влади) та підкреслюється роль чоловіків у формуванні здорової ідентичності обох статей. Третій етап (70-80 - ті роки 20 століття) характеризується використанням ідеї андрогінії для пояснення різних варіантів гендерної ідентичності. Четвертий етап (початок XXI ст.) пов'язаний із певними розчаруваннями (окремих науковців) в ідеї андрогінії і перевагами маскуліних характеристик як таких, що забезпечують успіх та психологічне благополуччя індивіда. З позиції Л. Ожигової [185, с. 257-258], гендерна ідентичність є результатом складного процесу узгодження всіх чинників, що протікає в суб'єктивному, внутрішньому психологічному світі індивіда. В ньому людина вирішує задачу ухвалення або вироблення способів соціокультурної презентації своїх індивідних / біологічних якостей в тій манері і формі, яка відповідає її власним особливостям і уподобанням.

Проте, з нашої точки зору, найбільш цікавими є погляди К.Г. Юнга [261], в аналітичній психології якого жіночність і мужність розглядаються як сукупність якостей, притаманних і чоловікам і жінкам. Причому у К.Г. Юнга і чоловік і жінка можуть мати спільні риси. Чоловічі риси в жінці він називає Анімусом, а жіночі в чоловікові – Анімою. Відповідно, основною ідеєю аналітичної психології виступає процес індивідуалізації пов'язаний з розширенням свідомої частини індивіда і збільшенням здатності до рефлексії своєї самості. Він на думку П. Горностай [57, с. 8-9], обов'язково передбачає замирення людини з прихованими сторонами власної психологічної сутності, а також узгодження чоловіка з власними ремінними, а жінки з маскулініми елементами. Так ці процеси не завжди очевидні. Чоловік, ідентифікуючись з маскуліністю, мусить приховувати притаманну йому фемінність, відповідно йому нелегко примиритися зі своєю Анімою. Так і жінці важко змиритися із своїм Анімусом, внаслідок чого вона не завжди перебуває в гармонії з власною природною маскуліністю і примусово витісняє її з себе.

Розглядаючи ж процеси гендерної ідентичності в комунікативному виразі ми пристаємо до позиції С.Балінченко [10, с. 12], де формування ідентичності інтегрованих спільнот відбувається поступово, у залежності від внутрішніх інтеграційних процесів. Первинна ідентичність інтегрованого утворення як соціетального цілого спирається на видалення із сфери чужорідного специфічних соціокультурних кодів, що є нерелевантними для спільноти в цілому, з метою формування спільної кодової системи, ідентифікація членів об'єднання з якою є органічною; вторинна ідентичність інтегрованого утворення відзначається актуалізацією міфем єдності інформації, простору та часу, що формують перспективу участі у інформаційному обміні на засадах відповідальності за наслідки застосованого до інших акторів комунікації впливу.

Отже, варто зазначити, що гендерна ідентичність формується під впливом культури і постає як результат складного процесу індивідуальної діяльності і самовиховання самої людини. У її формуванні комплексно взаємодіють природно і генетично сформовані особливості сексуального потенціалу людини та соціальне оточення особистості, що репрезентує її у історичному часі суспільної свідомості та створює умови для наслідування соціальних образів та ідеалів.

Із соціального напрямку аналізу проблеми гендерної соціально-рольової диференціації особистості найбільш актуальними є ступінь її соціальної активності, духовний рівень, здатність комунікативного впливу на соціальні процеси. Згідно з К. Хорні, людина як і будь-яка інша жива істота, за сприятливих умов, сама здатна розвинути властиві їй здібності, що дають відчуття внутрішньої безпеки та свободи та дозволяють мати власні думки і почуття. При цьому вона «потребує доброї волі інших не тільки тому, що їй багато у чому потрібна допомога, але й тому, що інші повинні вести її життєвим шляхом і формувати закінчену особистість. Людина потребує здорових зіткнень із бажанням та волею інших людей. Відповідно, якщо вона росте разом з іншими, у любові та зіткненнях, вона виростає відповідно до її реального власного Я» [244, с. 423].

На перетині індивідуальних і стереотипних уявлень індивіда про власну біологічну приналежність, її соціальної і психологічної інтерпретації і виникають внутрішні суперечності, які можуть утрудняти або, навпаки, сприяти реалізації особистості. Долаючи або утверджуючи себе в традиційній (стереотипній) або нестереотипній (індивідуальній) поведінці, індивід прагне так організувати діяльність і буття, щоб затвердити свою ідентичність і досягти автентичності.

Виконання індивідом своєї гендерної ролі, значною мірою, може бути зумовлене його гендерними упередженнями – соціальними установками з негативним чи спотвореним змістом щодо представників іншої статі. Упередження – це соціальна установка із спотвореним змістом її когнітивного компоненту, внаслідок застосування якого індивід сприймає деякі соціальні об'єкти в неадекватному вигляді. З когнітивним компонентом упередження часто споріднений сильний афектний, тобто емоційно насичений компонент. В результаті упередження зумовлює не тільки спотворене сприйняття соціальних об'єктів, але і неадекватні дії по відношенню до них. В цьому сенсі ми підтримуємо погляди І. Клециної [116, с. 324-325] щодо основних компонент структури гендерних упереджень: когнітивний – безпідставно упереджені думки про чоловіків або жінок взагалі, про здатність жінок або чоловіків бути успішними в деяких сферах професійної діяльності; афектний – неприйняття, приниження, недооцінка, відчуття зневаги до представників іншої статі; поведінковий – негативна поведінка, дискримінаційні дії, направлені на членів соціальної групи через членство в ній (наприклад, образи, сексуальні домагання, прояви насильства тощо). Міжособовий рівень комунікативного контексту гендерних упереджень знаходить своє втілення у вербальному та невербальному вираженнях (невербальний – жести домінування, осуду, зневаги; вербальний – анекдоти та іронічні зауваження сексистського спрямування).

Розмаїття підходів до проблем гендеру в світовій гуманітарній думці, а також використання гендерного підходу як способу соціального пізнання дає розуміння соціально-культурної реальності, історичного процесу її створення.

Творення гендерної культури потребує врахування її елементів як усталених, так і мінливих. Водночас, Україна як держава, четверту частину населення якої становлять національні меншини, має відповідне гендерне розмаїття, адже розуміння жіночності й мужності є різним у різних етнічних, релігійних груп, поколінь. Протягом життя в процесі гендерної соціалізації особистість засвоює культурні зразки, включається в соціальні механізми і формує їх відповідно до розуміння свого призначення.

У соціальному контексті гендерна демократія є умовою реального визнання універсальності прав людини. Стаття 2 «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» [172] вимагає, щоб кожна держава «поважала і забезпечувала усім особам на своїй території надані права, без будь-яких відмінностей на основі расової належності, кольору шкіри, статі, мови, релігійних, політичних та інших поглядів, національного або соціального походження, майнового або іншого статусу». Аналогічні положення містяться в «Пакті про економічні, соціальні й культурні права» [173] та інших міжнародних документах. Кожна держава, що підписала ці нормативні акти, має забезпечити своїм громадянам всі права і свободи зазначені в них. Це потребує сприятливого інституціонального середовища, для волевиявлення та життєдіяльності індивідів незалежно від статі, на засадах демократії й паритетності. Права жінки мають не лише де-юре визнаватися рівними з чоловічими, а й фактично відповідати принципам паритетності в реальному житті. Тільки в такому випадку на думку авторського колективу під керівництвом Т. Мельника «універсальність прав людини набуває смислу того, що вони застосовуються до кожної людини» [53].

Щодо ролі соціальної держави у забезпеченні основних громадянських прав для різних соціальних (і гендерних) груп ми приєднуємося до поглядів Я. Паська [194, с. 12] за якими соціальна держава має можливість адаптації до сучасних глобалізаційних вимірів, демонструючи здатність не тільки постійно знаходити „відповіді” на сучасні інноваційні „виклики”, але й спроможність культивувати в суспільстві чутливість до спільних соціальних почуттів та

традицій. У своїх кращих проявах така модель державного управління демонструє чудові зразки соціальної відповідальності суспільства за спільне та індивідуальне благо різних соціальних груп, надаючи можливості для розвитку постіндустріального і інформаційного суспільства у вимірах права, освіти, екології та безпеки.

Як свідчать численні емпіричні дослідження (в тому числі і щодо місця жінки в історичному контексті українського соціуму О.Кісь [115], О.Стяжкіна [219]). жінки володіють не меншим, а іноді навіть більшим потенціалом для досягнення успіху, ніж чоловіки, хоча з віком у чоловіків зростає прагнення перебільшувати, а у жінок – применшувати свої успіхи. І роль жінок в історії людства значно скромніша, ніж у чоловіків, тільки із-за нерівного їх становища. Тому в сучасних соціальних умовах необхідність збереження життя на думку К. Карпенко [113, с. 18] “змушує” чоловіків та жінок до взаємного визнання і зближення. Патріархальне домінування при цьому стає характеристикою навколишнього середовища, котре обмежує самореалізацію як чоловічого, так і жіночого начал комунікації.

Задля подолання ще присутнього в українському суспільстві відносного соціального невігластва щодо гендерних проблем, заснованого на традиційних ментальних гендерних упередженнях та стереотипах, український дослідник К. Шендеровський [252, с. 127] пропонує реконструкцію існуючої системи освіти шляхом введення соціальної освіти гендерної рівності та гендерної культури, що сприяло б розширенню як світоглядно-засадничих, соціально-комунікативних, так і правових знань щодо гендерних питань.

В означеному контексті варто акцентувати увагу на необхідності творення гендерної політики як «комплексної, цілеспрямованої діяльності держави, яка здійснюється через законодавчу, виконавчу і судову гілки влади як на національному, так і на регіональному рівнях на основі врахування гендерного аналізу, і спрямована на ліквідацію всіх форм дискримінації за ознакою статі та досягнення рівного розподілу економічних, соціальних і політичних ресурсів між жінками і чоловіками. В дисертації також проаналізовано її поступовий

розвиток викладений в дослідженні К. Левченко [140, с. 22-23] «...від політики стосовно прав жінок до політики забезпечення рівних прав та можливостей».

Таким чином, з підвищенням освіченості жінок, їх професіональних навичок, розвитком інтелекту, освоєнням політичної свободи, формуванням більш високого статусу в суспільстві, поступового звільнення від чоловічої опіки «жіноче питання» стає таким, яке потребує історичного вирішення. І таке вирішення можливе при зміні становища і свідомості не лише однієї статі – жінки, а й іншої – чоловіка на принципах паритетності, входження їх у новий світ, як його рівноцінних творців. Але така рівноцінність стане рівноправністю за можливостями лише тоді, коли будуть зняті всі проблеми жіночого існування, що накопичені попереднім історичним досвідом минулих поколінь.

3.2 Соціально-комунікативні стратегії гендерної поведінки

Біологічно (статеву) зумовлена активність психофізіологічних процесів як правило має соціокультурну і особистісну інтерпретацію. Вона пов'язана з соціальним контекстом в якому формуються, розвиваються і реалізуються ці статеві особливості. В соціально-психологічному плані різниця у поглядах на біологічну стать індивіда пов'язана з системою соціальних відносин, які існують у суспільстві та з процесом соціального сприйняття, що виникає на основі будь-якого з аспектів сексуальності. Реалізація індивіда в сексуальній сфері в тих або інших вчинках значною мірою визначається ціннісними орієнтаціями особистості і наданими суспільством (традиціями і культурою) засобами реалізації природних (статевих) можливостей. Відповідно до позиції Д. Воронцова [39, с. 16], навіть сексуальні бажання, як реальність психологічного переживання, що визначає прагнення до деякого об'єкту, виявляються пов'язаними з соціальним сприйняттям і оцінкою цього об'єкту і тому мають самостійне, а не виключно біологічне визначення.

Крім того, чоловік і жінка в психологічному значенні характеризується якостями, що набувалися і реалізовувалися у процесі соціальної взаємодії в

контексті міжособових і суспільних відносин. Оскільки в поведінці індивіда соціальні, психологічні і біологічні характеристики тісно переплетені, ми ніколи не можемо однозначно стверджувати, що відмінності, які реалізуються у поведінці різних статей, мають виключно біологічне походження. Для пояснення біологічних і соціально-психологічних аспектів чоловічої і жіночої поведінки Р. Столлер запропонував розділити людську сексуальність по двох аспектах: біологічному і соціальному, за якими він запропонував закріпити терміни «стать» і «гендер» відповідно.

Як зазначалося, соціально-комунікативні стратегії гендерної поведінки формуються на основі уявлень про фемінне та маскулінне. Зупинимось більш детально на аналізі означених понять в контексті їх комунікативної зумовленості.

За визначенням А. Лібіна [144, с. 279], маскулінність – це система властивостей особистості, що традиційно вважаються чоловічими. Вони передбачають утвердження статево-рольових стереотипів, дотримання притаманних для чоловічої статі норм і принципів, вироблення типово чоловічих форм поведінки та способів самореалізації. Маскулінність пов'язується з такими якостями, як активність, допитливість, наполегливість, незалежність, схильність до ризику, здатність до досягнень. Внутрішній світ чоловіка вважається більш упорядкованим і систематизованим, ніж світ жінки. Серед негативних рис маскулінності найчастіше вважається авторитарність, агресивність, брутальність, надмірний егоїзм і раціоналізм.

Фемінність також являється системою властивостей особистості, яка передбачає наявність психологічних характеристик, притаманних жіночій психологічній статі, дотримання жіночих статево-рольових норм, цінностей та установок. Фемінність пов'язується з емоційністю, інтуїтивністю, нормативністю, м'якістю, чуйністю та комунікативними навичками. П. Горностай наголошує на тому, що «фемінна жінка вважається більш реалістичною, уразливою, безпосередньою і пасивною, ніж жінка з не такою однозначно домінуючою жіночністю. Виражена фемінність передбачає переважання несвідомого рівня

саморегуляції, схильність до інтуїтивного осягнення дійсності, чітку материнську орієнтацію» [57, с. 10].

Згідно з суспільними стереотипами, які визначають особливості соціальної поведінки індивіда, яскраво виражена маскуліність вважається нормативною і бажаною для чоловіка, а фемінність для жінки. Водночас, зміна стереотипів сучасної європейської жінки, призвела до того що, надмірна фемінність не є для неї в тій же мірі бажаною і нормативною, як маскуліність – для чоловіка. На думку В.Серебрянської [209, с. 149-150], хоча гендер включає в себе певний тип ментальності і тип соціальної поведінки, а саме, різноманітні форми комунікації та позиціонування себе у комунікативному просторі, у соціально-філософському дискурсі виділяють різну кількість гендерних типів, зазначаючи що їх не два (чоловічий і жіночий), а значно більше. Ми погоджуємось з означеною позицією, адже за своїм психотипом далеко не всі чоловіки однозначно маскулінні, а жінки – фемінні, означені психологічні якості в більшій чи меншій мірі властиві представникам обох статей. Тому, надалі у дослідженні під поняттями «жіночність» і «мужність» ми будемо мати на увазі традиційно властиві ознаки певного соціального роду, а не усталені біологічні константи.

Гендерний дисплей конвенційний, він сприяє адекватному відтворенню існуючого соціального порядку, заснованого на уявленні про чоловіче і жіноче в даній культурі. Відсутність реальної практики виконання жінками певних соціальних ролей знаходить своє відображення у мові, зокрема, українська мова віддзеркалює маскуліний підхід до реалізації владних відносин у національному контексті (наприклад: директор, політик, генерал, прем'єр, президент тощо). Варто зазначити, що на відміну від політики, що в сучасний історичний період представлена засиллям чоловічого домінування, у науковій сфері відбувається поступове відвоювання жінками своїх позицій (що відображається у активному використанні понять «аспірантка», «дисертантка», «авторка», але загальне поняття «науковець» – чоловічого роду, що визначає загалом домінування чоловічого підходу у сучасній

В соціально-комунікативному плані комунікативні ролі індивідів значною мірою залежать від їх соціальних ролей [142, с. 183]. Соціальні ролі взаємозумовлені та можуть бути наслідком гендерних ролей, хоча означений чинник не є визначальним. Гендерні ролі і норми відрізняються в суспільствах з різною культурою і змінюються з часом, вони не мають універсального змісту і значно розрізняються в різних суспільствах. В цьому розумінні бути чоловіком або жінкою означає не володіння певними природними якостями, а виконання певної ролі.

Таким чином, гендер проявляє себе як базова передумова формування соціального порядку. Щоб осмислити процес будівництва цього соціального порядку в конкретній ситуації міжособової взаємодії, американський дослідник І. Гофман [277, с. 208-227] вводить поняття гендерного дисплея, а саме, у комунікації, в процесі інформаційного обміну відбувається підсвідоме творення гендеру – *doinggender*, тобто, ідентифікація співрозмовника з певною статтю задля правильного вибору стратегії комунікативної поведінки. Для ефективної комунікації в світі повсякденності необхідне базове довір'я по відношенню до того, з ким відбувається взаємодія. Комунікативна довіра ґрунтується на можливості ідентифікації, заснованої на соціальному досвіді агентів взаємодії. Бути чоловіком і жінкою – означає бути соціально-компетентною особистістю, що викликає довіру і вписується в систему комунікативних практик, що найбільш властиві для даного типу культури. Розпочинаючи комунікативний акт, комунікант репрезентує себе як особистість, що може викликати довіру, і його дисплей – це розповідь про себе, звіт перед іншими, який робить людину прийнятною для комунікації. Таким чином, дисплей постає як сертифікат, що гарантує визнання індивіда як психічно нормального в рамках даної соціальної спільноти, який не потребує соціальної ізоляції і лікуванні.

Варто зазначити, що гендерний стереотип закріплення ролей за певною статтю впливає на виникнення гендерних конфліктів або конфліктних ситуацій, що викликаються суперечністю між нормативними уявленнями про риси особистості та особливості поведінки чоловіків і жінок відповідно до означених

суспільних уявлень. Такі конфлікти ґрунтуються на статево-рольовій диференціації і породжуються диференціацією гендерних ролей, що існує у певному суспільстві. Як зазначає Є. Юркова [262, с. 302], гендерна диференціація – процес, у якому біологічні відмінності між чоловіками та жінками наділяються соціальним значенням і вживаються як засоби соціальної класифікації. На макрорівні гендерний конфлікт є соціальним конфліктом, тому що в основі соціального конфлікту лежить боротьба між соціальними групами людей за реалізацію власної мети.

На рівні міжособових відносин гендерні конфлікти найбільш поширені в родинних і професійних сферах. Ю.Е. Алешина [5] розглядає статево-рольову диференціацію як комплексний показник, що враховує не тільки реальний розподіл ролей в сім'ї, але і відношення до нього подружжя. В основі родинних конфліктів лежать невиправдані очікування, пов'язані з усталеною рольовою поведінкою. При вивченні гендерних конфліктів не менше важливим, ніж аналіз їх причин, є визначення поведінкових стратегій, сприяючих конструктивному вирішенню виниклих протиріч. Є. Юркова [262, с. 304-305] виділяє три основні комунікативні стратегії поведінки в ситуації міжособового конфлікту – домінування, відходу від конфлікту та переговорна.

Поведінка в межах традиційної для чоловіка ролі характеризується домінантністю, напористістю, орієнтацією на контроль і успіх. Вважається, що його поведінка у порівнянні з жіночою, визначається більшою раціональністю, відповідальністю і зваженістю рішень. Жіноча традиційна рольова поведінка, навпаки, повинна відрізнятися поступливістю, схваленням позиції іншого і проявом співчуття до чужих проблем. Якщо ж порівняти змістовні характеристики поведінки в рамках гендерних ролей зі стратегіями поведінки в міжособових конфліктах, то можна констатувати, що гендерні стереотипи традиційної ролевої поведінки виявляються руйнівними в ситуації конфліктної взаємодії статей. Для чоловічої поведінки, що реалізовує традиційну гендерну роль, в більшій мірі характерна стратегія домінування, а для жіночої – відходу від конфлікту, тоді як найбільш продуктивною є переговорна стратегія

комунікативної взаємодії. Зокрема, як підкреслює у своєму дисертаційному дослідженні О.Стяжкіна [219, с. 34], у культурному просторі України жінка існувала не тільки як реальна істота, але і як спосіб репрезентації, як образ, система символів. При чому, вплив цієї символічної жінки на культурний простір був настільки ж вагомим і відчутним, як і вплив реальної жінки. У площині художньої творчості можна виділити декілька типових жіночих образів, які співіснували і не заперечували один інший: “історична українка”, “лірична героїня”, “радянська жінка”, “сільська жінка” (цей образ втілював власне національні ознаки жіночого) “погана жінка”.

Аналізуючи гендерні установки щодо самооцінки, мотивації та домінування, Т. Бендас зазначає, що самооцінка більш стійкою є у хлопчиків та чоловіків, тому що пов’язується з прагненням до домінування та сильнішими стратегіями її захисту (прагнення до утвердження власної винятковості та максимально високого соціального статусу). Щодо мотивації до досягнень, то жінки демонструють вищу мотивацію в нейтральних умовах, а чоловікам задля підвищення мотивації необхідна інтелектуально-лідерська стимуляція. Щодо прояву домінування, то хлопчики і чоловіки домінують у відкритій фізичній агресії, а дівчатка і жінки частіше застосовують приховану вербальну агресію [17, с. 329-340]. Таким чином, можливо підкреслити, що у жінок вербальна комунікація виступає засобом для самоствердження у тих випадках, коли чоловіки можуть застосувати фізичну силу.

Отримуючи статус лідера, чоловік не змінює свій гендерний стиль, а жінка постає перед вибором: чи залишитись в рамках своєї гендерної ролі (і бути звинуваченою у професійній некомпетентності), чи змінити свою поведінку на чоловічу (і втратити частину своєї гендерної ідентичності)[17, с. 249]. Варто зазначити, що маскуліність не є чисто чоловічою психологічною характеристикою, так само, як фемінність – не обов'язково притаманна тільки жінкам. Так вітальність, доброта, емоційність, щиросердність, інтуїтивність, значною мірою, властиві і чоловікам, особливо у міру наближення їх до особистісної зрілості. А маскуліні властивості пов’язані із безкомпромісністю,

ініціативністю наполегливістю, свободою від стереотипів і високим рівнем інтелекту нерідко зустрічаються у сучасних ділових жінок. Таким чином, можливо зазначити, що наявність у особистості (незалежно від її статі) андрогінності, як поєднання високого рівня розвитку маскулінних і ремінних властивостей, свідчить про її широкий арсенал особистісних характеристик і гнучкість рольової поведінки, розвинуті соціально-адаптивні здібності та значний творчий потенціал.

І. Лебединська [137, с. 33] стверджує, що одним із напрямів історичної режисури (П. Рікер) особистісного поля європейської культури завжди був шлях трансценденції. Він давав змогу вийти за межі обтяжливої буденності і піднятися до світу надособистісної, символічної свободи, світу сакральних цінностей. Шляхом подолання ситуативної зумовленості і заданості земного існування традиційно був шлях духовної андрогінізації. Відомо, що шамани у багатьох культурах під час входження у ритуальний транс маніфестують андрогінність як шлях набуття надособистісних можливостей. Таким чином, андрогінний тип особистості у психологічному дискурсі продовжує інтерпретуватися як ідеальний тип особистості, вільної від гендерних стереотипів.

Варто зазначити, що у сучасній науковій думці поняття «андрогінія» (andro – чоловік, gyn – жінка) використовується задля позначення поєднання у індивідуальному психологічному профілі особистості маскулінності та фемінності, а андрогінні суб'єкти використовують чоловічу чи жіночу комунікативну поведінку залежно від ситуації. Водночас, як зазначають О. Здравомислова та А. Тьомкіна [95, с. 167], гендер неможливо трактувати тільки як певну соціальну роль, тому що він постає як певна квазіроль, яка пронизує всі інші рольові специфікації, виступаючи базовою ідентичністю, на основі якої формуються всі інші, це відносини стратифікації, в основі яких лежать відносини влади.

Л. Усанова [237, с. 62-64] підкреслює, що андрогінний тип особистості найбільш стійкий до самореалізації, тому можна стверджувати, що відмінностей між чоловіками та жінками значно менше, ніж прийнято думати, а

отже, статево-рольові приписи, гендерні стереотипи мають соціокультурне походження. У сучасній філософській думці засадничими виступають не суб'єктивні структури, а інтерсуб'єктивні (спрямовані на іншого, переживання людиною світу як спільного для неї та інших людей, що реалізується через мовно-комунікативні аспекти людської життєдіяльності). Саме інтерсуб'єктивність визнається одним з найважливіших вимірів сучасної філософії і самого сучасного життя. Вона доповнюється поняттями «порозуміння», «спілкування», «згоди», які слугують засобом вивчення умов комунікації, будь-якої інтеракції поміж людьми.

М. Бубер увійшов в історію філософії як мислитель, який по-новому, некласично поставив проблему «іншого буття». Він наполягав на рівноцінності та рівнозначності «Я і Ти», Я та іншого буття. Тільки так, на його думку, людина може віднайти себе, повернутися до себе, уникнути згубних для неї колективістського та індивідуалістичного шляхів розвитку. Проблема «Іншого» постала як одна з центральних проблем у сучасній західній філософії передусім завдяки розробкам французького персоналізму, християнського екзистенціалізму Г. Марселя, феноменологічної етики Е. Левінаса. У персоналізмі особистість не обмежена іншими, головним тут є зустріч із поняттям «Іншого»,. Коли спілкування порушується або переривається, людина втрачає свою самість. Екзистенціалісти визначають проблему «Іншого» як одну з основних тем своєї філософії, намагаючись сформулювати її на онтологічному рівні як співбуття з іншим.

Комунікація з іншою екзистенцією – це єдине, що характеризує її як реальність, а не як суб'єктивну ілюзію. Онтологія буття з іншими описує процес спілкування як прагнення до подолання «розірваності» існування наявного буття окремих індивідів. Комунікація здійснюється між двома людьми, пов'язаними між собою, але в той же час самотійними; вони приходять один до одного зі своєї самотності, але і не знають про неї, бо вже вступили в комунікацію. Виникнення дійсності як виникнення відвертості здійснюється не в межах ізольованої екзистенції, а тільки разом з іншим буттям.

Безперечно, стратегії та засоби комунікації формуються конкретним типом культури, тому, як зазначає В. Жарких [81, с. 23], світогляд людини, її реакції, ставлення до реальності, менталітет, все, що можна об'єднати загальним терміном “культура”, безпосередньо співвідноситься і мотивується практикою її життя. Основні якості та особливості особистості пов'язані з культурою її життєдіяльності в контексті форм і моделей комунікації. Людина розвивається в культурі свого суспільства, яка детермінує її з метою створення необхідного ідеалу або стандарту особистості.

Унікальність ставлення до Іншого виявляється у стосунках чоловік – жінка. Вони сприймають один одного як Іншого, як повноту буття на вагу тому існуванню, яке змушує людину відчувати всередині себе ніщо. Актуалізація відношення чоловік – жінка відбувається в зустрічі, здатність до якої є здатністю вийти за межі функціонально-структурних відносин. «Зустріч з іншими людьми – ось дійсний початок нашого буття. Поняття «зустрічі» підкреслює духовний зв'язок двох істотно не пов'язаних між собою реальностей. Характерною рисою зустрічі є винятковість, тому що зустріти можна тільки певне Ти, зустріч не можна штучно організувати у світі, хоча вона є ознакою існування порядку в ньому. Будь-яка зустріч – це подарунок для людини, кожна з них, як М. Бубер осмислює це поняття з релігійного погляду, - «милість». Саме милість, а не пошук, допомагає Я зустріти Ти [29]. Усе розмаїття форм комунікації зводиться до двох фундаментальних – «монологічної» та «діалогічної», які визначають всю життєдіяльність людини, оскільки кожне з цих відношень, історично змінюючись, задає, на думку М. Бубера, два апріорні та первинні виміри людського буття.

Як зазначає Л. Усанова [237, с. 60-61], у людських (зокрема сімейних) відносинах монологічне спілкування виявляється у прагненні до володарювання, підпорядкування собі інших, до поглинання їх своїми бажаннями і волею, перетворення їх власне на предмет. Це позбавляє міжособистісні відносини їх, власне, особистісної основи. На перший план виходять сторони предмета, через які досягаються індивідуальні цілі. За

О. Чорбою, «через діалог здійснюється розуміння людиною себе самої в процесі розуміння інших. Діалог збагачує партнерів, оскільки він стверджує «іншого» не як межу своїх можливостей, а як розширення своїх можливостей. «Інший стає цікавим нам саме своєю інаковістю» [248, с. 19]. Метою діалогу є пошук певної спільної позиції, спільної системи цінностей. Однак і толерантність тут ґрунтується не на поспішному виведенні компромісів і пошуку «загальних», тобто найменших знаменників, а на утвердженні різниці пережитого. Людина може ділитися тільки тим змістом, який вона пережила. Отже, якщо в мене є мої, пережиті переконання, я можу думати, що й інша людина дорожить своїми. Тому необхідною умовою діалогу є визнання іншого, тобто співучасника діалогу, як самого себе. І, відповідно, себе як іншого.

Діалогічні стосунки згоди – це певна подія у взаємостосунках двох. Тут зустрічаються цілісні позиції, цілісні особистості. Річ не в тому, щоб злити, «сплавити» різні думки, а в тому, щоб помістити їх у такий смисловий простір, де вони могли б співіснувати і взаємозбагачуватись, зберігаючи разом з тим власну самотійність. Саме цей простір між думками-логосами і є тим, що поєднує їх у діалозі.

Варто наголосити, що не існує суто чоловічої та суто жіночої особистості, тому що будь-яка особистість є складним поєднанням цих якостей. Поняття мужності та жіночності формуються у свідомості людей протягом багатьох років під впливом школи, родини, однолітків та інших агентів соціалізації. Сучасні гендерні дослідження показують, що якості людини та їх розвиток залежать від багатьох факторів, серед яких найважливішими є: очікування тих, хто є значущим для даної особистості, ціннісні орієнтації і статево-рольові настанови оточення. За цими даними можна дійти висновку, що від самого початку життя для хлопчиків і дівчаток, чоловіків і жінок створюються різні умови для їхнього особистісного розвитку. Умови можна вважати різними через статево-рольові настанови оточення.

Соціалізація розуміється не як монологічне навчання, а як процес інтерпретації соціокультурних смислів. А тому комунікативна дія, через яку він

здійснюється, є не лише процесом відтворення культурного знання, не лише практикою взаєморозуміння, а її способом формування через участь в інтеракціях своєї належності до соціальної групи та власної ідентичності. Таким чином, комунікативна дія служить трансляції та оновленню культурних значень, соціальній інтеграції та відтворенню солідарності, формуванню особистісної ідентичності.

3.3. Гендерні стереотипи владних комунікацій в їх ментальному контексті

В сучасний період розвитку українського суспільства, пов'язаний з актуалізацією уваги на проблемах духовного становлення суспільства, стає очевидним, що гендерні особливості соціальної ідентифікації особистості суттєво впливають на її становище в суспільстві та професійне становлення. Незважаючи на безліч концептуальних підходів, осмислення владних відносин в історичному контексті розвивалось у двох основних напрямках – «особистісно детермінованому» – при якому людина сприймається як творець історії, і «соціально детермінованому» – коли основним вважалось твердження про домінуючий вплив на людину оточуючої її природної та соціальної дійсності.

Як зазначалося, становлення й розвиток владних комунікацій, як системи врегулювання владних відносин в суспільстві, історично нерозривно пов'язувався із чоловічим першопочатком. Владні, еліти як, втім, і економічні, в основному представляють чоловіки. Їх домінуюче положення надійно захищено різними формами соціальної і економічної влади та ідеологічно підкріплено цілою низкою гендерних стереотипів і міфів.

В означеному контексті підтримуємо позицію В.Зінченка [99, с. 291], що будь – яка ідеологія (і гендерна також) постає як система ідей та уявлень, яка служить людині, або певній суспільній системі в якості абсолютної істини, на основі якої будується концепція світу і свого положення в ньому таким чином, що цими діями здійснюється обман, необхідний для маскуванню своїх дійсних

прагнень та дій для досягнення власної вигоди. Ідеологія виступає як постійне обґрунтування панування, знищуючи самосвідомість і свободу особистості.

Вважаємо, що доцільно розглядати гендерний дискурс влади крізь призму системного підходу, коли суспільство постає як цілісна інформаційна система норм, цінностей та переконань, що формують його соціальну пам'ять, визначають сьогодення на формують перспективи на майбутнє. Гендерна ідеологія, формуючись, переважно, на релігійних міфах та ритуалах, нав'язує соціуму гендерні стереотипи, і їх стійкість збільшується відповідно до того, наскільки примітивнішою є суспільна свідомість. Стійкість особистості до засилля гендерних стереотипів залежить від рівня її духовної культури, і в означеному контексті погоджуємось з думкою В.Зінченка, що «людина, яка знаходиться на рівні міфологічних архетипічних образів, не відділяє себе від родового співтовариства і не сприймає себе як самобутню, своєрідну індивідуальну й неповторну істоту, здатну до творчості та свободи і, тим більше, не здатна до розуміння себе в якості політично відповідальної, наділеної правами особи (тобто громадянина). Тому чим більш багатим, розвиненішим є внутрішній світ людини, тим далі вона віддаляється за рамки колективного несвідомого, переходячи на рівень особистої свідомості, ідентифікації із самою собою» [99, с. 288].

Підтримуємо позицію О. Вілкової щодо визначення гендерного стереотипу як соціального феномену, що «має об'єктивну природу виникнення, є нейтральним за своїм характером, а конкретного змісту набуває в залежності від переважаючих соціальних норм, цінностей та суспільних запитів і через відповідність чи невідповідність їм та в залежності від наслідків впливу на носіїв гендерних стереотипів і може змінювати характер своїх функцій в межах від конструктивного до деструктивного» [36, с 4]. З цього приводу Т. Власова наголошує, що стійкість стереотипних уявлень є однією із основних складових механізму спадковості культури. Суспільна свідомість, що пропонує актору стереотипні рутини у вигляді норми і правил, що автоматично засвоюються на підсвідомому рівні, суттєво спрощує роботу індивідуального мислення.

Зафіксовані таким чином у певному соціумі традиції функціонують і постійно відтворюють попередні стандарти мислення, стереотипи поведінки, дії і погляди. «Кожен стандарт колись був обумовлений практичною або історичною необхідністю, але згодом ця обумовленість зникає, а соціальне знання у формі стереотипів передається наступним поколінням. Воно перетворюється в шаблон, впливаючи на інтуїтивно прийняті рішення й автоматичні дії» [38, с. 25].

Історично становлення й функціонування соціального інституту владних відносин в національному контексті нерозривно пов'язувалося із чоловічою домінантою, з нав'язуванням силового тиску: концентрація чоловічої влади неодмінно проявлялася таких специфічних якостях, як агресивність, фізична сила, наполегливість, воля, раціональність тощо. Окрім того, в прагненні до відродження національних засад соціокультурного середовища відбувається насадження патріархальних поглядів на місце жінки в соціумі, архетип жінкамати часто використовується в якості інструмента державної політики, символ за допомогою якого відбудеться зростання народжуваності і відповідно відродження української нації.

Влада ж жінок традиційно обмежувалася її сім'єю і набувала особливого розмаху у разі необхідності збереження роду. За такого підходу серед жінок підтримувалися якості пов'язані із самообмеженням і жертвуванням (материнський альтруїзм) а саме: доброта, м'якість, співчуття і інтуїція.

Таким чином, в детермінації соціальної поведінки особистості пріоритет відданий соціокультурним чинникам: нормам, правилам, культурі, релігії, традиціям сімейного виховання і освіти. Зміст стереотипів має яскраво виражену соціально-культурну та етно-релігійну спрямованість, і залежить від стадії розвитку суспільства, ступеня ефективності його інститутів та стилю життя населення (релігійності, урбанізованості тощо). Як наслідок, кількість відхилень від стереотипних моделей поведінки і толерантне ставлення до них зростають з переходом від традиційних суспільств з їх жорстко закріпленою системою гендерних стереотипів та системою владних відносин, в яких сталість

функціонування гендерних стереотипів підтримується контролем з боку інститутів влади до суспільств індустріального, постіндустріального та інформаційного типів.

На природні диференціально-психологічні статеві відмінності накладаються стереотипні моделі чоловічих і жіночих ролей інколи не мають нічого спільного зі справжньою психофізіологічною природою статі. Ці суспільні моделі виступають як соціальні очікування, вони відіграють активну роль у формуванні соціальної поведінки індивіда. Якщо реальна поведінка індивіда не відповідає стереотипним очікуванням суспільства то воно здійснює тиск на людину, використовуючи формальні і неформальні санкції і норми примусу. «Інколи ці санкції є досить жорсткими (в архаїчних суспільствах за порушення статево-гендерної ідентичності та інші відхилення від суспільних стандартів винних карає вигнанням або навіть більш суворою покараннями, проте в сучасному суспільстві подібні санкції носять переважно психологічний характер: осуд, негативні оцінки тощо» [57, с. 11]. В результаті застосування такої практики у людини розвивається почуття провини і сорому, виникає внутрішній або зовнішній рольові конфлікти. Тому людина зазвичай прагне виправдати суспільні очікування, і для уникнення неприємних переживань засвоює адекватні, з точки зору суспільства, моделі і норми гендерно-рольової поведінки.

Варто зазначити, що уявлення про мужність і жіночність сильно різняться в різних культурах, що накладає відбиток на норми комунікативної поведінки і характер взаємостосунків чоловіків і жінок. Так, у країнах з розвинутою економікою і протестантизмом жінки є високоосвіченими і активно залучені до громадського життя. В таких країнах (у скандинавських) гендерна ідеологія схиляється до рівності у взаєминах між статями. У традиційних культурах, особливо з мусульманською релігією, навпаки, статус жінки далекий від рівноправності і поведінка жінок у суспільстві є суворо регламентованою. Залежно від характеру суспільства, гендерні відмінності можуть мати різну силу.

Як зазначає В. Менделевич [168, с. 175], оцінка нормативності жіночої і чоловічої поведінки залежить від етнокультурних параметрів, оскільки статеві ролі можуть різнитися залежно від суспільних вимог та очікувань. В одних країнах і регіонах ці очікування характеризуються суттєвими розбіжностями, у інших – наближаються і, навіть, зливаються (унісексуальний стереотип). У культурах «східного типу» відмічається дистанціювання і чіткі межі гендерних стереотипів поведінки з чіткою вказівкою жінкам і чоловікам різних видів діяльності і способів взаємодії у суспільстві та сімейних стосунках. У західній психологічній культурі спостерігається наближення статевих ролей. Яскравим прикладом домінування маскулінної свідомості у поглядах щодо гендерних стереотипів є праця О. Вейнингера «Стать і характер». Автор утверджує за жінкою лише вторинне і пасивне існування, вважаючи її другорядною істотою: «відношення чоловіка до жінки уподібнюється лише ставленням суб'єкта до об'єкта. Жінка шукає свого завершення як об'єкт... вона завжди пасивна, прагне прояву волі, направленої на неї. Вона не бажає поваги, вона хоче, щоб нею володіли, як річчю» [34, с. 502]. «Жінка ні «так», ні «ні», вона просто ніщо. Жінка отримує право на існування тільки тоді, коли чоловік, відхилившись від вищого життя, утверджує у ній власну сексуальність» [34, с. 505].

Як соціальна категорія поняття «гендер» включає гендерні стереотипи (спрощені, стійкі, емоційно забарвлені образи поведінки і рис вдачі чоловіків і жінок), які засновані на прийнятих суспільством уявленнях про маскулінне і фемінне. Під соціальним стереотипом розуміється стандартизований, стійкий, емоційно насичений, ціннісно-визначений образ [189]. Означені стереотипи виявляються у всіх сферах життя людини: самосвідомості, в міжособовому спілкуванні, міжгруповій взаємодії. Загалом, зміст гендерних стереотипів змінюється відповідно до соціокультурної специфіки суспільства, і у сучасній науковій думці існує декілька підходів до класифікації гендерних стереотипів. І.С. Клецина [118, с. 194] виділяє 3 групи гендерних стереотипів: маскулінності – фемінності; уявлення про розподіл соціальних ролей; специфіка змісту праці. Т.І. Власова [38, с. 5] розширює спектр класифікаційних ознак і виділяє

наступні стійкі протиставлення, що характеризують протилежність чоловічого й жіночого: логічність – інтуїтивність; абстрактність – конкретність; інструментальність – експресивність; свідомість – несвідомість; владність – підпорядкування; порядок – хаос; незалежність – залежність, індивідуальність – колективність; імпульсивність, активність – статичність, пасивність; мінливість, невірність, радикалізм – сталість, вірність, консерватизм тощо.

Гендерні стереотипи виступають генеральними угодами про взаємодію «чоловічого» і «жіночого». Водночас, особливістю будь-якого соціального стереотипу є обмеження вибору суб'єкта в рішенні різних життєвих ситуаціях, оскільки завжди містить лише обмежену кількість рішень. З іншого боку, усвідомлення гендерних стереотипів надає людині вибір, адже в кожній життєвій ситуації суб'єкт вільно вибирає способи поведінки незалежно від того, наскільки вони відповідають його гендерним стереотипам. Позитивною стороною гендерних стереотипів можна вважати підтримку міжособового і міжгрупового взаєморозуміння і співпраці. Негативна дія полягає в негативному впливі на самореалізацію чоловіків і жінок, що постає бар'єром в розвитку індивідуальності.

Гендерні стереотипи, орієнтуючи чоловіків і жінок на різні життєві стратегії, а також шляхи і способи самореалізації, задають і визначають для них нерівноцінні соціальні позиції. Типово жіночі якості особистості – роль у формуванні та збереженні «сімейного вогнища», репродуктивний характер діяльності – все це визначає соціальний статус жінки як менш престижний в системі суспільного устрою. Якості «справжнього чоловіка», професійні успіхи, творча праця – всі ці складові визначають високий соціальний статус, престиж і визнання.

Варто підкреслити, що гендерні стереотипи накладають чіткий відбиток на систему владних відносин. В суспільстві де панують гендерні стереотипи у процесі виховання дівчаткам закладають переконання, що вони в силу своєї належності до жіночої статі не здатні реалізуватись в системі владних відносин. Це в кінцевому рахунку впливає на їх самооцінку і в тій чи іншій мірі

«виправдовує» той факт, що серед жінок лідерських ролей суттєво менше ніж у чоловіків. Відповідно, якщо для дівчинки вирішення проблеми лідерства, з точки зору суспільних стереотипів, полягає у відмові від нього, то для хлопчика суспільна думка навпаки, вважає лідерство невід'ємним атрибутом і цінністю його буття. Чоловік, який не реалізований у сфері лідерства або обділений лідерськими якостями, часто за тієї ж громадської думки та сформованих нею стереотипів, вважається менш повноцінним ніж чоловік з соціальним та владним статусом. Для чоловіка прагнення відповідати маскулініним критеріям є не стільки внутрішньою потребою індивіда, скільки суспільним стандартом, невідповідність якому спонукає більш критичне ставлення до нього, а ніж для дівчинки невідповідність нормам фемінності, що призводить до збільшення стресів та внутрішніх конфліктів у чоловіків.

Як підкреслює І. Лебединська [137, с. 31], відповідно до точки зору представників постмодерністської соціальної психології, більшість психологічних і соціально-психологічних проблем особистості виникають у сфері публічного дискурсу з невдалих спроб репрезентації себе іншому. Найпростішим шляхом до екзистенціальної повноти існування є шлях соціокультурної маргінальності, який дає змогу уникнути репресивної дії прагматично зорієнтованих норм та законів соціального буття. Прикладом може слугувати класичний міф про гріхопадіння, який ще і досі залишається для багатьох людей психологічною істиною, на якій будуються дитячі ігри, в яких хлопчик, щоб стати чоловіком, повинен знищити в собі дівчинку, політик, щоб стати справжнім політичним «мачо», повинен витравити в собі жіночність, яка є головною причиною гріхопадіння, і структурні перетворення в сфері відкритості, де усунення жінок від політичної участі інтерпретується як структурно необхідний момент.

Культурне середовище впливає і на формування гендерного аспекту політичної культури суспільства. Загалом, підтримуємо позицію І. Андронові [6, с. 17], щодо того, що історичні витоки гендерного виміру політичної культури українців можуть бути охарактеризовані як такі, що поєднують

загальні риси маскулінних стереотипів, які заперечують право жінки на домінування в соціальному контексті, із значно більш толерантним (у порівнянні з російським) ставленням до неї та визнанням її соціальної значущості.

Український депутат А. Шкрум піднімає проблему щодо засилля гендерних стереотипів й гендерної нерівності в сучасному політикумі і у українському в тому числі. Так за її даними у 2017 році зі 195 незалежних країн світу, лише 10 країн – очолюють жінки. Лише 9 жінок у світі на даний момент очолюють уряди своїх країн. У 2017 жінки все ще отримують в середньому на 30% менше оплати своєї праці, ніж чоловіки – за ту саму роботу на тих самих посадах. Останній звіт міжпарламентської спілки від жовтня 2016 року, який досліджує сексизм та жорстокість проти жінок у політиці, написаний на основі аналізу даних від жінок-парламентаріїв із 39 країн світу, з різних континентів, з різних культурних та економічних середовищ, свідчить, що майже 82% опитаних жінок зізналися, що постійно ставали об'єктами психологічної жорстокості, 65,5% – постійно стикалися з сексистськими коментарями та образливими висловлюваннями, часто публічними, і майже завжди від своїх колег-чоловіків, до того ж як з інших партій, так і з власних фракцій; 44% опитаних жінок у парламенті – отримували погрози вбивства, погрози зґвалтування, фізичної розправи; кожна 5-та жінка-парламентар за дослідженням ставала об'єктом не лише психологічного, але фізичного насильства. В Україні становлячи майже 54% населення жінки, у парламенті складають лише – 12%. Як результат – зі 190 країн світу Україна лише на 145 місці за представництвом жінок в органах влади [253]. Серед найбільш впливових жінок – лідерів українського політикуму (за результатами соціологічних опитувань станом на 2016 рік), – В. Гонтарєва, І. Геращенко, Ю. Тимошенко, Х. Деканоїдзе, Л. Гриневич, О. Сироїд, Ю. Ковалів, І. Климпуш-Цинцадзе [179], що свідчить про присутність економічного чинника у становленні жінки-лідера у вітчизняній політиці, який превалює над ідеологічною заангажованістю суспільства та створює можливості для жіночої владної самореалізації.

Таким чином, можемо стверджувати, що продукування та утвердження гендерних стереотипів має чітко виражений ідеологічний підтекст, і у сучасних суспільствах гендерні стереотипи зазвичай відображають гендерні відносини у політико-економічному й культурно-історичному контексті, а їх репрезентація є частиною державного ідеологічного апарату.

За комунікативної точки зору найбільш дієвими є традиційні уявлення маскулінності – фемінності. Відповідно до позиції Ф. Джеймса, «у стереотипному уявленні маскулінності приписуються «активно-творчі характеристики», а фемінність розглядається як «пасивно-репродуктивний першопочаток», що проявляється в експресивних особистісних характеристиках, таких як залежність, тривожність, низька самооцінка, емоційність» [69, с. 150]. Означений вище погляд відбивається у традиційному виборі комунікативних стратегій – домінування або підпорядкування.

Фемінність в цій ситуації, як зазначає В. Мошненко [176, с. 63], може розумітися як вічна «відсутність», яка конструє сама себе, відштовхуючись від цілісної маскулінної ідентичності. Створюється враження, що фемінність завжди буде певним залишком до загальної соціокультурної матриці в порівнянні з маскулінністю, яка не тільки відіграє домінуючу роль в сучасному соціокультурному середовищі, але і актуалізує його в своїх численних проявах. Культ сили як основа влади і панування пронизує патріархатний світогляд, а через нього культуру і соціум. Ідеологією патріархального суспільства є ідеологія вторинності жінки, в основі якої лежить міф про залежність жінок, яка зумовлена біологічними чинниками. В патріархальній культурі жінка зобов'язана бути слабкою, тільки при такій умові чоловік зможе самоствердитися і здаватися сильним.

Акцентуючи увагу на гендерній зумовленості лідерської владної взаємодії. Т. Бендас [18, с. 53] зазначає, що маскулінна система владної взаємодії характеризується конкурентністю, ієрархічною структурою влади, високим контролем з боку лідера та аналітичним, неемоційним способом вирішення проблем. Водночас, для фемінної системи владної взаємодії

властива кооперативність, співробітництво керівників та підлеглих, низький рівень контролю та вирішення проблем за допомогою інтуїції та емпатії, а не тільки логіки. В соціальному плані комунікативної реалізації особистості категорії маскулінності і фемінності тісно взаємодіють з поняттям гендерної ідентичності. «Коли людина ідентифікує себе як чоловіка або жінку і починає до певної міри формувати свою самооцінку і ідентичність на гендерній основі, тоді у неї з'являється мотивація для взаємодії головним чином з представниками свого гендеру» [20, с. 233]. В період соціального зростання особистості починають виникати різні внутрішньо групові процеси, що стимулюють подальше розділення і стереотипізацію людей на гендерній основі.

Серед домінантних причин такої ситуації зазвичай називають політичну соціалізацію, соціальну структуру суспільства, а також наявну специфіку стадій життя чоловіків і жінок. Сьогодні в сучасних дослідженнях ми знаходимо новий термін – «диференційована соціалізація», яка означає, що в загальному процесі соціалізації чоловіки і жінки формуються в різних соціально-психологічних умовах. Статеворольова соціалізація включає два аспекти:

1) освоєння прийнятих моделей чоловічої і жіночої поведінки, відносин, норм, цінностей, а також гендерних стереотипів;

2) дії соціального середовища на індивіда з метою нав'язування йому певних правил поведінки, соціально прийнятних для чоловіків і жінок [130, с. 178-179].

В ході соціалізації засвоюються не тільки статеві ролі, але і культурні стереотипи їх сприйняття. Аналіз впливу різних інститутів соціалізації (сім'я, школи, суспільства, однолітків, ЗМІ) на процес формування гендерної ідентичності індивіда свідчить про те, що чоловіки і жінки зростають в диференційованих за статевою ознакою психологічних контекстах, що не сприяє їх повноцінному особистісному розвитку (недостатність самореалізації жінок в професійній сфері, а чоловіків – в сімейній). Культурне середовище визначає «сферу належного», яка в різних культурах різна.

Ю. Стребкова акцентує увагу на тому, що «глобалізація, ознаменована політичними та технологічними революційними змінами, перманентно закріплює вплив патріархату на суспільну організацію та систему суспільних зв'язків. Патріархальна ідеологія використовує інформаційні ресурси та засоби інформаційного впливу з метою наближення бажаних суспільних трансформацій за умови збереження панування традиційної гендерної системи. Поняття гендерованість інформаційної системи відображає ступінь вираженості гендерних маркерів, є мірою поширеності гендерних стереотипів у певному інформаційному середовищі, якісно характеризує стратегії та тактики інформаційних впливів, шляхи, форми і методи їх реалізації» [218, с. 11].

Зміст гендерної соціалізації може бути розглянутий за допомогою біполярного конструкту, на одному полюсі якого розташована традиційна (патріархальна) соціалізація, а на іншому – сучасна (альтернативна) соціалізація. Традиційна соціалізація припускає жорстку гендерну диференціацію чоловічого і жіночого, ієрархічно вибудовані статуси чоловіків і жінок. Ця модель соціалізації має давню історію, що частково і дозволяє їй бути достатньо поширеною і у наш час. Сучасна соціалізація, навпаки, припускає відсутність гендерної диференціації і поляризації. Полярні варіанти соціалізації зустрічаються рідко, проте, загалом, у суспільстві існує прагнення до традиційної соціалізації.

Отже, для соціально-комунікативного устрою вітчизняного суспільства характерним є слідування аксіомі за якою чоловічий тип соціальних взаємовідносин ототожнюється з ініціативністю, агресивністю, авторитаризмом, авантюризмом, прагненням до монологу та з утвердженням власного «Я» (егоїзмом та егоцентризмом). Стиль поведінки жінки переважно асоціюється з відповідальністю, милосердям, ненасиллям, терпимістю, емоційністю, прагненням до діалогу, пошуку компромісу, цінуванням рівності та справедливості. Відповідно, чоловічий стиль спілкування – переважно авторитарний, а жіночий – демократичний [178, с. 215].

Особливості вибору стратегії комунікативної взаємодії тісно взаємопов'язані з гендерними ролями. Як зазначалося, гендерна роль – це диференціація діяльності індивідів їх прав, обов'язків і статусів залежно від статевої належності. Вона має відношення до категорії соціальних ролей і виражає певні суспільні очікування. І. Кон акцентує увагу на тому, що «гендерні ролі завжди пов'язані з певною нормативною системою, яку особистість ретранслює у своїй свідомості і поведінці» [121, с. 765]. На рівні міжособових відносин гендерна роль залежить не тільки від загально визначених соціальних норм і правил, але і від конкретної виду спільної діяльності. Зазвичай, при горизонтальних соціально-комунікативних зв'язках особою, що розпочинає та домінує в процесі комунікативного контакту (тобто лідером) виступає чоловік. Натомість у вертикальних соціально-комунікативних зв'язках роль комунікативного лідера не має сильного статевого забарвлення і як правило зумовлюється соціальним статусом, який індивід обіймає у суспільній ієрархії.

Водночас, у процесі формування індивідом свого місця в суспільстві (у національному контексті) відсутня гендерна рівноправність, основний зміст якої полягає у забезпеченні однакового статусу для представників різних статей, однакових умов для реалізації всіх прав людини і можливості робити свій внесок у національний, політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток, а також отримувати користь від результатів. В однакових сферах зайнятості чоловіки й жінки мають протилежно різні перспективи для кар'єрного зростання. Навіть за однакового рівня зусиль, що прикладають чоловіки і жінки до певного виду занять – статусні наслідки їх діяльності (отримання посад, нагород, відзнак) суттєво різняться. Це яскраво відображено у сфері управління і державного в тому числі – чим вище і значимій соціальний статус посади, тим менша вірогідність, що її буде обійматиме жінка. Так, соціологічні дослідження у сфері приватного бізнесу показують, що підприємств де головує чоловіки утричі більше ніж підприємств якими керують жінки.

Щодо специфіки реалізації жіночого лідерства в системі владних відносин, то у сучасній науковій думці набула значної популярності праця Р. Кентер «Чоловіки та жінки в організації», де її автор пропонує концепцію «токенізму». Сутність її полягає в тому, що жінки-лідери у чоловічому світі відіграють роль токенів (англ. *Token- символ*). Таких ролей можливо виділити чотири: «мати» - від неї очікують емоційної підтримки, а не ділової активності; «спокусниця» – жінка виступає лише сексуально бажаним об'єктом для колег-чоловіків; «талісман» - приємна, але не ділова жінка, як талісман на удачу; «залізна леді» – занадто жорстка, не жіночна особа [17, с. 294]. Означений підхід підкреслює негативізм у сприйнятті самого поняття «жіночого лідерства» у системі сучасних владних відносин. О. Венгер [35, с. 12-13] наводить дані соціологічних опитувань щодо ставлення до жіночого лідерства, де зазначається, що сучасний політичний лідер – це політик, який зможе поєднати найкращі риси притаманні обом стилям лідерства, як чоловічого, так і жіночого. Для переважної більшості громадян України стать лідера політичної партії не є важливою, майже половина населення України демонструє гендерну «індиферентність» стосовно статі лідера політичного об'єднання, який може привести своїх прихильників до перемоги. При цьому рівень довіри до політика, на думку більшої частини населення України, також не залежить від статі політика, що свідчить про гендерну толерантність населення.

Сучасна національна система управління у різних сферах економічного та політичного життя держави представлення, переважно, домінуванням маскуліного психотипу. Звичайно, ефективність цілеспрямованого, авторитарного стилю управління не потребує доказів, адже, сама структура більшості соціальних і економічних організацій передбачає жорстко-регламентоване, вертикально та горизонтально структуроване управління. Тому, «аріогі» приймаючи такий стиль ніхто серйозно не вивчав не розробляв, не пропонував і тим більше не запроваджував іншу модель управління, що не спирається на маскулінні погляди на владу. Як підкреслює А. Штейнберг, чоловіче управління ефективно хоч би тому, що ніхто не знає практику іншого [257, с.78].

У владній українській суспільно-політичній думці досить поширеним є ототожнення гендерних проблем з фемінізмом як рухом жінок за свої права, хоча це, безумовно, є хибна позиція, адже гендерні дослідження обіймають не лише проблеми жінок, але й чоловіків. Аналізуючи гендерну динаміку в Україні О. Літвінова зазначає, що «запровадження гендерного підходу має передбачати саме формування культури відносин як між статями, так і в середині однієї статі, що сприятиме як особистісному, так і професійному самовизначенню чоловіків і жінок» [146, с. 116].

Підтримуємо позицію Ю. Стребкової щодо того, що сучасний рівень розвитку суспільства пред'являє високі вимоги до людських ресурсів: креативний та інтелектуальний потенціал на противагу чисельності населення. Проростання гендерної диференціації у всі структурні елементи соціуму спричиняє шкоду, яка носить системний характер, впливаючи на трансформацію і розвиток суспільства, викликає суспільні деформації: гендерний дисбаланс, гендерна асиметрія, гендерна сегрегація та гендерна дискримінація, які у поєднанні з зі значною гендерованістю інформаційної системи обумовлюють гендернодетерміновані втрати інтелектуального потенціалу [218, с. 12].

Слід зазначити, що справедлива рівність можлива лише як рівність можливостей у реалізації здібностей, як надання рівних прав для розвитку тих природних та набутих якостей, якими люди наділені, як справедливий розподіл прав і обов'язків, тобто як доступність справедливості. Зазвичай, чоловіки і жінки як керівники працюють у різних гендерних ситуаціях, що, значною мірою, впливає як на ефективність їх діяльності, так і на вибір комунікативних стратегій поведінки. Якщо чоловічий тип лідерства сприймається автоматично як чоловіками, так і жінками, то жіночий тип лідерства має свої особливості. У жіночому колективі жінка – лідер, зазвичай, має обрати стратегію підтримки (властиву фемінному психотипу, що дозволить їй бути ідентифікованою на рівні колективного несвідомого як частина колективу). Водночас, у чоловічому колективі жінка сприймається з певним елементом суперництва (зазвичай, у

чоловічому колективі допускається переважно формальне жіноче лідерство, неформальне жіноче лідерство можливе лише у колективі чоловіків з домінуванням фемінного психотипу), тому, задля утвердження своєї владної позиції вона змушена демонструвати директивний комунікативний стиль, що проявляється у наказовій формі спілкування, дублюванні розмови, прериванні мови партнера. При лідерстві у змішаних соціостатевих групах комунікативний стиль, демонстрований жінками лідерами, напряму залежить від кількісного складу групи: чим менше чоловіків було у групі, тим жінки – лідери були менш схильними до директивної форми спілкування.

В ході професійної адаптації у жінок на перший план виходить соціально-психологічний аспект, яким в принципі і керуються роботодавці при прийнятті на роботу, тоді як у чоловіків – професійно-діяльнісний. Навіть здійснюючи однакову професійну діяльність, чоловіки і жінки по-різному ставляться до неї. У професійному самовизначенні жінок, передусім, приваблює комунікативний аспект самореалізації: можливість спілкування, соціальної взаємодії, відносини, що складаються в організації. Орієнтація на особистість, комфортні відносини на виробництві може компенсувати незадоволеність заробітною платою чи неблагополучними сімейними відносинами. Можливо, для частини жінок міжособистісні відносини на роботі тому особливо значимі, що допомагають їм у визначенні своєї професійної Я-концепції [2].

З іншого боку застосування гендерних підходів без всебічного урахування різних факторів може мати і негативний вплив. Це особливо стосується ситуацій, коли запровадження гендерної справедливості здійснюється зверху, формально, без рівноправного залучення представників обох статей до планування і реалізації змін. Так, вказівки щодо сприяння жінкам на робочому місці у виконанні ними домашніх обов'язків можуть призвести до їх більшої вразливості як при працевлаштуванні, так і просуванні в кар'єрі. З іншого боку, просування жінок в публічній сфері може призвести до підвищення депресії серед чоловіків [189, с. 78]. Означена теза ще раз підтверджує той факт, що зазвичай, для чоловіків, які не володіють відповідним

рівнем самодостатності, самореалізація відбувається за рахунок пониження жінки в інтелектуальній, емоційній чи інформаційній сфері, а саме - за рахунок обмеження її доступу до інформації.

В соціально-комунікативному плані влада для жінок передбачає «право доступу до ресурсів і контролю над ними, можливість ухвалювати рішення, що володіють трансформаційним потенціалом, у всіх сферах діяльності і на всіх суспільних рівнях. Ця стратегія заснована на колективній дії вибудовування влади «знизу з метою» змінити характер влади, в рамках якої можна буде володіти широкими можливостями соціальної дії і відповідальністю» [67, с. 195-196].

Стосовно концепції отримання/усвідомлення сили (empowerment), розрізняють «жіночу силу (empowermentto сила для) і чоловічу (empowermentover сила над). Жіноча сила направлена на творення, а чоловіча асоціюється з «сліпим жаданням панування». Цікаво в цьому плані усвідомити фемінізм як явище, породжене традиційними структурами дискримінації, коли жінка сприймаються не як окрема самодостатня індивідуальність, а як інобуття чоловіка» [176].

У психостатевих відмінностях жінкам більш властиве домінування етики над логікою [220, с. 174], відповідно, в організаційно-комунікативному аспекті жіночому типу реалізації владних відносин властиві наступні складові: вміння йти на компроміс, гнучко вести переговори, враховуючи позиції інших сторін; вміння діяти в ситуації конфлікту та загрози ризику; вміння ефективно використовувати здібності і уміння інших людей; тверезе ставлення до нововведень, здоровий консерватизм; вміння протистояти тиску і натиску, відстоювати свою позицію [167].

Визначаючи гендерні особливості лідерської взаємодії, ми схильні підтримувати позицію Т. Бендас [17, с. 249], яка у своїх дослідженнях виділяє маскулінну і фемінну системи лідерства. Чоловіки прагнуть захопити лідерську позицію, а жінки обіймають її лише за відсутності чоловіків. При цьому чоловіки особливо жорстко домагаються лідерства у присутності жінок, оскільки це підвищує їх сексуальну привабливість, а жінки відмовляються від

лідерства тому, що воно зменшує у них цю привабливість. Статева структура групи впливає і на стиль лідерства: чоловіки демонструють інструментальний стиль лідерства, коли працюють у виключно чоловічій групі, але у змішаних за статтю групах і жінки, і чоловіки демонструють соціо-емоційну поведінку.

Можемо підкреслити, що жінка – керівник в контексті своїх соціопсихологічних особливостей найчастіше виступає як *leaderdemocratic* [128, с. 276] – лідер, що обіймає позицію домінування завдяки своєму вмінню переконувати членів групи та виражати їхні інтереси. В даному аспекті варто звернути увагу на проблему соціального партнерства як ефективною технологією вирішення владних проблем у діловій, політичній та соціальній сферах. Спираючись на дослідження можливостей вдосконалення комунікації, представлених в роботах Ю. Хабермаса, Є.Соловійова зазначає, що Ю. Хабермас визначає «базову типологію соціальної дії – інструментальну, стратегічну та комунікативну» [212, с. 63]. Інструментальна дія орієнтована на успіх через керівництво технічними правилами, стратегічна – на успіх через соціальну діяльність, а комунікативна дія усвідомлюється через акти взаєморозуміння.

На необхідності соціального партнерства як важливого аспекту розв'язання гендерної проблеми, акцентує увагу Н. Ковалішина: вона зазначає, що «у цьому плані держава має системно здійснювати гендерну просвіту, і відповідно до цього – гендерний аналіз та експертизу, які б дали змогу належним чином урахувати пропозиції жіночої громадськості в процесі здійснення гендерного дискурсу в суспільстві та прийняття відповідних державно-управлінських рішень» [119, с. 14].

Таким чином, чоловіча та жіноча соціокультурні традиції, зумовлені комунікативною репрезентацією себе оточуючій дійсності, мають певні відмінності в уявленнях про світовий порядок та гармонію, у світовідчутті, які можливо поляризувати як естетичне та логічне, безвідносно до визначення позитиву чи негативу кожної із означених позицій. Загалом, можемо зазначити, що дослідження національного контексту владної реалізації, представленої як у національному політикумі, так і у економічній та управлінській сферах

потребує підходу до гендеру не лише як соціально-демографічної, але, передусім, як до психолого-комунікативної категорії. В межах такого розуміння набуває інших акцентів аналіз гендерних відносин, гендерних відмінностей між статями, їх вплив на відтворення гендерної структури, соціалізація індивідів різної статі, гендерна стратифікація, роль та вплив кожної із статей на суспільний процес. Соціально-рольове розуміння гендеру дає можливість з його допомогою як соціальної конструкції історично творити форми соціального життя, аналізувати гендерні особливості через вироблену гендерну культуру суспільства в системі соціальної культури.

Висновки до розділу 3:

- Гендерні уявлення постають продуктом пануючої в конкретному суспільстві в певний історичний період гендерної ідеології – злагодженої системи поглядів і уявлень про соціальний статус та зміст ролей чоловіків і жінок, яких вони повинні дотримуватись як члени суспільства. Виникає своєрідна гендерна ідеологія як механізм соціальної організації і підтримки встановлених моделей відносин між статями. В означеному контексті характерною рисою феміністичних досліджень є визнання теоретичного і методологічного плюралізму, оснований на спробі розуміння інших людей на основі досвіду жінок різних соціальних та національних категорій, тому особливістю фемінної комунікативної системи є прагнення до рівноправного діалогу, врахування комунікативної позиції партнера, його цілей та інтересів.

- Гендерні дослідження як новий тип дискурсу в культурі успадковують основні теоретичні проблеми і суперечності феміністського дискурсу. Основна теоретична проблема сучасної феміністської теорії парадоксальним чином пов'язана з її ж основною теоретичною передумовою – а саме, спробою логічного обґрунтування і репрезентації іншого в мисленні і культурі. Стратегічною метою постмодерного фемінізму є докорінне перетворення світового порядку, в якому ми живемо: відмовитись від бінарних опозицій у

мисленні (і житті), скасувати владний дискурс культури, дати простір відмінностям, досягти єдності у відмінності.

- У гендерному аспекті влада, зазвичай, реалізується як спосіб самоствердження, утвердження себе за рахунок іншої статі. Виділяють наступні джерела такої влади: силу або здібності, контроль, гроші і класову приналежність, монополію на інформацію, знання і ідеї, відповідну посаду, а також образу і приниження. В суспільстві основним механізмом утвердження такого типу влади постають соціальні норми, які виступають дієвим фактором гендерної соціально-рольової диференціації.

- Гендерний підхід як теоретичний напрям у суспільних науках виник як опозиція традиційним дослідженням відносин між статями, що базується на ідеї доцільності диференціації ролей, статусів і позицій чоловіків та жінок в публічній і приватній сферах життєдіяльності. В комунікативному плані гендерний підхід орієнтує людей незалежно від статей на партнерську модель відносин, що реалізується як відносини двох рівноправних суб'єктів, кожний з яких володіє власною цінністю та готовністю до взаємних поступок; спілкування будується на рівних, партнера вислуховують не перериваючи, не оцінюють передчасно і поспішно його думки і вчинки, не нав'язують порад. В ситуації розбіжностей і конфліктів партнерська модель відносин припускає переговорну стратегію поведінки.

Основні положення даного розділу знайшли відображення в таких наукових працях автора [50; 85; 86; 88; 89; 94; 290].

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється у системному теоретичному аналізі сутності феномену владних комунікацій у гендерному контексті.

Наукові та практичні результати дослідження дали підставу зробити такі висновки.

1. Основним системоутворюючим компонентом суспільних відносин є влада, що постає джерелом соціального управління. Утвердження конкретного типу владних відносин для соціуму, що діє як цілісна інформаційна система, зумовлене архетипічними уявленнями релігійно-культурного змісту, що формують соціальну пам'ять, визначають статусно-рольові та комунікаційні стратегії суспільної взаємодії, які актуалізують доміанти у володінні матеріальними, духовними та інформаційними ресурсами.

2. Основною закономірністю розвитку феномену владних відносин є взаємозв'язок між суб'єктом і об'єктом влади, що легітимується сакралізованою традицією (патріархатне суспільство) чи діяльністю соціально-економічних і політичних інститутів (егалітарне суспільство). На соціально-культурному рівні у системі владних відносин, пропагованих патріархатною ідеологією, забезпечувати реалізацію влади як примусу з домінуванням авторитету, утвердженого через насилля, може лише маскулінний тип комунікації, а у суспільствах з егалітарною ідеологією, де у системі владних відносин переважає лідерство як влада альтернатив, – андрогінний тип комунікаційної взаємодії.

3. Центральною категорією владних комунікацій є поняття соціального статусу, який варто розуміти як оцінку, досягаючи якої, суб'єкт засвоює соціальні норми та уявлення, а також відповідну сукупність прав та обов'язків, реалізація яких формує соціальну особистість. Визначальним у комунікативному параметрі статусу є комунікативний код – система нормативних вербальних та невербальних засобів, що репрезентує позицію

індивіда у стратифікаційному вимірі його доступу до суспільних ресурсів. Соціальний статус індивіда взаємозумовлений його комунікаційними ролями у реалізації різновидів суспільної влади – інформаційно-духовної, політичної, економічної, сімейної та комунікаційними засобами, легітимованими у контексті соціальної самопрезентації.

4. Гендер – складний соціокультурний процес конструювання міжстатевих соціальних ролей, що формується на основі архетипів суспільної свідомості, зумовлених етнорелігійними домінантами утвердження владних відносин, визначає соціальну ієрархію владної взаємодії та реалізується засобами гендерного дисплея, що формується за принципом соціальної ідентичності. Гендерний дискурс влади варто розглядати крізь призму системного підходу, коли суспільство постає як цілісна інформаційна система норм, цінностей та переконань, що формують його соціальну пам'ять, визначають сьогодення та формують перспективи на майбутнє. Зміст стереотипів має яскраво виражену соціально-культурну та етнорелігійну спрямованість і залежить від історичної стадії розвитку суспільства, ступеня його урбанізованості, релігійності тощо. Продукування та утвердження гендерних стереотипів має чітко виражений ідеологічний підтекст, а їх репрезентація є частиною державного ідеологічного апарату.

5. Антична культурна традиція зумовлена пануванням андроцентризму, що передбачає панування чоловічого, що репрезентується в образі універсальної об'єктивності, тоді як інші суб'єктивності, і, передусім, жіноча, репрезентуються як відхилення від норми. Утверджується бінарна опозиція чоловічого (як духовного) та жіночого (як тілесного), та закріплюються патріархатні стереотипні уявлення про амбівалентність чоловічого і жіночого в культурі у міфологізованій формі. Середньовічна традиція засобами релігійної сакралізації теологічних патріархатних концептів владних відносин утверджує дихотомію непорочної Діви небесної і безумовної гріховності жінки земної. Епоха Просвітництва легалізує жіночу чуттєвість, визнає за жінкою право на освіту і, відповідно, створює умови для самоусвідомлення штучно створеної

вторинності власного буття та виникнення феміністичної ідеології. Постмодерний фемінізм акцентує увагу на гендерному дискурсі, який постає спробою логічного обґрунтування і репрезентації іншого в мисленні і культурі, досягнення єдності у відмінності.

6. Основними психологічними механізмами гендерної соціалізації виступають гендерна ідеологія, гендерна ідентичність, гендерні ролі, гендерні схеми. Життєво-екзистенційний зміст гендерних ролей в їх ціннісній онтологічній зумовленості визначається культурними межами історичних епох, в яких означені гендерні ролі є об'єктивними формами устрою соціальної реальності. Гендерна ідеологія, що репрезентується релігійно-культурними концептами, формуючись, переважно, на релігійних міфах та ритуалах, нав'язує соціуму гендерні стереотипи, їх стійкість базується на механізмах спадковості культури і визначає рівень гендерної нерівності соціуму. У формуванні гендерної ідеології епохи глобалізованого інформаційного суспільства визначальним є дискурс мас-медіа, який утверджує маскулінний тип владних відносин, як найбільш ефективний в інформаційно-пропагандистському концепті. Водночас, міжособистісна та групова комунікація на рівні громадських організацій та окремих соціальних груп формує підґрунтя для утвердження егалітарної ідеології.

7. Духовний прогрес суспільства диктує визнання інтерсуб'єктивності як ключового фактору буття соціуму. Вона доповнюється поняттями «порозуміння», «спілкування», «згоди», які слугують засобом вивчення умов комунікації, будь-якої інтеракції між людьми. Комунікація постає запорукою самовиявлення індивіда та самоідентифікації в культурному просторі. Патріархатна ідеологія диктує домінування монологічної комунікації, з утвердженням права сильного. Але зміна духовно-культурних орієнтацій сучасного інформаційного суспільства вимагає діалогічного спілкування, де стосунки набувають взаємності та відвертості через розуміння іншого не як межі, а як розширення своїх можливостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин, Аврелий. Исповедь / Августин Аврелий – М.: Изд.-во «Ренессанс», СП ИВО-Сид, 1991. – 488 с.
2. Авдулова, Т.П. Гендерные аспекты управленческой деятельности [Электрон. ресурс]. / Т.П. Авдулова – Режим доступа: http://www.elitarium.ru/2010/05/24/gendernye_aspekty_deyatelnosti.html, свободный. – Название с экрана.
3. Адорно, Т. Исследование авторитарной личности [Электронный ресурс] / Т. Адорно – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Adorno/07.php, свободный. – Название с экрана.
4. Александрова, О.С. Становлення середнього класу в сучасному українському суспільстві: автореф. дис.... канд. філософ. наук : 09.00.03 / О.С. Александрова. – К., 2010. – 34 с.
5. Алёшина, Ю.Е. Полоролевая дифференциация как комплексный показатель межличностных отношений супругов. [Электронный ресурс] / Ю.Е. Алёшина – Режим доступа: <http://www.library/euro-bit/ru>, свободный. – Название с экрана.
6. Андронова, І.Ф. Еволюція політичної культури в незалежній Україні (гендерний аспект): Автореф. дис... канд. іст. наук: 17.00.01 / І.Ф. Андронова; Київ. нац. ун-т культури і мистец. – К., 2005. – 19 с.
7. Арендт, Х. Истоки тоталитаризма / Х.Арендт; Пер. с англ. Борисовой И. В. и др.; послесл. Давыдова Ю. Н.; под ред. Ковалевой М. С., Носова Д. М. – М.: ЦентрКом, 1996. – 672 с.
8. Аристотель. Політика / Аристотель. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
9. Артеменко А.П. Топологія Я в мережевих структурах соціуму: монографія / А.П. Артеменко – Харків: Цифрова друкарня №1, 2013. – 344с.
10. Балініченко, С.П. Комунікативні засади інтеракційних процесів у сучасному суспільстві: автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / С.П.Балініченко. – Донецьк., 2005. – 18 с.

11. Барт, Р. Мифологии / Р. Барт ; [пер. с фр., вступ. ст. и коммент. С.Н. Зенкина]. – М.: Изд-во имени Сабашниковых, 1996. – 312 с.
12. Бахтин, М. Проблемы творчества Достоевского / М. Бахтин Собрание сочинений в 7 т. – Т.2. – М., 2000. – 800 с.
13. Бебель, А. Національна та інтернаціональна ідея: пер. з нім. мови / А. Бебель, Є. Пернерсторфер ; передмов. і додатки Б. Грінченко. – 2-ге вид. – К.: [б.в.], 1917. – 55 с.
14. Бебик, В.М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік рилейшнз: Моногр. – К.: МАУП, 2005. – 440 с.
15. Бега, М.І. Феміністична критика модерну (від патріархатної ідеології до "консерватизму повсякденності"): автореф. дис... канд. філософ. наук : 09.00.03 / М.І. Бега ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2010. – 20 с.
16. Бендас, Т.В. Гендерная психология лидерства: проблемы и перспективы развития / Т.В. Бендас // Ежегодник Российского психологического общества: Матер. III Всероссийского съезда психологов, 25-28 июня 2003 года: в 8 т. Том 1. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. – С.436-439.
17. Бендас, Т.В. Гендерная психология. / Т.В. Бендас – СПб.: Питер, 2009. – 431 с.
18. Бендас, Т.В. Психология лидерства. Гендерный и этнический аспекты : Дис. д-ра психол. наук : 19.00.05. – М РГЕ, 2003 (Из фондов Российской Государственной библиотеки) [Электронный ресурс] / Т.В. Бендас. – Режим доступа: <http://diss.rsl.ru/diss/03/0517/030517040.pdf>, свободный. – Название с экрана.
19. Бергер, П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания [Электронный ресурс] / П. Бергер, Т. Лукман. – Москва : Медиум, 1995. – 323 с. – Режим доступа : [http : // skepdic.ru/wp-content/uploads/2012/11/0458680_VCA67_piter_berger_lukman_t_socialnoe_konstruirovanie_realnosti_tr.pdf](http://skepdic.ru/wp-content/uploads/2012/11/0458680_VCA67_piter_berger_lukman_t_socialnoe_konstruirovanie_realnosti_tr.pdf), свободный. – Название с экрана.
20. Берн, Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 320 с.

21. Бернс, Р. Что такое Я – концепция / Р. Бернс // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Изд. Дом «БАХРАХ - М», 2007. – 544 с.
22. Бех Ю. В. Філософія управління соціальними системами: монографія / Ю.В. Бех; Мн-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 623 с.
23. Блаженный Августин. Христианская наука или основания Священной герменевтики и церковного красноречия / Блаженный Августин. – СПб.: Библиополис, 2006. – 512 с.
24. Бланшо, М. Неопишваемое сообщество / Морис Бланшо, Вернер Зомбарт, Элиас Карнетти // Тень парфюмера. – М.: Алгоритм, 2007. – 288 с.
25. Бовуар, С. Второй пол. Т. 1 и 2: Пер. с франц. / Общ. ред. и вступ. ст. С.Г. Айвазовой, коммент. М.В. Аристовой. – М.: Прогресс; СПб.: Але-тейя, 1997. – 832с.
26. Боден, Ж. Шесть книг о государстве / Ж.Боден // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция / Нац. общ. – науч. фонд Академии полит. наук; Рук. Проекта Г.Ю. Семьгин. – М.: Мысль, 1997. – С.303 – 306.
27. Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / [Главн. науч. ред. и сост. С.Ю. Солодовников]. – Мн.: МФЦП, 2002. – 1008 с.
28. Бондаревська, І.А. Гендер як категорія теоретичного аналізу / І.А. Бондаревська // Гендерні студії: освітні перспективи (навчально-методичні матеріали). – К.: ПЦ «Фоліант», 2003. – 80 с.
29. Бубер, М. Два образа веры [Электронный ресурс] / М. Бубер; [Пер.с нем.]. – М. : Республика, 1995. – 463 с. – Режим доступа: http://royallib.com/book/martin_buber/dva_obraza_veri.html, свободный. – Название с экрана.
30. Бурдьё, П. Социология политики / П.Бурдьё.– М.: Новый мир, 1993.– 283 с.
31. Ван Дейк, Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А. ван Дейк ; [пер. с англ. / сост. В.В. Петрова]. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.

32. Вебер, М. Типы господства [Электронный ресурс] / М.Вебер. – Режим доступа: http://www.vusnet.ru/biblio/archive/weber_tipu, свободный. – Название с экрана.
33. Вебер, М. Три чисті типи легітимного панування // М. Вебер. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – С. 157-172.
34. Вейнингер, О. Пол и характер / О. Вейнингер // Тайна характера: Психологические типы / [Худож. переплета С.В.Овчаренко; Худож.-оформитель О.Е. Сидоркевич] –Х.: Фолио, 1996. – 511с.
35. Венгер, О.М. Становлення та особливості функціонування гендерної демократії в сучасному українському суспільстві: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / О.М. Венгер ; Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – К., 2009. – 19 с.
36. Вілкова, О.Ю. Конструктивні та деструктивні функції гендерних стереотипів: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / О.Ю. Вілкова ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 18 с.
37. Власова, О.П. Проблема гендерної рівності у західноєвропейській філософії (історико-філософський аналіз): автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / О.П. Власова ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О.Гончара. – Д., 2008. – 16 с.
38. Власова, Т.І. Формування гендерних стереотипів у західноєвропейській філософії (історико-філософський аналіз): Автореф. дис... д-ра філософ. наук: 09.00.05 / Т.І. Власова ; Дніпропет. нац. ун-т. – Д., 2007. – 38 с
39. Воронцов, Д. Что такое гендер // Гендерная психология: практикум. – 2-е изд. / Под ред. И.С. Клециной. – СПб.: Питер, 2009. – 496 с.
40. Врихт, М. Образ «Я» как подструктура личности.// Психология самосознания. Хрестоматия. / М. Врихт – Самара: Изд. Дом «БАХРАХ - М», 2007. – 544 с.
41. Габермас, Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянського суспільства / Ю. Габермас. Львів, 2000. – 318 с.
42. Гаврилов, М.І. Філософія демократичної державності: Автореф. дис. д-ра філософ. наук.: 09.00.03. / М.І. Гаврилов, Дніпропетровськ, 2007. – 34 с.

43. Гадамер, Г. Герменевтика і поетика : вибрані твори: пер. з нім. / Г. Гадамер. – К. : Юніверс, 2001. – 280 с.
44. Галяс, І.А. Лідер як суб'єкт владної діяльності в умовах сучасного транзитивного суспільства: автореф. дис. Д-ра філос. наук : 09.00.03. / І.А. Галяс, Сімферополь, 2011. – 20 с.
45. Гапон, Н.П. Гендер у гуманітарному дискурсі: філософсько-психологічний аналіз. / Н.П. Гапон, Львів : Літопис, 2002. – 310 с.
46. Гапон, Н.П. Проблема гендеру у філософському дискурсі другої половини ХХ ст.: Автореф. дис... д-ра філософ. наук: 09.00.05 / Н.П. Гапон ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2006. – 40 с.
47. Гаррет, Б. Стратегические альянсы / Б.Гаррет, П.Дюссож [Пер. с англ.]. – М.: ИНФРА – М, 2002. – ХХ. – 332 с.
48. Гегель, В.Г. Политические произведения / В.Г. Гегель, М.: Наука – 1978. – 438 с.
49. Гегель, Г. Философия права / Г.Гегель // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция / Нац. общ. – науч. фонд Академии полит. наук; Рук. Проекта Г.Ю. Семьгин, М.: Мысль, 1997. – С.636-661.
50. Гендерний вимір владних комунікацій: моногр. / І. М. Ломачинська, С. М. Загурська Біла Церква : НВО «Освіта», 2014. – 207 с.
51. Гендер и культура: учебное пособие для студентов гуманитарных факультетов / Отв. ред. М. Хегай. – Душанбе, 1999. – 242 с.
52. Гендерні аспекти державної служби: Монографія / М. Пірен, Н. Грицяк, Т. Василевська, О. Іваницька; за заг. ред. Б. Кравченка. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 335 с.
53. Гендерний аналіз українського суспільства. / Наук. ред. Т.Мельник. – ПРООН, Представництво в Україні. – К.: Златограф, 1999. – 294 с.
54. Гоббс, Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т.Гоббс // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция / Нац. общ. – науч. фонд

Академии полит. наук; Рук. Проекта Г.Ю. Семьгин. – М.: Мысль, 1997. – С. 318-331.

55. Гоноцкая, Н.В. Самопонимание личности как субъекта коммуникации : дис. канд. филос. наук 09.00.11. / Н.В. Гоноцкая. М., 2006. – 178 с.

56. Горбань, О.В. Громадянське суспільство: ідея та механізм її здійснення (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.03 / О.В. Горбань ; Тавр. нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімферопіль, 2011. – 36 с.

57. Горноста́й, П.П. Гендерний розвиток та гендерна ідентичність особистості, особливості чоловічої та жіночої соціалізації / П.П. Горноста́й // Гендерні студії: освітні перспективи (навчально-методичні матеріали). – К.: ПЦ «Фоліант», 2003. – 80 с.

58. Горошко, О.І. Гендерні аспекти інтернет-комунікацій: автореф. дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.04 / О. І. Горошко ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2010. – 33 с.

59. Грицяк, Н. Теоретико-методологічні засади формування й реалізації державної гендерної політики в Україні: автореф. дис... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.01 / Н.В. Грицяк ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2005. – 36 с.

60. Грицяк, Н. В. Базові концепції та ідеї гендерної теорії : збірник / Н.В. Грицяк // Стратегічні пріоритети : Наук. аналіт. щоквартальник Нац. Ін-ту стратегічних досліджень. – К., 2006. – № 1, листоп. – С.79-87.

61. Губич, В.О. Онтологічні засади політики: Особливості соціально-філософської концептуалізації: автореф. дис. канд.. філос.н. – Донецьк., 2008. – 22 с.

62. Гусева, Ю. Гендерная социализация // Гендерная психология: практикум. – 2-е изд. / Под ред. И.С. Клециной. – СПб.: Питер, 2009. – 496 с.

63. Гуссерль, Э. Картезианские размышления / Э. Гуссерль ; пер. с нем. Д. В. Скляднева. – Изд. 2-е, стер. – СПб. : Наука, 2006. – 315 с.

64. Даудова, Г.В. Формування та реалізація державної гендерної політики в Україні: автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Г.В. Даудова ; Нац.

акад. держ. упр. при Президентіві України. Харк. регіон. ін-т держ. упр. – Х., 2008. – 20 с.

65. Дэвис, А. Женщины, раса, класс / А.Девис. – М.: Прогресс, 1987. – 280 с.

66. Делез, Ж. Логика смысла: Пер. с фр. / Ж. Делез. – М.: "Раритет", Екатеринбург: "Деловая книга", 1998. – 480 с.

67. Денисова, А.А. Расширение возможностей женщин // Словарь гендерных терминов / Под. ред. А.А. Денисовой. – М.: «Информация - XXI век», 2002. – 256 с.

68. Денисюк, С.Г. Імідж політичного лідера в контексті розвитку української політичної культури: особливості формування та механізми реалізації: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / С.Г. Денисюк ; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2007. – 18 с.

69. Джеймс, Ф.Л. Самоисполняющееся пророчество: гендер с социально-психологической точки зрения. [Электронный ресурс] / Джеймс Ф.Л. – СПб.: Питер, 2001. – С. 144-161. – Режим доступа: <http://www.etpg.org>, свободный. – Название с экрана.

70. Джемс, В. Личность / В. Джемс // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Изд. Дом «БАХРАХ – М», 2007. – С.7-45

71. Джемс, В. Многообразие религиозного опыта . [Электронный ресурс]: / В. Джемс. – СПб: «Андреев и сыновья», 1992. – 423 с. – Режим доступа: <http://www.e-reading.by/book.php?book=1039476>, свободный. – Название с экрана.

72. Джойнер, Р. Лидер, менеджер и пять слагаемых успеха: Пер.с англ. / Р. Джойнер. – К. : Християнське книжкове служіння, 1999. – 184 с.

73. Джойнер, Р. Лидерство и творческий потенциал в жизни : Пер. с англ. / Р. Джойнер. – К. : пп Скобелкін І.О., 2003. – 216 с.

74. Домбровский, Т. Харизма / Т. Домбровский ; пер. с нем. О. Гофман. – СПб. : Питер ; М. ; Х. ; Минск : [б.и.], 2002. – 191 с.

75. Донцов, А.И. О понятии «группа» в социальной психологии / А.И. Донцов // Социальная психология: Хрестоматия. – М: Аспект Пресс, 2003. – 475 с.

76. Древнегреческая философия. От Платона до Аристотеля : Сочинения. / Пер. с древнегреч.; Худож. П. Сацкий. – Харьков: Фолио, М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 832 с.
77. Друкер, П. Рынок: как выйти в лидеры: практика и принципы / П. Друкер; [Пер. с англ.]. – М.: «Book chamber international», 1992. – 332 с.
78. ДСТУ ISO 5127: 2007. Словник термінів. Інформація та документація. . [Електронний ресурс] – К.: Держспоживстандарт України, 2010 – Режим доступу: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=52901, вільний – Назва з екрану.
79. Духовность: энциклопедия / гл. ред. В. С. Дудик. – Киев : Европейская энциклопедия, 2008. – 688 с.
80. Энгельс, Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. / Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т. 21. – К., 1964. – С.28-171.
81. Жарких, В. Влияние гуманистического прагматизма на развитие современного общества: автореф. дис. доктора филос. Наук .: 09.00.03. / В. Жарких – К., 2008 . – 35 с.
82. Жеребкина, И.А. Феминистская теория 90-х годов: проблематизация женской субъективности // Введение в гендерные исследования. Ч. I: учебное пособие / Под ред. И. А. Жеребкиной – Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: Але-тейя, 2001. – 708 с.
83. Жеребкин, С. Гендерная проблематика в философии // Введение в гендерные исследования. Ч. I: учебное пособие / Под ред. И.А. Жеребкиной – Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: Але-тейя, 2001. – 708 с.
84. Загурская, С.Н. Психолого-коммуникативные факторы формирования личности лидера в социуме / С.Н. Загурская // Приволжский научный вестник, Ижевск – 2013 – № 7 – С. 178-181.
85. Загурська, С.М. Гендерний підхід у вивченні політичної діяльності та лідерства / С.М. Загурська // Освіта регіону: Український науковий журнал – 2012. – №3. – С. 95-100.

86. Загурська, С.М. Комунікативна зумовленість гендерної ідентичності в соціально філософському вимірі / С.М. Загурська // Схід. 2016. – № 4(144) – С. 84-88.
87. Загурська, С.М. Масова свідомість як засіб утвердження влади / С.М. Загурська // «Гілея» : збірник наукових праць. 2016. – № 111(8) – С. 166-170.
88. Загурська, С.М. Проблеми і чинники формування жіночого політичного лідерства / С. М. Загурська // Збірник наукових праць [за заг. ред. д. е. н. П. І. Юхименка]. – Біла Церква : Білоцерківський інститут економіки та управління, 2012. – Вип. 9 (Ч. 2). – С. 10-14.
89. Загурська, С.М. Соціальний зміст гендерних стереотипів владного впливу / С.М. Загурська // Схід. 2016. – № 3 (143) – С. 80-84.
90. Загурська, С.М. Соціально філософський аналіз констант влади гендеру в історичному контексті / С.М. Загурська // «Гілея» : збірник наукових праць. 2016. – № 110(7) – С. 190-194.
91. Загурська, С.М. Теорії мотивації: історія виникнення та їх сутність / С.М. Загурська // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. Костюка, 2009. Проблеми загальної та педагогічної психології Том XI, частина 4 С.119-129.
92. Загурська, С.М. Феномен масової свідомості в комунікативному контексті / С.М. Загурська // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2016. – Випуск 4 (13). – С. 41-48.
93. Загурська, С.М. Феномен та функції лідерства / С.М. Загурська // Освіта регіону: Український науковий журнал – 2011. – №2. – С. 52-56.
94. Загурська, С.М. Формування гендерної культури як складова демократичного громадянського суспільства / С.М. Загурська // Удосконалення інформаційно-ресурсного забезпечення освіти і науки в умовах євроінтеграції : тези доповідей XVIII Міжнародної науково-практичної конференції (26-28 трав. 2016 р.) / Білоцерківський інститут економіки та управління Університету «Україна» ; за заг. ред. П. І. Юхименка ; наук. ред. І. Г. Романченко. – Біла Церква, 2016. – С. 10-12.

95. Здравомыслова, Е. Социальное конструирование гендера: феминистская теория // Введение в гендерные исследования. Ч. I: учебное пособие / Е. Здравомыслова, А. Тьомкіна / Под ред. И.А. Жеребкиной – Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: Але-тейя, 2001. – 708 с.
96. Зінченко В.В. Громадянське суспільство: шляхи, форми та перспективи (соціально-філософські ідеї і політико-правові тенденції сучасності) / В.В. Зінченко – Переяслав-Хмельницький, 2007. – 469 с.
97. Зінченко, В.В. Тотальність та історичність буття (на матеріалах філософії неомарксизму): дис... канд. філос. наук: 09.00.01 / В.В. Зінченко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 199 с.
98. Зінченко, В.В. Роль моделі гарантії громадянських прав у державному управлінні США для формування нормативістики міжнародної системи прав людини / В.В.Зінченко // Право та управління. – 2012. – № 1.– С.259-269.
99. Зінченко, В.В. Ціннісний контекст системних суспільних трансформацій і громадянської інституціоналізації в Україні в умовах глобалізаційних процесів / В.В.Зінченко // Вища освіта як фактор подолання ціннісного розколу в Україні: Монографія / авт. кол.: З. Самчук (керівник), Т. Андрущенко, В. Баранівський, О. Бульвінська та ін. – К., 2015. – С.280-327.
100. Зуб, А.Т. Лидерство в менеджменте : монография / / А.Т. Зуб, С.Г. Смирнов – М. : ГЖО "Воскресенье", 1999. – 212 с.
101. Ильин, И.В. Теоретико-методологические основы глобалистики / И.В. Ильин. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 2009. – 108 с.
102. Илларион (Алфеев). Жизнь и учение святого Григория Богослова [Электронный ресурс]: / Иларион (Алфеев). – Москва-Нью-Йорк, 2000.– Режим доступа: https://azbyka.ru/otechnik/Illarion_Alfeev/jizn_Grigoriya_Bogoslova/, свободный. – Название с экрана.
103. Ільганаєва, В.О. Комунікаційний світ сучасного суспільства як медіа реальність / В.О. Ільганаєва // Світ соціальних комунікацій: науковий журнал . – Том 5. – 2012. – С. 34-38.

104. Історія політичної думки»: підручник / За заг. ред. Н. М. Хоми [І.В. Алексєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. – Львів: «Новий світ-2000», 2016.– 1000 с.
105. Історія політичної думки: навч. енциклопедичний словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / За заг. ред. Н.М. Хоми (В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.). – Львів: Новий Світ-2000, 2014. – 766 с.
106. Каган, М.С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений / М.С. Каган. – М.: Политиздат, 1988. – 319 с.
107. Калабихина, И.Е. Социальный пол и проблемы населения [Электронный ресурс]. / И.Е. Калабихина – Режим доступа: www.a-z.ru/women/texst/pol1r-3/html, свободный. – Название с экрана.
108. Кальвин, Ж. О христианской жизни [Электронный ресурс] / Ж.Кальвин. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/bogoslov/kalvin/hrgizn.php, свободный. – Название с экрана.
109. Кант, И. Основы метафизики нравственности; Критика практического разума ; Метафизика нравов / И. Кант. – СПб. : Наука, 1995. – 528 с.
110. Кара-Мурза, С.Г. Манипуляция сознанием [Электронный ресурс] / С.Г.Кара-Мурза. – Режим доступа: [http. : // www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul18.phm](http://www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul18.phm), свободный. – Название с экрана.
111. Кардел, Ф. Психотерапия и лидерство/ Ф.Кардел. – СПб.: Изд. «Речь», 2000. – 234 с.
112. Карлофф, Б. Вызов лидеров / Б. Карлофф, С. Седерберг; [пер.со швед]. – М.: Дело, 1996. – 352 с.
113. Карпенко, К.І. Гендерний вимір екологічної комунікації: автореф. дис. доктора філос. н. .: 09.00.03. – Харків, 2006. – 38 с.
114. Катан, О.І. Концептуальні і політико-практичні засади вирішення гендерної проблеми в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / О.І. Катан ; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 2005. – 19 с.
115. Кісь, О.Р. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини ХІХ - початку ХХ століття: гендерні аспекти: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05

/ О.Р. Кісь ; НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича, Ін-т народознав. – Л., 2002. – 20 с.

116. Клецина, И.С. Гендерная компетентность личности // Гендерная психология: практикум. - 2-е изд. / Под ред. И.С. Клециной. – СПб.: Питер, 2009. – 496 с.

117. Клецина, И.С. От психологии пола к гендерным исследованиям в психологии. / И.С. Клецина // Вопросы психологии, № 1, 2003. – С. 61-78.

118. Клецина И.С. Самореализация и гендерные стереотипы. / И.С. Клецина // Психологические проблемы самореализации личности. Вып. 2. – СПб.: Изд-во СпбГУ, 1998. – С. 188-202.

119. Ковалішина, Н.П. Взаємодія жіночих громадських організацій з органами державної влади як фактор здійснення гендерної політики в Україні: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Н.П. Ковалішина ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2006. – 20 с.

120. Кові, Стівен. Восьма звичка. Від успішності до величі / Пер. з англ. – К.: Видавництво Олексія Капусти (підрозділ Агенції «Стандарт»), 2005. – 388 с.

121. Кон, И.С. Половые различия и дифференциация социальных ролей / И.С. Кон. – Москва, 2009. – 776 с.

122. Кон, И.С. Проблема «Я» в психологии / И.С. Кон // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Изд. Дом «БАХРАХ - М», 2007. – 544 с.

123. Кон, И.С. Психология самосознания / И.С. Кон // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Изд. Дом «БАХРАХ - М», 2007. – 544 с.

124. Конечкая, В.П. Социология коммуникации [Электронный ресурс] / В.П.Конечкая. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/koneck/index.php, свободный. – Название с экрана.

125. Коновалов, Д.О. Гендер і національний суб'єкт: конструювання маскулінності в контексті пострадянської України: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.04 / Д.О. Коновалов ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2005. – 22 с.

126. Корольова, І.Є. Українська жінка в православній картині світу та національній традиції: гендерні рецепції: автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.12 / І. Є. Корольова ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2011. – 19 с.
127. Костикова, А.А. Гендерные измерения новейшей философии языка и их значение для современной культуры // Введение в гендерные исследования/ Под ред. И.В.Костиковой. – М.: Изд.-во МГУ, 2000. – С. 13-24
128. Кравченко, С.А. Социологический энциклопедический англорусский словарь / С.А.Кравченко. – М.: РУССО, 2002. – 528 с.
129. Краснокутський, О.В. Соціально-філософський аналіз феномену влади: автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / О.В.Краснокутський. – Запоріжжя, 2004. – 13 с.
130. Красова, Е.Ю. Полоролевая социализация // Словарь гендерных терминов / Е.Ю. Красова; Под. ред. А.А. Денисовой. – М.: «Информация-XXI век», 2002. – 256 с.
131. Крістева, Ю. Час жінок / Ю.Крістева // Про рівність статей. Збірник / Пер. з фр. під заг. ред. О. Хоми. – К.: ППС-2002, 2007. – С. 25-46.
132. Кудряшова, Е.В. Лидер и лидерство : исследования лидерства в современной западной общественно-политической мысли / Е.В. Кудряшова. ил. 21 см, Архангельск : Изд-во Помор. междунар. пед. ун-та им. М.В. Ломоносова, 1996. – 252 с.
133. Кузес, Дж. Вызов бросают лидеры / Д. Кузес,. Б. Познер ; пер. с англ. А.В. Савинова. М. : АСТ : ЛЮКС, 2005. – 446 с.
134. Кузнєцова, С.В. Політичне лідерство: сутність та механізм формування в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / С.В. Кузнєцова ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2002. – 19 с.
135. Ла, Бозси. Рассуждение о добровольном рабстве / Ла Бозси // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция / Нац. общ. – науч. фонд Академии полит. наук; Рук. Проекта Г.Ю.Семьгин. – М.: Мысль, 1997. – С.294-297.

136. Лазар, І.Г. Вдосконалення механізмів формування та реалізації гендерної політики в Україні: автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / І.Г. Лазар ; Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Л., 2007. – 20 с.
137. Лебединська, І. Гендер і культура: досвід деконструкції традиційної методології // Гендерні студії: освітні перспективи (навчально-методичні матеріали). – К.: ПЦ «Фоліант», 2003. – 80 с.
138. Лебон, Г. Психология народов и масс [Электронный ресурс] / Г. Лебон. – Режим доступа: http://www.vusnet.ru/biblio/archive/lebon_psychology.
139. Левінас, Е. Між нами. Дослідження думки про іншого/ Е. Левінас ; пер. з фр. В. Куринський ; ред. М. Погребинський [та ін] ; Національний ун-т "Києво-Могилянська академія". – К. : Дух і Літера , 1999. – 291 с.
140. Левченко, К.Б. Управління процесами формування гендерної політики в Україні (організаційно-правові аспекти): Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / К.Б. Левченко ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 35 с.
141. Леонтьев, А.А. Психология общения / А.А. Леонтьев – 2-е изд. – М.: Смысл, 1997. – 372 с.
142. Леонтьев, А.А. Психология общения [Электронный ресурс] / А.Леонтьев. – 3-е изд. – М.: Смысл, 2005. – 365 с. – Режим доступа: <http://mirznanii.com/a/292042/a-a-leontev-psikhologiya-obshcheniya>, свободный. – Название с экрана.
143. Леонтьев, А.А. Функции и формы речи / А.А. Леонтьев // Основы теории речевой деятельности. // ОТРД. – М.: Наука, 1974. – С.241-254.
144. Либин, А. Дифференциальная психология: На пересечении европейских, российских и американских традиций: учеб. пособие для студ. Высш. учеб. заведений. – 3-е изд., испр. – М.: Смысл; Издательский центр «Академия», 2004. – 527 с.
145. Ливайн, С. Лидер в тебе: Как завоевывать друзей, влиять на людей и преуспеть в меняющемся мире / С. Ливан, М. Кром; Ассоц. Дейла Карнеги; [Пер. с англ. В.Н.Киселева; Ред. Солдаткина Е.И.] – М.: Яхтсмен: Прогресс-Литера, 1995. – 229 с.

146. Літвінова, О.В. Культура гендерних відносин в сучасному розвитку суспільства / О.В. Літвінова // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. / За ред. Максименка С.Д. – Житомир – т.7, – вип. 19, – 2009. – С. 116-121.
147. Логвиненко, О.С. Становлення політичного лідерства управлінської еліти в суспільстві перехідного періоду: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / О.С. Логвиненко ; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 2004. – 24 с.
148. Локк, Дж. Два трактати про врядування / Дж.Локк. – Основи, 2001. – 265 с.
149. Ломачинська, І.М. Від вождизму до лідерства: мистецтво управління масами // Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць. – Вип. 69. – К., 2008. – С.57-67.
150. Ломачинська, І.М. Документально-інформаційні комунікації в системі соціальних комунікацій : Навч. посібник / І.М.Ломачинська; [За наук. ред. Т.Г.Горбаченко]. – К.: Університет «Україна», 2009 . – 325 с.
151. Ломачинська, І.М. Комунікативні аспекти лідерства / І.М.Ломачинська // Філософські проблеми гуманітарних наук: зб. Наук. праць. – К., 2007. – № 12-13. – С.95-99.
152. Ломачинська, І.М. Лідерство як засіб управління соціальними системами в інформаційну епоху /І.Ломачинська, В. Гайдаш // Гілея. – 2016— № 107(4). С. 247-252.
153. Ломачинська, І.М. Особистість і натовп: харизматична природа релігійного лідерства / І.М.Ломачинська // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – Вип. 90. – К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. – С.81 – 85.
154. Ломачинська, І.М. Релігійне лідерство в духовному вимірі християнської традиції: монографія / І.М.Ломачинська. – К.: Університет «Україна», 2008. – 286 с.
155. Ломброзо, Ч. Гениальность и помешательство / Ч. Ломброзо // Тайна характера: Психологические типы / [Худож.переплета С.В.Овчаренко; Худож.-оформитель О.Е. Сидоркевич] – Х.: Фолио, 1996. – 511с.

156. Лютер, М. О светской власти / М.Лютер // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. / Нац. общ. – науч. фонд Академии полит. наук; Рук. Проекта Г.Ю. Семьгин. – М.: Мысль, 1997. – С.284.
157. Майерс, Д. Социальная психология. / Д. Майерс – СПб.: Питер, 2005. – 794 с.
158. Макаров, В. Философия и социология пола: монография / В. Макаров, И. Василенко. – Волгоград: Изд.-во гос. Техн. Ун-та, 2002. – 188 с.
159. Макиавелли, Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия /Н. Макиавелли // Н. Макиавелли. О Военном искусстве: Сборник. Пер. с ит. – 2-е изд. – Минск: ООО «Попурри», 2005. – 627 с.
160. Максвелл, Д. Основы взаимоотношений. 101: об этом должен знать каждый лидер / Д.Максвелл [В. Михайленко (пер.)]. – К. : Брайт Букс, 2007. – 128 с.
161. Мамардашвили, М.К. Как я понимаю философию / М.К. Мамардашвили. – М.: "Прогресс", 1990. – 368 с.
162. Маркс, К. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд – М., 1955. – Т. 3. – 645 с.
163. Маслова, Ю.П. Гендерний дискурс сучасних друкованих україномовних ЗМІ: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ю. П. Маслова ; Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки. – Луцьк, 2011. – 20 с.
164. Маслоу, А. Маслоу о менеджменте / А. Маслоу; [Пер.с англ.]. – СПб.: Питер, 2003. – 416 с.
165. Маслоу, А. Мотивация и личность / А. Маслоу; [А. Татылбаева (пер.с англ.), Н.Акулина (вступ.ст.)]. – СПб. : Евразия, 1999. – 438 с.
166. Матвієнко, О.В. Основи менеджменту інформаційних систем: Навч.посібник. / О.В. Матвієнко, М.Н. Цивін – К.:Центр навчальної літератури, 2005. – 176с.

167. Меджидова, С.М. Гендерные стереотипы: [Электронный ресурс] / С.М.Меджидова. – Режим доступа: <http://psychology.az/Gender.php>, свободный. – Название с экрана.
168. Менделевич, В.Д. Психология девиантного поведения / В.Д. Менделевич. – СПб.:Речь, 2008. – 445 с.
169. Менегетти, А. Психология лидера / А.Менегетти; [М. Родик (пер.с ит.)]. – 4.изд. – М. : ННБФ "Онтопсихология", 2002. – 202 с.
170. Мескон, М. Основы менеджмента. [Электронный ресурс] / М. Мескон. – Режим доступа: – http://www.vusnet.ru/biblio/archive/mekson_osnovi/15.aspx, свободный. – Название с экрана.
171. Михайловский, Н.К. Герои и толпа / Н.К. Михайловский // Избранные труды по социологии: в 2 т./ [В.В.Козловский (отв. ред.)]. – СПб: Алтейя, 1998. – Т.2. – 406 с.
172. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/995_043.
173. Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
174. Монтеск'є, Ш.-Л. О духе законов / Ш.-Л.Монтескье. – М.:Мысль, 1999. – 672 с.
175. Московичи, С. Наука о массах. [Электронный ресурс] / С. Московичи. – Режим доступа: http://www.vusnet.ru/biblio/archive/moskovichi_nauka/03.aspx, свободный. – Название с экрана.
176. Мошненко, В.В. Проблемы и факторы формирования женского политического лидерства (Социально-философский анализ) : Дис. канд. филос. наук : 09.00.11 / В. В. Мошненко. – Ростов н/Д, 2004. – 162 с.
177. Мусиец, П.В. Социально-философский анализ субъектов коммуникации : диссертация кандидата философских наук : 09.00.11. / П.В. Мусиец – Москва, 2006.– 170 с.
178. М'ясоїд, П.А. Загальна психологія: навч. посіб./ П.А. М'ясоїд – 3-тє вид.,
179. випр. – К.: Вища шк., 2004. – 487 с

180. Найвпливовіші жінки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/zmi_nazvali_nayvplivovishih_zhinok_v_ukrayini_u_2016_rotsi_n740142, вільний. – Назва з екрану
181. Найдовська, І.В. Особливості життєвого стилю жінок у залежності від типу їх гендерної ідентичності: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / І.В. Найдовська ; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2003. – 20 с.
182. Ницше, Ф. Веселая Наука / Ф.Ницше. // Сочинения в двух томах. – Том 1, Литературные памятники. Составление, редакция изд., вступ. ст. и примеч. К.А. Свасьяна; Пер. с нем. М.: Мысль, 1990. – 829 с.
183. Ницше, Ф. Воля к власти: Опыт переоценки всех ценностей / Ф.Ницше. – М.: REFL – book, 1994. – 352 с.
184. Ницше, Ф. Человеческое, слишком человеческое: Книга для свободных умов / Ф.Ницше // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция / Нац. общ. – науч. фонд Академии полит. наук; Рук. Проекта Г.Ю. Семьгин. – М.: Мысль, 1997. – С.801-814.
185. Новицька, В.П. Гендерна соціалізація: соціологічні концепції та практики: автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.01 / В.П. Новицька ; Ін-т соціології НАН України. – К., 2010. – 15 с.
186. Ожигова, Л.Н. Исследование гендерной идентичности и гендерных стереотипов личности // Гендерная психология: Практикум / Под ред.. И.Клециной. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2009. – 496 с.
187. Ольшанский, Д. В. Основы политической психологии. [Электронный ресурс] / Д.В.Ольшанский – Режим доступа: <http://www.vusnet.ru/biblio/archive/olshanskiy>, свободный. – Название с экрана.
188. Орбан-Лембрик, Л.Е. Психологія управління : посібник / Л.Е. Обран-Лембрик – К. : Академвидав, 2003. – 568 с.
189. Ортега-и-Гассет, Х. Восстание масс. / Х. Ортега-и-Гассет // Эстетика. Философия культуры/ [Вступ. ст. Г.М.Фридлендера; сост. В.Е.Багно]. – М.: Искусство, 1991. – С.309-349.

190. Основні стратегії та методології гендерного інтегрування / [Н. Карбовська, Т. Литвинова, Л. Магдюк]. – К. : Український Жіночий Фонд, 2008. – 78 с.
191. Основы теории коммуникации : учебник [Электронный ресурс] / [под ред. М.А. Василика]. – М.: ГАРДАРИКИ, 2006. – 615 с. – Режим доступа: <http://ua.booksee.org/book/671965>, свободный. – Название с экрана.
192. Откович, К.В. Жіночий фактор в аксіологічному вимірі української духовної культури ХІХ - початку ХХ ст.: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.04 / К.В. Откович ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2008. – 19 с.
193. Пампуха, Л.О. Гендерні стереотипи в структурі рольового конфлікту жінки - керівника: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Л.О. Пампуха ; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2006. – 20 с.
194. Парето, В. Компендиум по общей социологии / В.Парето // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.2. Зарубежная политическая мысль ХХ в. / Нац. общ. – науч. фонд Академии полит. наук; Рук. Проекта Г.Ю. Семьгин. – М.: Мысль, 1997. – С. 58-79.
195. Пасько, Я.І. Соціальна держава: теоретичні імплікації та історичні версії: автореф. дис... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / Я.І. Пасько ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2008. – 30 с.
196. Пасько, І. Громадянське суспільство і національна ідея. Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси. / І. Пасько, Я. Пасько – Донецьк.: Східний видавничий дім, 1999. – 189 с.
197. Пахарев, А.Д. Політичне лідерство: історико-політологічний контекст і сучасне становище: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / А.Д. Пахарев ; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 2003. – 32 с.
198. Платон. Государство / // Древнегреческая философия: от Платона до Аристотеля. – Х.: Фолио, 1999. – 832 с.
199. Почепцов, Г.Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001. – 656 с.

200. Поппер, К. Відкрите суспільство і його вороги: В 2-х тт. / К. Поппер. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – 444 с.; Т.2. – 494 с.
201. Препотенська, М.П. Філософія риторики / М.Препотенська. – К.: Інкос, 2011. – 227 с.
202. Религия : энциклопедия / [сост. и общ. ред. А.А. Грицанов, Г.В.Синило] – Минск: Кн. дом, 2007. – 958 с.
203. Роберто, Майкл А. Почему великие лидеры не принимают ответ «да»: управление конфликтом ради консенсуса / А.Роберто Майкл; [Пер. с англ.]. – Днепропетровск: Баланс Бизнес Букс, 2006. – 224 с.
204. Рудюк, Т.В. Вербалізація концептів чоловік, жінка в українській фразеології: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т. В. Рудюк ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2010. – 20 с.
205. Румянцева, П.В. Гендерная идентичность / П.В. Румянцева // Гендерная психология: Практикум / Под ред. И.Клециной. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2009. – 496 с.
206. Руссо, Ж-Ж.. Про суспільну угоду або Принципи політичного права / Ж.-Ж. Руссо. – К.: Port-Royal, 1999. – 348 с.
207. Сайтарли, І.А. Культура міжособистісних стосунків: навч. посіб. / І.А. Сайтарли. – К. : Академвидав, 2007. – 240 с. – (Серія "Альма-матер").
208. Святитель, Василий Великий. Примите слово мое: Сб. писем / Сост. Иерод. Никона (Париманчука). – М.: Изд. Сретенского монастыря, 2007. – 384 с.
209. Семенова, В.Э. Гендерная философия в поисках субъекта/ В.Э. Семенова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2009. – №1(13). – С.139-145.
210. Серебрянская, В.Н. Гендер в социальной коммуникации // Вести Волгоградского гос. ун-та. Сер. Философия. – 2011. – №1 (13). – С.148-150.
211. Сигеле, С. Преступная толпа: опыт коллективной психологии / С. Сигеле. – М.: КСП+, 1998. – 320 с.
212. Соколов, А. Общая теория социальной коммуникации : учебное пособие / А. Соколов. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002. – 461 с.

213. Соловьева, Е.В. Понятия «общественность» и «коммуникативное действие» Юргена Хабермаса как инструмент анализа социального партнерства / Е.В. Соловьева // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского – Сер. Социальные науки. – 2009. – № 1 (13). – С.62-66.
214. Сорокин, П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин ; [Под общ. ред. А.Соломонова]. – М.: Политиздат, 1992. – 567 с.
215. Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
216. Социологическая энциклопедия: В 2 т. Т. 1. / Национальный общественно-научный фонд / Руководитель научного проекта Г.Ю. Семигин: Главный редактор В.Н. Иванов. – М.: Мысль, 2003. – 694 с.
217. Соціологія: [словник термінів і понять] // за ред. Біленького Є. А. і Козловця М. А. – К. : Кондор, 2006. – 372 с.
218. Стадник І.Б. Українська ментальність у контексті відродження національної духовності: автореф. дис.на здобуття канд. філос. наук: 09.00.03 / І.Б. Стадник; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського Одеса, 2003. – 20 с.
219. Стребкова, Ю.В. Гендерна компонента сучасного українського суспільства (соціально-філософський аспект): автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Ю.В. Стребкова ; Нац. техн. ун-т України "Київ. політехн. ін-т". – К., 2007. – 20 с.
220. Стяжкіна, О.В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / О.В. Стяжкіна ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 38 с.
221. Таланов, В.Л. Справочник практического психолога / В.Таланов, И. Малкина. – СПб: ЭКСМО, 2003. – 928 с.
222. Тард, Г. Преступник и преступление / Г. Тард; [Е.В. Выставкина (пер.), Н.Н. Полянский (предисл)]. – М.: Изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1906. – 324 с.

223. Тард, Г. Социальная логика / Г. Тард; [Пер. М.Цейтлин] – СПб.: Соц.-психол. центр, 1996. – 500 с.
224. Товмаш, Д.А. Роль політичної комунікації у формуванні громадянського суспільства: автореф. дис. канд.. філос.н. .: 09.00.03. – К., 2008. – 13 с.
225. Тома, Аквінський. Коментарі до Аристотелевої «Політики»/ [Пер. з латини О. Кислюка. Передм. В. Котусенка]. – К.: Основи, 2000. – 794 с.
226. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 669.
227. Тур, М. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів. – К.: Парапан, 2006.– 396 с
228. Философский энциклопедический словарь / [Редкол.: С.С. Зверинцев, Э.А. Араб – Оглы, Л.Ф. Ильичев и др.]. – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с.
229. Философский энциклопедический словарь. М.: Инфра-М, 2000. – 576 с.
230. Фихте., И.Г. Ясное, как солнце, сообщение широкой публике о подлинной сущности новейшей философии. Попытка принудить читателей к пониманию. / И. Г. Фихте – Ленанд, 2016. – 112 с.
231. Філософія політики: Підручник / Авт. – упоряд.: В.П.Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – 400 с.
232. Фрагменты ранних греческих философов. – Ч.1. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – М.: Наука, 1989. – 576 с.
233. Фрейд, З. Массовая психология и анализ человеческого «Я» / З. Фрейд // Психология масс: хрестоматия / [Сост. Райгородский Д.Я]. – Самара:Изд.дом «БАХРАХ - М», 2006. – С.131 – 194.
234. Фрейд, З. Психология масс и анализ человеческого «Я» / З.Фрейд. – М. : АСТ, 2005. – 189 с.
235. Фрейд, З. Три очерка по теории сексуальности // Психология бессознательного. М.: Просвещение, 1989. – С. 123-199.
236. Фромм, Э. Человеческая ситуация / Э. Фромм; [Д.А. Леонтьев (ред.и авт.предисл.)]. – М. : Смысл, 1995. – 240 с.

237. Фуко, М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. / М. Фуко – М.: Касталь, 1996. – 261 с.
238. Усанова, Л. Гендерні стереотипи та проблеми комунікації. Особливості сімейної комунікації // Гендерні студії: освітні перспективи (навчально-методичні матеріали). – К.: ПЦ «Фоліант», 2003. – 80 с.
239. Хавлін, Т.В. Гендерні ролі як символічні системи соціокультурного розвитку суспільства: автореф. дис... канд. соціол. наук : 22.00.04 / Т.В. Хавлін ; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2009. – 20 с.
240. Хамитов, Н. В. Философия и психология пола / Н.Хамитов. – К.: Ника - Центр, 2001. – 222 с.
241. Хамітов, Н. Самотність у людському бутті / Н. Хамітов. – К.: Гранослов, 2000. – 252 с.
242. Хараш, А.У. Смысловая структура публичного выступления (об объекте смыслового восприятия) //Социальная психология: Хрестоматия: Учебное пособие для студентов вузов / А.У. Хараш; сост. Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. – М: Аспект Пресс, 2003. – 475 с.
243. Хевеши, М.А. Толпа, массы, политика. : Ист. -филос. очерк. [Электронный ресурс] / М.А. Хевеши. – М., 2001. – 114 с. – Режим доступа: <http://yandex.ua/clck/jsredir?from>, свободный. – Название с экрана.
244. Хміль, Ф. І. Менеджмент : підручник / Ф. І. Хміль. – К. : Вища шк., 1995. – 351 с.
245. Хорни, К. Я – идеальное / К. Хорни // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Изд. Дом «БАХРАХ - М», 2007. – С.423-442.
246. Цветков, А.Н. Менеджмент : учебник / А. Н. Цветков. – СПб. : Питер, 2009. – 176 с.
247. Цицерон. Об обязанностях / Цицерон // Древнеримская философия: от Эпиктета до Марка Аврелия – Х.: Фолио, 1999. – 832 с.
248. Чантурія, А.В. Семіотичні аспекти дослідження соціальної реальності: автореф. дис. канд.. філос.н. .: 09.00.03. / А.В. Чантурія – К., 2006. – 22 с.

249. Чорба, О. Діалог: соціокомунікативні та дискурсивні аспекти: Автореф. дис... канд. філос. наук : 09.00.03. / О. Чорба – Одеса, 2007. – 19 с.
250. Шевченко, З.В. Екофемінізм: соціально-філософський огляд / З.В. Шевченко // Актуальні проблеми філософії та соціології. – Випуск 4. – Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. – С. 166-171.
251. Шевченко, О.К. Здійснення влади в умовах трансформаційних процесів сучасної України: автореф. дис... канд. філос. наук : 09.00.03. / О.К. Шевченко – Сімферополь, 2006. – 18 с.
252. Шевчук Д. М. Смысл і межі політичного: філософська інтер - претація : монографія / Д.М. Шевчук. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. – 374 с.
253. Шендеровський, К.С. Соціальна освіта та соціальні комунікації / К.С. Шендеровський. – К.: Нац. ун-т; Ін-т журналістики, 2011 – 206 с.
254. Шкрум, А. Майже кожна друга жінка в Раді отримувала погрози вбивства та фізичної розправи [Електронний ресурс] / А. Шкрум. – Режим доступу: <http://ba.org.ua/alona-shkrum-mi-na-145-misti-za-predstavnicvom-zhinok-v-organax-vladi-zi-190-kraïn-svitu/>, вільний. – Назва з екрану
255. Шляхтун, П.П. Політологія (Теорія та історія політичної науки) / П.П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005. – 576 с.
256. Шибутани, Т. Я-концепція. / Т. Шибутани // Психологія самосознання. Хрестоматія. – Самара: Изд. Дом «БАХРАХ - М», 2007. – С.245 - 270.
257. Шопенгауэр, А. Основы морали / А.Шопенгауэр // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. / Нац. общ. – науч. фонд Академии полит. наук; Рук. Проекта Г.Ю. Семьгин. – М.: Мысль, 1997. – М.: Мысль, 1997. – С.695.
258. Штейнберг, А.Г. Мужской характер женского менеджмента / А.Г. Штейнберг // Социс. – М., 2002. – № 11. – С. 77-82.

259. Эко, У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко ; [пер. с итал. А.Г. Погоняйло и В.Г. Резник]. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 432 с.
260. Энкельманн, Николаус Б. Власть мотивации: Харизма. Личность. Успех / Н. Энкельманн; [Н.А. Врублевская (пер.с нем.)]. – 4-е изд. – М. : Интерэксперт, 2005. – 272 с.
261. Эриксон, Э.Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ./ Общ. ред. и предисл. Толстых А. В.– М.: Издательская группа "Прогресс", 1996. – 344 с.
262. Юнг, К. Персона / К. Юнг // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Изд. Дом «БАХРАХ - М», 2007. – С.534-565.
263. Юркова, Е.В. Социально-психологический анализ гендерних ролей Гендерная психология: практикум. – 2-е изд. / Под ред. И.С. Клециной. – СПб.: Питер, 2009. – 496 с.
264. Якобсон, Р. Лингвистика и поэтика / Р.Якобсон // Структурализм: «за» и «против»: Сб статей. – М., 1975. – С.193-230.
265. Ярошовець, В.І. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму. підручник. / В.І. Ярошовець – К.: Знання України, 2004. – 214 с.
266. Ясперс, К. Смысл назначения истории / К.Ясперс. – М.: Плитиздат, 1991. – 527 с.
267. Ålgars, M. Shapes and sizes: body Image, body dissatisfaction and disordered eating in relation to gender andgender identity / M. Ålgars ; Åbo akad. univ., Dep. of psychology and logopedics. - Åbo : Åbo akademi university, 2012. – 160 p.
268. Apel, Karl-Otto Globalización y necesidad de una ética universal. El problema a la luz de una concepción pragmático-trascendental y procedimental de la ética discursiva", en A. Cortinay D. García-Marzá, eds., Razón pública y éticas aplicadas. Madrid: Tecnos; 2003 – P. 191-218.
269. Backlund, P. M. Readings in gender communication / P. M. Backlund, M. R. Williams. – Belmont [etc.] : Wadsworth/Thomson Learning, 2004. – 328 p.
270. Brugeilles, C. Promoting gender equality through textbooks: a methodological guide [Electronic resource] / C. Brugeilles, S. Cromer ; UNESCO, Division for the

promotion of basic education. – Paris : UNESCO, 2009. – 99 p. – Access mode : <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001588/158897e.pdf>

271. Brugger, W. Diccionario de filosofía. Herder / W, Brugger. Traducción: R. Gabás. : Barcelona, 2014. – 696 p.

272. Butler J., Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity [Electronic resource] / J. Butler – New York: Routledge, 1990 – P.166. – Access mode : <https://docviewer.yandex.ua/?url=http%3A%2F%2Ffaculty.georgetown.edu>

273. Chodorow, N. J. The power of feelings: personal meaning in psychoanalysis, gender, and culture / N. J. Chodorow. – New Haven ; London : Yale UP, 1999. – 328 p.

274. Cleveland, H. Leadership and the information revolution / H. Cleveland International Leadership Academy of the United Nations University. – Minneapolis, 1997. – 73 p.

275. Derrida, J. Donner le temps. Given Time. / J. Derrida, P.Kamuf. Editions Galilee, University Of Chicago Press. – 180 p.

276. Doyle, J. A. Sex and gender : the human experience / J.A. Doyle, M.A. Paludi. - 3. ed. – Boston, Massachusetts[etc.] : McGraw-Hill, 1995. – 357 p.:

277. Ehrenreich, B. Smile or Die: How Positive Thinking Fooled America and The World. London: Granta Books, 2010.

278. Goffman E. Gender Display. Oxford, Blackwell Publ., 1997. – P. 208-227.

279. Habermas, J. Theorie des kommunikativen / B.I. Handelsn., B.I. Suhrkamp. Fr.; M., 1981, – V. 2, – 534 p.

280. Johnsson, G. Gender equality between women and men in development co-operation: a manual / G. Johnsson ; transl. N. Marshall-Lundén. – Stockholm : Swedish ministry for foreign affairs, 1998. – 34 p.

281. Keller, E. F. Reflections on gender and science / E. F. Keller. - New Haven ; London : Yale UP, 1995. – XVIII, 193 p.

282. McLean, G. Freedom, Cultural Traditions and Progress. / G. McLean, Washington. D.C. The Council for Research in Values and Philosophy, 2000.– 184 p.

Political systems and definitions of gender roles / ed. A. K. Isaacs. – Pisa : Edizioni Plus. Università di Pisa, 2001. – XIV, 296 p.

283. Prügl, E. The global construction of gender : home-based work in the political economy of the 20th century / E. Prügl. – New York : Columbia UP, 1999. – 231 p.

Putting gender on the agenda : a guide to participating in UN world conferences. – [New York] : United Nations Development Fund For Women (UNIFEM) : United Nations Non-Governmental Liaison Service (UN/NGLS), 1995. – XII, 51 p.

284. Risman, B. J. Gender vertigo: american families in transition / B. J. Risman. – New Haven ; London : Yale UP, 1998. - XIII, 189 p.

285. Suleiman, S.R. Subversive intent: gender, politics, and the avant-garde / S.R. Suleiman. – Cambridge, Massachusetts ; London : Harvard UP, 1990. – XVIII, 276 p.

286. Trumbach, R. Sex and the gender revolution / R. Trumbach. – Chicago : The University of Chicago press 1998. Vol. 1 : Heterosexuality and the third gender in enlightenment London. – 1998. – 509 p.

287. Varga, O. From women to gender : a diachronic exploration of participant representation in texts from the United Nations: Diss. / O. Varga ; Humanistiska fak. vid Åbo Akademi. – Åbo : Åbo Akademi University Press , 2010. – VIII, 312 p.

288. Woodward, A. E. Going for gender balance / A. E. Woodward. – Strasbourg : Council of Europe, 2002. – 124 p.

289. Zagurska, S. N. Gender as a communicative reality in term of mass consciousness / S.N. Zagurska // European Applied Sciences. 2016. – № 9. – C. 49-51.